

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ
І ПРИРОДОКОРОСТУВАННЯ УКРАЇНИ**

Л.М. Маценко

ПЕДАГОГІКА СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ

ПІДРУЧНИК

Київ – 2019

УДК 37.018.2
ББК 74.58.Я7
М12

Рецензенти:

Матвієнко О.В., д.пед.наук, професор Київського національного університету культури і мистецтв;

Жерноклєєв І.В., д.пед.наук, професор Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Кубіцький С.О., к.пед.наук, професор Національного університету біоресурсів і природокористування України

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного університету біоресурсів і природокористування
України (протокол № 4 від 30 жовтня 2015 р.)*

Маценко Л. М.

М12 Педагогіка сімейного виховання : підручник. Вид. 3-тє, доп., перероб. / Л.М. Маценко. – Київ : ЦП «Компринт», 2019. – 376 с.

ISBN 978-966-929-078-6

У підручнику висвітлено проблеми та перспективи розвитку сучасної сім'ї, її функції та типи, особливості соціальної роботи з проблемними та молодими родинами, взаємодію соціального педагога, школи та сім'ї.

Видання адресовано майбутнім соціальним педагогам, аспірантам, викладачам, учителям, вихователям, батькам та всім, хто цікавиться питаннями сімейного виховання.

УДК 37.018.2
ББК 74.58.Я7

ISBN 978-966-929-078-6

© Маценко Л.М., 2019
© НУБіП України, 2019

ЗМІСТ

Передмова	6
Тема 1. Сім'я – основний інститут виховання особистості	9
Сімейна педагогіка як частина соціальної педагогіки	9
Проблеми сучасності, пов'язані з родиною та сімейним вихованням	10
Визначення сім'ї. Поняття про сім'ю як малу соціальну групу	17
Особливості та перспективи розвитку сучасної родини	25
<i>Рекомендована література</i>	27
<i>Завдання для самоконтролю</i>	28
<i>Питання для поглибленого вивчення матеріалу</i>	29
Тема 2. Функції сучасної сім'ї	31
Матеріально-економічна функція	35
Житлово-побутова функція	35
Репродуктивна функція	36
Комунікативна функція. Психологічний клімат сім'ї	36
Виховна функція	38
Рекреативна функція	40
Функція психологічного захисту	41
<i>Рекомендована література</i>	41
<i>Завдання для самоконтролю</i>	42
<i>Питання для поглибленого вивчення матеріалу</i>	44
Тема 3. Типологія сімей	45
Типи родин залежно від виконуваних ними функцій	46
Типології сім'ї на основі особливостей спілкування і міжособистісних стосунків	49
Типологізація родин на основі аналізу наслідків впливу на формування соціальних навичок дитини	52
<i>Рекомендована література</i>	58
<i>Завдання для самоконтролю</i>	59
<i>Питання для поглибленого вивчення матеріалу</i>	60

Тема 4. Проблемна сім'я як об'єкт соціальної роботи	61
Соціально-педагогічна діяльність соціального педагога в роботі з родиною. Її мета, завдання соціальних служб для молоді у роботі з сім'єю	62
Програма допомоги родині. Взаємодія соціального педагога з соціальними службами, організаціями й установами	64
Напрями та зміст роботи соціального педагога з проблемними сім'ями	66
<i>Рекомендована література</i>	69
<i>Завдання для самоконтролю</i>	70
<i>Питання для поглибленого вивчення матеріалу</i>	73
Тема 5. Робота соціального педагога з молодими сім'ями	74
Система роботи соціального педагога з молодю родиною	75
Форми роботи соціального педагога з сім'ями	87
Функції соціального педагога в роботі з родиною	87
<i>Рекомендована література</i>	88
<i>Завдання для самоконтролю</i>	89
<i>Питання для поглибленого вивчення матеріалу</i>	90
Тема 6. Взаємодія соціального педагога, школи та сім'ї у розв'язанні проблем виховання особистості	91
Права та обов'язки батьків або осіб, які їх замінюють	92
Методи та форми роботи соціального педагога з батьками учнів	93
Форми залучення батьків до виховної роботи	99
Умови ефективної взаємодії соціального педагога, вчителя і батьків	100
Напрями роботи з педагогічно неспроможними, пасивними, антипедагогічними сім'ями та родинами, в яких батьків поглинула бізнесова діяльність	101
<i>Рекомендована література</i>	104
<i>Завдання для самоконтролю</i>	105
<i>Питання для поглибленого вивчення матеріалу</i>	107

Тема 7. Методика сімейного виховання	108
Вплив родини на розвиток особистості дитини	
Умови ефективного сімейного виховання	108
Завдання, зміст і методика виховання дітей у родині	111
Методи сімейного виховання	115
Характеристика методів формування свідомості особистості	118
Характеристика методів формування досвіду поведінки	120
Характеристика методів стимулювання діяльності й поведінки	122
<i>Рекомендована література</i>	128
<i>Завдання для самоконтролю</i>	129
<i>Питання для поглибленого вивчення матеріалу</i>	130
Глосарій	131
База тестових завдань	139
Література	209
Додатки	222
Предметний покажчик	370
Іменний покажчик	373

ПЕРЕДМОВА

На сучасному етапі існування нашого суспільства сім'я опинилася у доволі скрутному становищі. Перехід до ринкових відносин негативно позначився на життєдіяльності сучасної сім'ї, зокрема на її матеріально-економічному стані, житлово-побутових умовах, що негативно вплинуло на морально-психологічний клімат у сім'ї, організацію вільного часу, спричинило ще більший спад народжуваності. Сучасне українське суспільство, на жаль, продовжує втрачати ті цінності, норми, ідеали, які традиційно були в основі сім'ї, що призвело до розриву між батьками і дітьми, різкого зниження рівня психологічного здоров'я українського суспільства. Окрім того, у зв'язку зі зміною сімейних цінностей перше місце займають потреби й цінності низького рівня (харчування, одяг), а життєдіяльність сім'ї зводиться до елементарного фізичного виживання.

Допомогти сім'ї у розв'язанні цих, а також багатьох інших проблем покликані фахівці з соціальної педагогіки, в тому числі й випускники гуманітарно-педагогічного факультету Національного університету біоресурсів і природокористування України, які здійснюють соціальну підтримку сім'ї на селі. Саме соціальним педагогам адресовано цей підручник.

Професійна діяльність соціального педагога постійно пов'язана із сімейним вихованням як у плані його корекції, так і впровадження різних форм соціально-педагогічної допомоги. Тому "Педагогіка сімейного виховання" - одна з важливих дисциплін у підготовці соціальних педагогів. Зміст навчальної програми з дисципліни базується на сучасних досягненнях педагогічної науки щодо виховання особистості в сім'ї, основних закономірностей, принципів, методів, форм виховання, що вирішує завдання теоретичної і практичної підготовки студентів до майбутньої професійної діяльності.

Дисципліні "Педагогіка сімейного виховання" відводиться особлива роль у формуванні особистості майбутнього соціального педагога, так як мета цієї дисципліни - сформувати у студентів наукові поняття про теорію і методикку виховання, її цілі та завдання; допомогти їм в оволодінні основними теоретичними знаннями та практичними вміннями щодо виховання особистості в сім'ї та навчити їх застосовувати ці знання і вміння в майбутній професійній діяльності.

Дисципліна “Педагогіка сімейного виховання” займає вагомe місце серед інших дисциплін: “Педагогіка”, “Психологія”, “Соціальна педагогіка”, “Теорія і історія соціального виховання”, “Основи соціалізації особистості”, “Етика соціально-педагогічної діяльності”, “Етика і психологія сімейного життя”, “Методика роботи гувернера”.

Основні завдання, що стоять перед студентами при вивченні дисципліни: ознайомитися з теорією сімейного виховання та побачити її важливе місце і роль у педагогічній науці; навчитися застосовувати методики вивчення та виховання особистості дитини.

У підручнику проаналізовано проблеми сучасності, пов’язані з сімейним вихованням, особливості та перспективи розвитку української сім’ї, функції сім’ї.

Як відомо, успіх соціальної роботи з сім’єю значною мірою залежить від урахування її типу, адже кожна родина має свої особливості, а значить потребує різних видів соціальної допомоги, застосування певних форм і методів роботи. Тому в підручнику подано типології сімей залежно від виконуваних ними функцій, особливостей спілкування і міжособистісних взаємин у сім’ї та інші.

У підручнику також подані матеріали щодо основних напрямів і змісту роботи соціального педагога з проблемними та молодими сім’ями. Розглянуто форми роботи соціального педагога з сім’ями та його функції.

У пропонованому навчальному посібнику автор намагалася використати результати сучасних педагогічних і соціально-педагогічних досліджень відомих українських учених – М.М. Фіцули, А.І. Кузьмінського, В.Л. Омеляненка, С.Г. Карпенчук, Є.Г. Сарапулової, В.А. Семиченко, Ю.П. Азарова, Н.П. Волкової, В.М. Галузинського, В.Г. Постового, В.М. Галузяка та інших.

Аналізуючи організацію соціальної роботи з сім’єю, ми спиралися на роботи провідних фахівців у галузі соціальної педагогіки – А.Й. Капської, З.Г. Зайцевої, І.Д. Зверєвої, Л.Г. Коваль, С.Р. Хлебнік, І.М. Трубавіної та інших.

З метою поглибленого вивчення матеріалу пропонуємо студентам познайомитися з вітчизняними та зарубіжними моделями сімейного виховання, які описали у своїх роботах А.С. Макаренко, В.О. Сухомлинський, К.Д. Ушинський, Б.П. Нікітін та Л.А. Нікітіна, М.Г. Стельмахович, Л.Б. Фесюкова, Р. Кемпбелл, Б. Спок та інші вчені.

Дидактична структура підручника вибрана з урахуванням перспектив самостійного оволодіння студентами, зокрема заочної форми

навчання, змістом навчальної дисципліни “Педагогіка сімейного виховання”. На початку теми міститься її методична характеристика, що включає перелік основних понять і питань для вивчення. Далі подається зміст теми, розбитий на питання для більш зручного користування підручником. Після змістового опису теми наведено список рекомендованої літератури, у якому студент може знайти поглиблений аналіз питань теми. Далі подано завдання для самоконтролю, зокрема тести різних рівнів складності, та питання для поглибленого вивчення матеріалу зі списком рекомендованої літератури. Ці питання призначені для підготовки доповідей на семінарських заняттях і організації науково-дослідної роботи студентів.

У глосарії, який міститься наприкінці посібника, студент знайде визначення невідомих понять, а список літератури допоможе у підготовці до семінарських і практичних занять, написанні рефератів та підготовці доповідей. Підручник включає базу тестових завдань з дисципліни, яка містить 290 питань. Завершують підручник 13 додатків, що містять матеріали практичного спрямування й покажчики (предметний та іменний).

За своїм змістом підручник відповідає Робочій програмі навчальної дисципліни “Педагогіка сімейного виховання”, яка є в навчальному плані підготовки фахівців галузі знань 0101 – “Педагогічна освіта” напряму підготовки 6.010106 “Соціальна педагогіка”.

Автор сподівається, що організація самостійної роботи студентів за допомогою пропонованого підручника буде успішною і сприятиме продуктивному опануванню майбутніми соціальними педагогами знаннями з дисципліни “Педагогіка сімейного виховання”.

Виконана робота не претендує на вичерпне висвітлення всіх важливих питань сімейного виховання. Автор із вдячністю сприйме і врахує всі зауваження, пропозиції та думки, що допоможуть поліпшити й розширити подальші перевидання підручника.

Наші координати для спілкування:

03041, Київ – 41, вул. Героїв Оборони, 15.

Національний університет біоресурсів і природокористування України.

Гуманітарно-педагогічний факультет.

Кафедра педагогіки.

Тема 1. Сім'я – основний інститут виховання особистості

Ця тема передбачає оволодіння поняттями “сімейна педагогіка” та „сім'я”. Оволодівши понятійним апаратом, Ви ознайомитеся з проблемами, особливостями й перспективами розвитку сучасної сім'ї. Ви повинні засвоїти нові терміни: „нуклеарна сім'я”, „молода сім'я”, „девіантна сім'я”.

Під час вивчення цієї теми Вам варто ознайомитися з роботами педагогів, які в різні історичні періоди займалися проблемою сімейного виховання. Це Ф. Рабле, Ж.-Ж. Руссо, Й.Г. Песталоцці. За радянських часів найвідомішими творами з сімейної педагогіки були „Книга для батьків” А.С. Макаренка і „Батьківська педагогіка” В.О. Сухомлинського. Серед сучасних науковців над проблемами сімейної педагогіки, соціальної роботи з молоддю сім'єю працюють А.Й. Капська, З.Г. Зайцева, І.Д. Зверева та інші.

Сім'я (родина) – це мала соціальна група, що складається з поєднаних шлюбом чоловіка та жінки, їхніх дітей (власних або усиновлених), інших осіб, пов'язаних родинними зв'язками з подружжям, кровних родичів.

Для закріплення знань з теми на семінарське заняття підготуйте виступ на тему: „Проблеми, особливості та перспективи розвитку сучасної сім'ї”.

Основними питаннями до вивчення теми є:

1. Сімейна педагогіка як частина соціальної педагогіки.
2. Проблеми сучасності, пов'язані з родиною та сімейним вихованням.
3. Визначення сім'ї. Поняття про сім'ю як малу соціальну групу.
4. Особливості та перспективи розвитку сучасної родини.

1. Сімейна педагогіка як частина соціальної педагогіки

У складний час існування нашого суспільства з особливою силою виявляється об'єднуюча роль міцної сім'ї для повноцінного виховання дітей. Міцність сім'ї, навіть за несприятливих умов, компенсує багато вад у громадському середовищі. Відчуття любові батьків і дітей, навіть у кризовий підлітковий вік, коли вони прагнуть бути самостійними, є необхідним, хоч для більшості типовим виявом самостійності є „автономна моральність”, яка нерідко призводить до педагогічної занедбаності, відчуженості від батьків.

Спроби побудувати сімейну педагогіку як частину соціальної педагогіки робилися ще в XVI–XVIII ст. Свій вклад зробили світові класики Ф.Рабле („Гаргантюа і Пантагрюель”, 1535 р.), Ж.-Ж.Руссо („Еміль, або про виховання”, 1762 р.), Й.Г. Песталлоці („Лінгард і Гертруда”, 1795 р.) та інші, менш відомі, але талановиті педагоги, лікарі, літератори, книжки і оповідання яких містили багато спостережень і порад батькам.

За радянських часів відомими творами сімейної педагогіки були “Книга для батьків” А.С. Макаренка (1937 р.) і „Батьківська педагогіка” В.О. Сухомлинського (1958 р.). Багато виховних аспектів висвітлюється в „Народній педагогіці” М. Стельмаховича (1985 р.) та художній літературі (наприклад, у „Десятикласниках” О. Копиленка, „Бригантині” О. Гончара).

Розробка теорії сімейної педагогіки в 70–80-х роках була пов’язана, в основному, з проблемою „Школа і сім’я”. Здебільшого теоретично обґрунтовувалися розділи педагогічної пропаганди серед батьків – ідейно-політичне виховання в сім’ї, патріотичне й інтернаціональне, моральне, статеве, трудове виховання в сім’ї, естетичне, фізичне виховання. Однак у теорії сімейної педагогіки, яка ґрунтується винятково на особистому прикладі батьків, на їхньому індивідуальному підході до своєї дитини, на взаємодії педагогів і батьків, саме ці методи майже не враховувалися.

2. Проблеми сучасності, пов’язані з родиною та сімейним вихованням

Протягом усього ХХ ст. сім’я в Україні переживала глибокі зміни, що торкалися усіх аспектів існування цього давнього соціального інституту. Процес переходу до ринкових відносин негативно позначився на життєдіяльності сучасної молоді сім’ї, зокрема на її матеріально-економічному становищі, житлово-побутових умовах, що вплинуло на морально-психологічний клімат у сім’ї, організацію вільного часу. Тобто одна зі значних проблем, з якими стикається сучасна молода сім’я, – недостатня можливість якісно виконувати функції, покладені на неї суспільством.

Культура сучасного українського суспільства мало орієнтується на формування та розвиток цінностей, які традиційно були в основі сім’ї. Утрачено виховний ідеал сім’ї, це призвело до відчуження батьків і дітей, духовного зuboжіння молоді. Катастрофічно знижується рівень психологічного здоров’я, що не може не залишити

відбитка на сім'ї. Під загрозою перебуває інтелектуальний і моральний потенціал народу, що зумовлено різким зниженням життєвого рівня більшості сімей в Україні. Ця ж обставина зумовила ситуацію, що народжуваність в Україні не забезпечує простого відтворення поколінь. Все більше сімей обмежується народженням одної дитини. Збільшується кількість пар, які не бажають мати дітей з огляду на соціальні, матеріальні або психологічні причини. Поширюється тенденція до збільшення числа позашлюбних дітей і громадянських шлюбів.

Негативно впливають на розвиток інституту сім'ї зменшення кількості шлюбів і збільшення кількості розлучень. Викликає стурбованість збільшення числа абортів, низька культура регуляції народжуваності й інтимних стосунків.

Аналізуючи сучасну демографічну ситуацію в Україні, А.П. Цьома зазначає, що вона відрізняється великою гостротою і напруженістю, характеризується збереженням тенденції до скорочення чисельності населення України. Згідно з останнім переписом населення України, проведеним 5 грудня 2001 року, у країні проживало 48 457 100 осіб. Згідно з даними Державного комітету статистики, в Україні проживало на кінець 1990 року – 54,94 ; 1991 – 52,06 ; 1992 – 52,24 ; 1993 – 52,11 ; 1994 – 51,73 ; 1995 – 51,3 ; 1996 – 50,82 ; 1997 – 50,37 ; 1998 – 49,92 ; 1999 – 49,43 ; 2000 – 48,92 ; 2001 – 48,46 ; 2002 – 48,0 ; 2003 – 47,62 ; 2004 – 47,28 ; 2005 – 46,96 млн. осіб.

Як бачимо, природний приріст населення в Україні в 2005 році, як і раніше, негативний. У країні народилося 389 831 особа, померла – 715 462, причому 3 889 з них – діти у віці до 1 року.

Прогноз характеру відтворення населення, здійснений Інститутом демографії і соціальних досліджень Національної Академії Наук разом із Держкомітетом України, показує, що чисельність її населення найближчими роками і далі скорочуватиметься внаслідок зниження протягом останніх 15 років рівня народжуваності і зростання смертності і може скоротитися до 35 млн. осіб у 2050 році. Питома вага населення молодше працездатного віку знизилася з 23% у 1995 році до 15,4% у 2005 році, а молодь, як відомо, є основним джерелом поповнення населення в працездатному віці.

Негативно впливає на народжуваність дітей в Україні нестійкість шлюбів. Так, за даними РАЦСу, у 2005 році зареєстровано більше 315 тис. шлюбів і більше 166 тис. розлучень. Загальний коефіцієнт шлюбів - 7,3 на 1 тис. населення, розлучень – 3,9. Це тільки чисельність проведених відповідними установами реєстрацій без урахування

„громадянських шлюбів”. Чекати поповнення населення від таких сімей даремно. Небажання молодих людей створювати повноцінні сім'ї та народжувати дітей можна пояснити невпевненістю у майбутньому, безробіттям, малозабезпеченістю, відсутністю житлових умов.

У зв'язку з різким падінням життєвого рівня пріоритетне місце в життєдіяльності більшості сімей займає господарчо-економічна функція. За прогнозами українських соціологів, якщо така ситуація триватиме й далі, можна чекати змін шкали сімейних цінностей, а також, можливо, і всієї системи цінностей окремих особистостей. На перше місце будуть виходити потреби й цінності більш низького рівня, задоволення яких у дореформений період здійснювалося без великих труднощів (харчування, елементарний одяг) і на яких свідомість членів сім'ї особливо не фіксувалася. Отже, можна говорити про ієрархію сімейних потреб і цінностей у бік їхньої примітивізації, зведення всієї життєдіяльності сім'ї й особистості до боротьби за елементарне фізичне виживання.

Незайнятість значної частини молоді у сфері суспільного виробництва, нестабільність заробітків, незабезпеченість молодих сімей житлом і відсутність чітких перспектив для його отримання спричиняє складності внутрісімейних відносин, зростання кількості конфліктів негативно позначається на якості сімейного виховання. Цьому сприяє також невідповідність молодих людей до вступу в шлюб. У зв'язку з цим актуальною для нашого суспільства є проблема соціального захисту, підтримки молодого сім'ї, надання їй соціально-психологічної, медико-юридичної допомоги і підтримки.

Важлива роль у науковій розробці проблем сім'ї, сімейного виховання, педагогічної культури батьків належить педагогам України та Росії, таким як А.С. Макаренко, В.О. Сухомлинський, К.Д. Ушинський, М.Г. Стельмахович та інші.

Вагомі аспекти інституту сім'ї взагалі та організації системи соціальної роботи з молоддю сім'єю в центрах соціальних служб для молоді зокрема в сучасній науковій літературі в Україні розглядаються в багатьох роботах З.Г. Зайцевої, І.Д. Зверєвої, А.Й. Капської та інших українських науковців.

У нашій країні питання становлення та розвитку молоді, зокрема молодих сімей, винесені на державний рівень. Державна політика, спрямована на підтримку молодого сім'ї, знайшла своє вираження у Декларації про загальні засади державної політики України стосовно

сім'ї та жінок (5 березня 1999 р.), Декларації про загальні засади державної молодіжної політики в Україні (15 грудня 1992 р.), Законі України „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” від 5 лютого 1993 р., Законі України „Про соціальну роботу з дітьми та молоддю” від 21 червня 2001 р., Конвенції про права дитини, Конвенції ООН „Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок” та інших нормативно-правових документах. У цих документах одним з об'єктів соціальної політики визначають молоду сім'ю, її створення, становлення, а також виховання у ній дітей. Ці закони визначають організаційні і правові засади соціальної роботи з молоддю; відповідно до них передбачено здійснювати заходи, спрямовані на поліпшення становища молодої сім'ї, її соціальний захист. У вищезазначених законах наведені терміни вживаються у такому значенні.

Молода сім'я – це подружжя, в якому вік чоловіка та дружини не перевищує 30 років, або неповна сім'я, в якій мати (батько) віком до 30 років.

Державна молодіжна політика – це системна діяльність держави у відносинах з особистістю, молоддю, молодіжним рухом, що здійснюється в законодавчій, виконавчій, судовій сферах і ставить за мету створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов та гарантій для життєвого самовизначення, інтелектуального, морального, фізичного розвитку молоді, реалізації її творчого потенціалу як у власних інтересах, так і в інтересах України.

Соціальна робота з дітьми та молоддю – діяльність уповноважених органів, підприємств, організацій та установ незалежно від їхнього підпорядкування і форми власності й окремих громадян, яка спрямована на створення соціальних умов життєдіяльності, гармонійного та різнобічного розвитку дітей і молоді, захист їхніх конституційних прав, свобод і законних інтересів, задоволення культурних і духовних потреб.

Для практичного здійснення підтримки соціального становлення та розвитку молоді держава створює систему соціальних служб для молоді.

До системи соціальних служб для молоді входять соціальні служби для молоді та центри соціальних служб для молоді, уповноважені державою брати участь у реалізації державної молодіжної політики і надавати соціальні послуги та соціальну допомогу молодим громадянам.

Центри соціальних служб для молоді – спеціальні заклади, уповноважені державою брати участь у реалізації державної молодіжної політики шляхом здійснення соціальної роботи з дітьми та молоддю.

Соціальні служби для молоді – спеціальні заклади, які надають соціальні послуги та соціальну допомогу молоді.

Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади створює Український державний центр соціальних служб для молоді, який належить до сфери його управління.

Згідно із законом України „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” соціальне становлення та розвиток молоді базуються на таких основних принципах:

- повага до загальнолюдських цінностей, прав людини;
- безпосередня участь молоді у формуванні та реалізації політики та програм, що стосуються суспільства взагалі та молоді зокрема;
- врахування потреб молоді, співвіднесення їх реалізації з економічними можливостями держави;
- доступність для кожного молодого громадянина соціальних послуг і рівність правових гарантій;
- єдність зусиль держави, всіх верств суспільства, політичних і громадських організацій, підприємств, установ, організацій та громадян у справі соціального становлення та розвитку молоді;
- відповідальність кожного молодого громадянина перед суспільством і державою за додержання Конституції України, законодавства України.

У Декларації про загальні засади державної політики України стосовно сім’ї та жінок зазначаються принципи державної політики щодо сім’ї та жінок:

- Держава гарантує та забезпечує рівні права і можливості жінкам і чоловікам відповідно до основних прав та свобод людини;
- Держава захищає права сім’ї як основної ланки суспільства;
- Держава захищає материнство та дитинство і визначає пріоритетність інтересів матері та дитини в суспільстві;
- Держава підтримує громадські та благодійні організації, діяльність яких спрямована на поліпшення становища сім’ї та жінок;
- Держава забезпечує неухильне додержання законодавства України та норм міжнародного права стосовно сім’ї та жінок.

Одними з головних завдань державної молодіжної політики є:

- вивчення становища молоді, створення необхідних умов для зміцнення правових та матеріальних гарантій щодо здійснення прав і

свобод молодих громадян, діяльності молодіжних організацій для повноцінного соціального становлення та розвитку молоді;

- надання державою кожній молодій людині соціальних послуг по навчанню, вихованню, духовному і фізичному розвитку, професійній підготовці;

- координація зусиль всіх організацій та соціальних інститутів, що працюють з молоддю.

Головними напрямками державної політики стосовно сім'ї та жінок є:

- розроблення та удосконалення законодавства з питань становища сім'ї та жінок відповідно до норм міжнародного права;

- створення матеріальної та соціально-економічної бази для зміцнення сім'ї та підвищення її добробуту;

- створення сприятливих умов для повноцінного розвитку та виховання дітей у сім'ї;

- підтримка заходів, спрямованих на підвищення культурного, освітнього, морального рівня сім'ї та кожного її члена;

- організація повноцінного відпочинку та дозвілля сім'ї з урахуванням потреб різних вікових груп.

Так, держава у різних нормативно-правових документах визначає мету, завдання, основні напрями, принципи державної молодіжної політики та політики стосовно сім'ї та жінок, які є основою для подальшого розвитку правової бази, практичної діяльності органів державної влади і управління, яка спрямовується на сприяння повноцінного розвитку молодих громадян України.

Родина являє собою систему соціального функціонування людини, один з основних інститутів соціалізації, її функції трансформуються під впливом соціально-економічних умов та внутрішніх процесів розвитку.

Сучасна родина переживає складний етап – перехід від традиційної моделі до нової. Поряд із традиційними функціями, пов'язаними з народженням і вихованням дитини, з рішенням повсякденних проблем, родина покликана бути надійним психологічним „укриттям”, що допомагає людині виживати у важких умовах сучасного життя, що швидко змінюються.

Родина забезпечує своїм членам економічну, соціальну і фізичну безпеку, турботу про малолітніх, старих і хворих, умови для соціалізації дітей, молоді і, що найважливіше, поєднує своїх членів

почуттям любові, спільності і дає можливість розділяти з іншими труднощі і радості життя.

За останні роки спостерігається скорочення складу і структури родини (ріст розлучень, народження дітей самотніми матерями і т.д.). Нині переважний тип родини – це прості нуклеарні родини, що складаються з чоловіка і жінки з дітьми або без них. Значну частку становлять неповні родини. У гнітючому числі випадків це родини самотніх матерів, розлучених жінок і вдівців. У більшості цих родин одна, рідше дві дитини. Незважаючи на матеріальну підтримку держави, бідує більшість родин самотніх матерів. Аналогічні труднощі випробують родини військовослужбовців термінової служби; родини, у яких один з батьків ухиляється від сплати аліментів; родини з дітьми-інвалідами; родини з батьками-інвалідами; родини, що взяли дітей під опіку (піклування); багатодітні родини; родини з малолітніми дітьми (у віці до трьох років). В особливому положенні знаходяться студентські сім'ї з дітьми. У більшості випадків забезпечують їх батьки. До родин, які бідують і особливо потребують підтримки держави, належать сім'ї біженців і змушених переселенців, родини безробітних, що мають неповнолітніх дітей. До особливої категорії відносять девіантні родини. Це родини алкоголіків, наркоманів, правопорушників і ін. Соціальна педагогіка, соціальна робота орієнтовані не тільки на вирішення сімейних проблем, а й зміцнення і розвитку, відновлення внутрішнього потенціалу родини для виконання нею численних суспільно значущих функцій, стабілізації демографічного і соціально-економічного становища в Україні.

Сім'я завжди є моделлю конкретного історичного періоду розвитку суспільства, відображає його економічні, моральні й духовні суперечності. Отже, сучасні економічні перетворення, демографічні проблеми, криза в політиці, культурі – все це відбивається на життєдіяльності сучасної сім'ї, при цьому поглиблюється її дезорганізація.

Родина як соціальний інститут перебуває у стані гострої кризи, що, звичайно, негативно впливає на виконання нею основних функцій, тобто на життєдіяльність сім'ї: матеріально-економічне забезпечення, житлово-побутові умови. Це, в свою чергу, створює певний морально-психологічний клімат, який впливає на духовність сім'ї, виховання дітей, організацію вільного часу членів родини.

В особливо складних умовах у період кризи опинилася молода сім'я, яка визначається як соціальна група, у якої вік чоловіка та дружини, або одного з них, не перевищує 30 років. В Україні

налічується 10,3 млн. молоді (віком від 15 до 28 років), що становить 19,1 відсотка загальної кількості населення. В країні мешкає 2 млн. 400 тис. молодих сімей, в яких народжується 80 відсотків усіх народжуваних в Україні дітей. Тобто 46,6 відсотка молодих людей перебувають у шлюбі, і хоча статистика недосконала і не встигає за кількістю розлучень, скажімо, що 50 відсотків молоді перебуває в шлюбі (або була в шлюбі). Є молодь, яка готується до шлюбу. Молодь хвилюють такі питання шлюбно-сімейних відносин: як підготуватися до шлюбу, як обрати супутника життя, як одружитися, зберегти сім'ю, запобігти сімейним чварам, як виховувати дітей та ін.

Перед молодією сім'єю стоять особливо гострі проблеми матеріально-економічного та житлово-побутового характеру. Невизначеність майбутнього, незайнятність у сфері суспільного виробництва, нестабільність заробітків, невідповідність до сімейного життя та виживання у таких умовах негативно позначаються не лише на демографічній ситуації в Україні, а й внутрісімейних процесах, характері взаємин членів сім'ї, її стосунків з навколишнім середовищем, вихованні дітей, організації вільного часу.

Державна політика, спрямована на підтримку молоді сім'ї, знайшла своє вираження у Законі про сприяння соціальному становленню і розвитку молоді в Україні, галузевій програмі Мінмолодьспорту України щодо поліпшення становища молодих жінок, сім'ї, завдяки якій передбачається здійснити заходи, спрямовані на поліпшення становища молоді сім'ї, її соціальний захист. Ці завдання реалізуються за допомогою соціальних служб для молоді, створених на початку 90-х років.

3. Визначення сім'ї. Поняття про сім'ю як малу соціальну групу

Сім'я – мала соціальна група, що складається з поєднаних шлюбом чоловіка та жінки, їхніх дітей (власних або усиновлених), інших осіб, пов'язаних родинними зв'язками з подружжям, кровних родичів. Сім'я здійснює життєдіяльність на основі спільного побуту, економічного, морально-психологічного укладу, виховання дітей, взаємної відповідальності. Як мала соціальна група і первинний колектив сім'я забезпечує соціалізацію людини, самореалізацію особистості, захист від проблем.

Сім'я сприяє формуванню особистості з усталеною поведінкою. Родина є моделлю суспільства на конкретному історичному етапі розвитку, відображає його моральні та духовні особливості. Вона

функціонує на основі спільного побуту, економічного, морально-психологічного укладу, виховання дітей, взаємної відповідальності. Сім'я забезпечує соціалізацію людини, самореалізацію особистості, захист від проблем, сприяє формуванню особистості з усталеною поведінкою. Це мала соціальна група, заснована на шлюбі та кровній спорідненості. Члени сім'ї об'єднані емоційними зв'язками, спільністю побуту, моральною відповідальністю, взаємодопомогою. Сімейні взаємини є офіційними за формою та неофіційними за змістом.

Психологія сім'ї вивчає закономірності виникнення, становлення й руйнування родини як специфічної малої соціальної групи, умови та механізми її функціонування. Психологічному аналізу підлягають різні аспекти сімейного життя: витoki утворення сім'ї; формування готовності до шлюбу й подружніх стосунків; загальні тенденції розвитку сім'ї, особливості шлюбно-сімейних міжособистісних взаємин та інші соціально-психологічні проблеми. Досліджується вплив сім'ї на формування особистості дітей. Психологія вивчає особистісні та соціально-психологічні чинники, що зміцнюють або дестабілізують шлюб. Багато уваги приділяється питанням статево-рольового виховання молоді, формуванню просімейної мотивації, психологічним аспектам сексуальних стосунків, взаємоадаптації шлюбної пари, їхній психологічній сумісності. Чільне місце відводиться дослідженню соціально-психологічних процесів, що відбуваються в сім'ї: сімейна комунікація та інтеракція (взаємодія), міжособистісна перцепція, рольова диференціація у взаєминах подружжя.

Як соціальна група сім'я розв'язує завдання, котрі стосуються осіб, які її складають, а також ті, що торкаються безпосередньо суспільства. Завдяки репродуктивній функції сім'я забезпечує відтворення суспільства. Крім того, шлюб є схваленою суспільством формою задоволення сексуальних потреб людей. Дорослі члени сім'ї, виконуючи в суспільстві професійні функції, своєю працею створюють економічні основи існування родини, забезпечують її матеріальні та культурні потреби. Сім'я виконує обслуговуючу й опікунську функції щодо своїх членів, забезпечуючи їм надання різноманітних послуг, а також піклуючись про тих, хто потребує допомоги (діти, старі або хворі та інваліди). У такий спосіб в сім'ї задовольняються альтруїстичні потреби.

Родина виховує для суспільства нових громадян, передаючи їм мову, основні форми поведінки, національні традиції й звичаї, моральні та духовні цінності. Вона виконує соціалізуючу функцію. Соціалізації зазнають не тільки діти, а й саме подружжя, оскільки

адаптація до шлюбних, батьківських та інших сімейних ролей — це також соціалізуючий процес. Водночас він задовольняє батьківські потреби у вихованні дітей і збагачує новим соціальним досвідом особистість шлюбних партнерів.

Сім'я сприяє збереженню психічного здоров'я суспільства завдяки виконанню психогігієнічної функції, яка полягає в забезпеченні почуття стабільності, безпеки, емоційної рівноваги, а також умов для розвитку особистості своїх членів. Стабільна, добре функціонуюча сім'я дає змогу кожній особі, яка її складає, задовольняти такі потреби, як любов, емоційна близькість, розуміння і повага, визнання тощо. У такій сім'ї індивід має умови для самореалізації, самоствердження, збагачення й розвитку своєї особистості. Отже, сім'я суттєво впливає на своїх членів, задовольняючи їхні потреби – біологічні, емоційні, психосоціальні та економічні.

Зміни, що відбуваються в житті сім'ї, тісно пов'язані зі змінами й перетвореннями в суспільстві, частиною якого вона є. Різні соціальні зрушення, індустріалізація, урбанізація, професійна праця жінок, зміни в матеріальній і духовній культурі, зумовлені науково-технічним поступом, поліпшенням засобів комунікації тощо, впливають на сім'ю. Зокрема, вони викликають зміни ролей і позицій у межах родини, ціннісних орієнтацій, норм і способів поведінки, укладу сімейного життя взагалі.

Кожна сім'я створює власну мікрокультуру на основі загальносімейних цінностей, традицій, звичаїв, норм і правил поведінки. Шлюбна пара, розбудовуючи власний стиль життя, спирається при цьому на усталені в конкретному суспільстві норми, а також запозичені з батьківських сімей і збагачені досвідом свого самостійного життя.

Сім'я як мала соціальна група зазнає певних динамічних перетворень, пов'язаних головним чином з перебігом життя індивідів. У розвитку кожної сім'ї можна виділити кілька фаз: початкова фаза подружнього життя – до народження першої дитини; три батьківські фази, що охоплюють періоди зростання й виховання дітей; фаза, коли діти стали соціально зрілими, й відокремлюються від батьків; пенсійне подружжя. Перехід з однієї фази в іншу характеризується зміною структури сім'ї, її функцій, перебудовою внутрісімейних стосунків і взаємодії відповідно до нових завдань, що постають у різні періоди сімейного життя.

На початку кожної фази може створюватися специфічна кризова ситуація, пов'язана з пристосовуванням членів родини до нових

сімейних завдань і функцій, зміною ролей і позицій. Зміни в кількісному й віковому складі сім'ї викликають перетворення всіх її функцій – економічної, захисної, психологічної, соціалізуючої та ін. Це вимагає перегляду попереднього способу життя родини. Успішне функціонування сім'ї в нових умовах збагачує осіб, які її складають, новим досвідом і свідчить про їхні адаптивні можливості.

Психологічний аналіз сім'ї, як малої соціальної групи, умов і механізмів її функціонування, передбачає вивчення ціннісних орієнтацій подружжя, які є одним з чинників, що регулює взаємини подружжя, визначає їх ставлення один до одного, до дітей, інших людей, навколишнього світу взагалі. Розбіжності в індивідуальних системах ціннісних орієнтацій подружжя є головною перешкодою інтеграції сім'ї, її повноцінного функціонування. Гострі конфлікти, що виникають на цьому ґрунті, роблять неможливим нормальне внутрісімейне спілкування і створюють небезпеку для існування родини.

Система ціннісних орієнтацій сім'ї не є сталою протягом усього її життєвого циклу. Загальносімейні цінності не завжди включають у себе ціннісні орієнтації кожного з подружжя. Діапазон ціннісних орієнтацій окремих осіб родини може бути вузький або ширший від загальносімейних. Чим ширший обсяг індивідуальних цінностей подружжя, тим більше в них можливостей для взаєморозуміння, тобто для єдності.

Для психологічної сумісності подружжя важливе значення має взаємопізнання і взаємоузгодження індивідуальних ціннісних орієнтацій кожного з них, вироблення на їх основі загальносімейних цінностей. При цьому мають значення не тільки схвалення й прийняття загальносімейних цінностей, а й позитивне ставлення кожного з подружжя до ціннісних орієнтацій партнера. Тому з погляду психологічної допомоги сім'ї доцільно з'ясувати характер цього ставлення. У практиці психологічного консультування виділені такі його варіанти:

1) один з подружжя намагається дізнатися про ціннісні орієнтації іншого, а також сім'ї його батьків, але не приймає їх, визнаючи лише свої;

2) подружжя взаємотолерантні до ціннісних орієнтацій, один одного, визнають їх рівноправність, але не прагнуть до створення спільної системи цінностей; наслідок цього – життя „поруч”, а не „разом”;

3) подружжя схильні до схвалення і прийняття майже всіх цінностей один одного, значно змінюючи при цьому власні системи цінностей. Такий стан криє в собі небезпеку для самореалізації й

самоствердження одного з подружжя і може призвести до надмірної залежності його від іншого;

4) подружжя створюють спільну систему цінностей, визнаючи при цьому право кожного на індивідуальні ціннісні орієнтації, але зберігаючи пріоритет загальносімейних орієнтацій.

Розбіжності в системах ціннісних орієнтацій подружжя можуть бути підґрунтям для багатьох сімейних конфліктів, зокрема таких, як конфлікт сімейних ролей, боротьба за лідерство в сім'ї, конфлікт як засіб зняття напруження, конфлікт як захист власного „Я”. В основі кожного з них лежить суперечність між сформованими до шлюбу ціннісними уявленнями кожного з подружжя про функції чоловіка і дружини в сім'ї та способи їх реалізації. Конфлікт може виникнути і в результаті зіткнення звичних для кожного з подружжя шляхів і способів задоволення соціокультурних, інтелектуальних, естетичних та інших потреб, прагнення відстояти свою індивідуальність, намагання узгодити уявлення про себе з думкою партнера.

Конфліктна ситуація у сфері ціннісних орієнтацій, що перешкоджає створенню взаємоприйнятної системи сімейних цінностей ширшого обсягу, ніж індивідуальні, унеможлиблює інтеграцію родини, а отже – й виконання нею своїх обов'язків, створює небезпеку для її існування. Викликаючи напруження в сімейних стосунках, конфлікти ціннісних орієнтацій дезінтегрують (роз'єднують) родину.

Для забезпечення психологічного комфорту в сім'ї та успішного її функціонування суттєве значення має те, як складаються взаємини і взаємодія принаймні у трьох складових: між самим подружжям, батьками й дітьми, між братами й сестрами, якщо в родині зростають двоє і більше дітей. Основним чинником, що зумовлює характер взаємин і взаємодії в усіх ланках сім'ї, є ставлення подружжя один до одного та їхні батьківські установки щодо дітей. У працях з психології сім'ї виділено чотири типи ставлення: прийняття – неприйняття; взаємодія – уникнення контактів; визнання свободи активності – надмірна опіка; повага до прав кожного в сім'ї – надмірна вимогливість.

Позитивні типи ставлення – прийняття, взаємодія, свобода активності, повага до прав кожного – забезпечують партнерські стосунки та егалітарний (рівноправний) устрій життя сім'ї. Виникнення порушень у сімейних взаєминах, як правило, пояснюється наявністю значної дистанції між членами родини, пов'язаної з прагненням уникнути контакту, неприйняттям особистості партнера або надмірною емоційною зосередженістю на ньому, що виявляється в опіці, захисті,

надмірній вимогливості та спробі будь-що підігнати його під уявлюваний образ чоловіка, дружини або дитини. У взаєминах подружжя в період першої фази сімейного життя часто виникають негаразди, пов'язані з надмірною емоційною зосередженістю на партнерові, щільною опікою його і жорсткою вимогливістю щодо образу чоловіка чи дружини. Це саме простежується нерідко і в сім'ях з однією дитиною, на якій сфокусовані всі почуття й турботи батьків. У пізніших фазах подружнього життя та в його кризові періоди джерелом сімейних чвар частіше є емоційна дистанція. Реалізація тих чи інших установок подружжя в сімейних взаєминах створює певну соціально-психологічну картину родинного життя, яка виявляється у специфічному її укладі. Кожна сім'я має притаманний тільки їй одній індивідуальний стиль родинних стосунків (систему прийомів впливу один на одного та ін.). Дослідження стилю взаємин у сім'ї передбачає їх класифікацію для надання цілеспрямованої психологічної допомоги в налагодженні сімейних стосунків.

Сім'я – найважливіший інститут соціалізації підростаючих поколінь. Родина є об'єктом дослідження багатьох наук: соціології, економіки, права, етнографії, психології, педагогіки, демографії. Кожна з наук, співвідносно до свого предмета, вивчає специфічні сторони функціонування сім'ї. В центрі уваги економіки знаходиться сім'я (або домашнє господарство), як споживчий кошик. В умовах здійснення економічної реформи сім'я все більше привертає увагу вчених-економістів як продуктивна сила. Рішення про скасування кооперативної власності та індивідуальної трудової діяльності, які приймалися на перших етапах розвитку соціалізму, по суті, скасовували й виробничі функції сімейного виховання. Проте реальність розвитку суспільства виявилася дещо іншою: доки не вичерпані всі ресурси кооперативного та індивідуального господарства, зберігається необхідність існування сімейних кооперативів, сімейних підрядів, присадибного господарства і відповідно до цього – виробнича функція сім'ї, яка крім суто економічного має ще й велике виховне значення.

Етнографічні дослідження пов'язані з вивченням особливостей побуту та життя сімей з різними етнічними характеристиками. Для демографії головний інтерес полягає у вивченні ролі сім'ї як суспільної структури для відтворення населення. З точки зору філософії та соціології – сім'я розглядається як соціальний інститут і мала соціальна група. Як соціальний інститут виховання сім'я характеризується сукупністю соціальних норм, санкцій та зразків поведінки, що

регламентують взаємини між подружжям, батьками, дітьми та іншими. Водночас, сім'я розглядається як заснована на шлюбі або кровнородинних зв'язках мала соціальна група, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю і взаємодопомогою. Соціальна педагогіка розглядає сім'ю як соціальну групу, що складається з поєднаних шлюбом чоловіка і жінки, їх дітей (власних або всиновлених), інших осіб, пов'язаних з подружжям родинними зв'язками. Сім'я здійснює життєдіяльність на основі спільного економічного, побутового, морального, психологічного укладу, виховання дітей.

Родина становить персональне середовище життя і розвитку дітей, підлітків та юнацтва. Саме в цьому середовищі відбувається процес засвоєння індивідом суспільних соціальних і культурних цінностей. Відповідно до цих установок, сім'я повинна стати основним осередком суспільства, а всі інші соціальні інститути повинні працювати на неї. На перший погляд так воно і відбувалося. Проте протягом певного часу у розвитку радянського суспільства домінувала думка про те, що держава – все, людина – ніщо. Цей ідеологічний підхід формував відповідну систему виховання, яка була скерована на те, щоб виховати особистість як "гвинтик" державної машини. Та головним завданням було повне і беззастережне виконання вимог держави. Над реалізацією цього завдання працювали всі навчально-виховні заклади системи народної освіти, дитячі громадські організації, інші інститути соціального виховання.

Питання про роль сім'ї у вихованні підростаючих поколінь та її місце в суспільстві дискутувалося на сторінках наукової літератури вже на початку нашого століття вітчизняними педагогами 20-х років. В той час для формування та виховання підростаючих поколінь створювалася розгалужена мережа дошкільних закладів. За прогнозами деяких спеціалістів, завдяки діяльності цих закладів сімейне виховання повинно було втратити своє першорядне значення. Проте такого не сталося. Чим далі розвивалася сім'я, тим більше доказів збиралося про її необхідність. Так було встановлено, що дошкільні заклади, незважаючи на ту визначну роль, яку вони відіграють у розвитку особистості дитини, не можуть скласти конкуренцію сімейному вихованню в головному: ефективності розвитку інтелектуальних та емоційних здібностей дитини. Для цього необхідне спілкування не тільки „по горизонталі” (з однолітками), а й по „вертикалі”. Іншим важливим висновком соціально-педагогічного досвіду тих років був

висновок про те, що сім'я володіє такою системою передання соціальної інформації, яка дозволяє дитині засвоювати її з максимальною зацікавленістю, швидко і в повному обсязі. Складовими цієї універсальної системи є батьківська любов, довіра дитини до батьків, морально-психологічний клімат сім'ї, її представництво як моделі суспільства. Саме завдяки цим компонентам сімейного спілкування сім'я стає тим „опосередкованим ланцюгом”, який забезпечує органічну інтеграцію дитини в складний світ суспільних відносин, – її ефективну соціалізацію. Було також встановлено, що навіть школа, з її педагогічною озброєністю, не може цілком доповнити те, що втрачено на стадії сімейного виховання. Період найвищої інтенсивності засвоєння дитиною багатьох соціально необхідних вмінь і навичок припадає на період дошкільного дитинства, і саме сім'я володіє найціннішими можливостями їх виховання. У зв'язку з цим турбота про сім'ю, про, все, що супроводжує її становлення і розвиток, є турботою про майбутнє.

Сім'я, що є найменшим осередком суспільства, репрезентує суспільство в цілому, є його мініатюрним зображенням. В ній здійснюється соціалізація людини. Досвід особистості, який вона набуває в сім'ї, визначає її індивідуальну поведінку, створює внутрішню конструкцію реальності, на основі якої людина сприймає навколишнє середовище і діє в ньому. Єдність сім'ї забезпечується взаємною любов'ю, моральною, економічною, правовою та іншими видами взаємної відповідальності всіх її членів, взаєморозумінням та емоційною прихильністю. З одного боку, сім'я – досить замкнуте об'єднання людей, яке ретельно захищає свій внутрішній світ і протистоїть зовнішнім впливам і втручанням. Зруйнування цього світу, нетактовне втручання в його інтимні сфери призводить до краху сім'ї. З іншого боку, сім'я – це об'єднання людей, відкрите для всього, що відбувається в світі. Родина тисячами ниток пов'язана із суспільством. Кожен її член є одночасно членом різних колективів суспільства. На виробництві він працює у колективі службовців, у вчительському колективі – серед учителів і вихователів, у медичних закладах – серед лікарів, медсестер. Учень у школі – це теж член сімейного колективу. Водночас він може входити в різні молодіжні та дитячі об'єднання, спортивні групи, музичні колективи, інші групи за інтересами. Тому стосунки, що складаються в сім'ї, мікроклімат сімейного виховання та спілкування залежить від того, як людина почуває себе у суспільних колективах, які здійснюють зв'язок сім'ї з суспільством.

Важливим результатом цієї взаємодії є вплив сім'ї на формування відносин в суспільстві, характер усіх процесів суспільною життя. Сім'я не лише задовольняє потреби людей, які вступили в шлюб, а й виконує цілий ряд соціальних функцій і тому є невід'ємним компонентом соціальної структури суспільства.

4. Особливості та перспективи розвитку сучасної родини

Розуміння та врахування особливостей сучасної сім'ї вчителями, батьками, соціальними педагогами сприяють реалізації її виховних можливостей. До найважливіших особливостей сучасності належать:

Зміна ціннісних орієнтацій дітей і їх батьків. Багато представників сучасної молоді здебільшого не вірять в істинні цінності й добродійність, почуваються обманутими. Як наслідок – збільшується кількість малолітніх злочинців. У системі життєвих цінностей у багатьох батьків переважають прагнення до збагачення, намагання виховати в дітей прагматичність, раціоналізм, волю до успіху. Благородство, доброта, вміння співчувати і допомагати іншим часто недооцінюються.

Відокремлення молоді сім'ї від родини. У сучасних умовах – це об'єктивний фактор, зумовлений соціально-економічним розвитком суспільства, його продуктивних сил, рівня культури. Комплекс цих чинників забезпечує зміцнення й розвиток сім'ї як самостійного соціального інституту, який самостверджується без нехтування життєвого досвіду старших. В окремих сім'ях, які є мобільною соціально-економічною інституцією суспільства, створюється і сприятливий психологічний клімат для виховання дітей. Однак частіше молода сім'я, як правило, зазнає труднощів через побутову невлаштованість, матеріальні труднощі, професійно-виробничі негаразди, що впливають на виховання дітей.

Зменшення чисельності сім'ї. Зменшення народжуваності дітей спричинене загостренням конкуренції на ринку робочої сили, зайнятістю подружжя, зростанням матеріальних витрат на виховання, надмірним навантаженням на жінку-матір вдома і на виробництві, несприятливими житловими, побутовими умовами, егоїстичним прагненням батьків „пожити для себе”. Збільшення кількості однодітних сімей зумовлює відчуженість між дітьми, егоїзм, оскільки вони не мають зразка виявлення турботи, поваги до інших.

Специфічність соціального укладу в міських та сільських сім'ях. Відмінності в культурі сімейного життя відбиваються на розвитку

дітей. Особливості домашнього господарства сприяють залученню дітей до справ у сім'ї, формують у них працелюбність, вболівання за сімейні справи, відповідальне ставлення до життя. Діти виростають у специфічній морально-етичній атмосфері села, яка стримує антисоціальну поведінку, але нерідко вона пригнічує особистість, гальмує розвиток якостей, які потрібні людині в іншому середовищі. У місті такий контроль обмежений.

Залежність виховання від рівня освіти батьків. Існує пряма залежність освіченості батьків та успішності їх дітей. Проте з посиленням зайнятості батьків, дезінтеграцією сім'ї така залежність знижується.

Вплив соціально-педагогічних умов на самореалізацію. За теорією Абрахама Маслоу (1908–1970), якщо не задовольняти біологічні потреби дитини, не гарантувати їй безпеку, не формувати її впевненість у тому, що і в майбутньому ці потреби будуть задоволені, то проблематично очікувати від неї діяльності, яка сприятиме самореалізації. Потреби кожної людини структуруються за ієрархічним принципом у різній послідовності. Загалом – це біологічні потреби, безпека і впевненість у майбутньому, любов та належність до конкретної соціальної групи, самооцінка, самореалізація тощо. У 90-х роках ХХ ст. у зв'язку з трансформацією соціально-економічної системи в Україні виникли серйозні проблеми щодо задоволення біологічних потреб як конкретних людей, так і великих соціальних груп. Це разом з іншими чинниками (екологічна ситуація, соціально-медичні проблеми, що виникли внаслідок Чорнобильської катастрофи) значно погіршили демографічне становище у країні, що дало підстави стверджувати про тривожний процес депопуляції її населення. В останні роки ХХ – на початку ХХІ ст. зміна соціально-етичних пріоритетів, прорив у вітчизняний інформаційний простір далеко не найкращих зразків масової культури спричинили, попри деякі позитивні впливи, нівеляцію змісту людського життя.

Обмеження позитивного впливу соціального оточення дитини. Урбанізація населення, лібералізація інформаційного простору, прагматизація життя, дефіцит спілкування в сім'ї та з ровесниками, недостатня окресленість морального ідеалу на рівні державної гуманітарної політики спричиняють маніпулювання свідомістю дитини, деформують систему життєвих пріоритетів і цінностей.

Нерозуміння батьками механізмів формування гуманних взаємин з дітьми, їх прагнення до рольової або особистісної позиції. Кожна з

цих крайнощів має негативні наслідки: відчуження дітей від батьків, обмеження їх стосунків побутовою сферою („зроби, принеси, подай”). Нерідко батьки недооцінюють впливу на виховання гуманних рис дитини морально-психологічних стосунків, взаємної любові, поваги, турботливості в сім’ї. Гармонійність сімейного виховання залежить від щирості й чесності любові до дітей. Діти не можуть нормально розвиватися за рахунок авансованих почуттів, прагнуть, щоб їх сприймали і любили такими, які вони є. У цьому мудрість батьківської любові. В основі виховної діяльності у сім’ї має бути формула здорового батьківства, яку виводять з любові та вимогливості. Зосередження на любові за рахунок вимогливості призводить до неповаги авторитету батьків, і, навпаки – авторитарна, гнітюча атмосфера в сім’ї навіює дитині думки, що її не люблять і вона нікому не потрібна. Стратегія батьків у вихованні дитини має полягати в досягненні рівноваги між милосердям і справедливістю, між ніжністю й вимогливістю, між любов’ю і суворістю та у формуванні в неї рис характеру, які є основою здорового родинного життя.

Рекомендована література

1. *Азаров Ю.П.* Семейная педагогика / Ю.П. Азаров. – М. : Политиздат, 1985. – 238 с.
2. *Бондарчук О.І.* Психологія сім’ї : курс лекцій / О.І. Бондарчук. – К.: МАУП, 2001. – 96 с.
3. *Браун-Галковська М.* Домашня психологія : Подружжя, діти, родина / Марія Браун-Галковська ; Пер. з польськ. З. Городенчук. – Львів : Свічадо, 2000. – 176 с.
4. *Василькова Ю.В.* Соціальна педагогіка : курс лекцій / Ю.В. Василькова, Т.А. Василькова. – М. : Академія, 1999. – 440 с.
5. *Виховний потенціал сім’ї в сучасних умовах : тематична Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2001 року.* – К.: Державний інститут проблем сім’ї та молоді, 2002. – 144 с.
6. *Волкова Н.П.* Педагогіка : посібник для студентів вищих навчальних закладів / Н.П. Волкова. – К. : Академія, 2001. – 576 с.
7. *Галузинський В.М.* Педагогіка : теорія та історія : навчальний посібник / В.М. Галузинський, М.Б. Євтух. – К. : Вища школа, 1995. – 237 с.

8. *Ковалев С.В.* Психология современной семьи : информационно-методические материалы к курсу "Этика и психология семейной жизни" : книга для учителя / С.В. Ковалев. – М. : Просвещение, 1988. – 208 с.

9. *Кравець В.П.* Психологія сімейного життя : навчальний посібник / В.П. Кравець. – Тернопіль, 1995. – 696 с.

10. *Соціальна педагогіка* : навчальний посібник / За ред. А.Й. Капської. – К., 2000. – 264 с.

11. *Технології соціально-педагогічної роботи* : навчальний посібник / За заг. ред. проф. А.Й. Капської. – К. : ТОВ ВКП "Аспект" 2000. – 372 с.

Завдання для самоконтролю

1. Назвіть відомих педагогів минулого, які займалися проблемою сімейного виховання.

2. Вирішенням яких питань займається сучасна сімейна педагогіка?

3. Сім'єю (або родиною) називають:

1. Малу соціальну групу, що складається з поєднаних шлюбом чоловіка та жінки, їх дітей (власних або усиновлених), інших осіб, пов'язаних родинними зв'язками з подружжям, кровних родичів.

2. Замкнуте об'єднання людей, яке захищає свій внутрішній світ і протистоїть зовнішнім впливам та втручанням.

3. Добровільно об'єднаних спільною метою та спільною діяльністю людей.

4. Малу соціальну групу, у якій вік чоловіка та дружини не перевищує 30 років, які живуть в юридично визнаному чи громадянському шлюбі.

4. Назвіть сім'ї, які найбільше потребують соціальної допомоги.

5. Які проблеми стоять перед сучасною сім'єю?

1. В сучасній сім'ї немає ніяких проблем.

2. Нестабільне матеріальне положення, житлово-побутові проблеми, тривожний морально-психологічний клімат в сім'ї.

3. Збільшення кількості розлучень, недостатня підготовка молоді до вступу в шлюб, слабке здоров'я членів родини.

4. Невміння готувати їжу, прибирати, мити посуд, забивати гвіздки.

6. *Нуклеарна сім'я – це:*

1. Сім'я алкоголіків, наркоманів, правопорушників.
2. Батьківська пара та кілька дітей зі своїми сім'ями, які проживають разом.
3. Сім'я з дітьми або без дітей, яка живе окремо від батьків та інших родичів.
4. Поняття „нуклеарна сім'я” не існує.

7. *Неповна сім'я –це:*

1. Сім'я, в якій немає дітей.
2. Сім'я, в якій вихованням дитини займаються няня, гувернантка, сусідка, подруга.
3. Сім'я з дітьми або без дітей, яка живе окремо від батьків та інших родичів.
4. Сім'я, у якій дитина виховується одним з батьків, переважно матір'ю.

8. *Девіантна сім'я – це:*

1. Сім'я, в якій кожен має свої погляди на виховання дітей і відстоює їх.
2. Сім'я алкоголіків, наркоманів, правопорушників.
3. Сім'я, члени якої мають різну освіту.
4. Сім'я, яка проживає у важкодоступному, віддаленому районі.

9. *Опишіть особливості розвитку сучасної молоді сім'ї.*

10. *Окресліть перспективи розвитку сучасної сім'ї.*

Питання для поглибленого вивчення матеріалу

Ідеї сімейного виховання у творах А.С. Макаренка

1. Виховання і перевиховання дитини.
2. Структура сім'ї, кількість дітей у сім'ї, неповна сім'я.
3. Мета виховання.
4. Особистість вихователя.
5. Батьківський авторитет. Види несправжнього батьківського авторитету (авторитет пригнічення, віддаленості, педантизму, резонерства, любові, доброти, дружби, підкупу). Справжній батьківський авторитет.
6. Дисципліна і режим.

7. Гра. Стадії гри. Помилки батьків при організації дитячої гри. Види іграшок.
8. Сімейне господарство.
9. Виховання в праці.
10. Статеве виховання.

Рекомендована література

1. *Макаренко А.С.* Лекції про виховання дітей / А.С. Макаренко. – К. : Радянська школа, 1948. – 91 с.
2. *Макаренко А.С.* Книга для батьків / А.С. Макаренко : твори в 7 Т. – К. – 1954. – Т. 4.
3. *Макаренко А.С.* Загальні умови сімейного виховання / А.С. Макаренко : твори в 7 Т. – К. – 1954. – Т. 4.

Тема 2. Функції сучасної сім'ї

Під час вивчення цієї теми Вам потрібно ознайомитись з функціями сім'ї. Це матеріально-економічна функція (бюджет сім'ї, участь у суспільному виробництві, здобуття професії); житлово-побутова функція (забезпечення сім'ї житлом, ведення домашнього господарства, організація домашнього побуту); репродуктивна (демографічна) функція (кількісне і якісне відтворення життя, продовження людського роду); комунікативна функція (створення сприятливого сімейного мікроклімату, внутрісімейне та позасімейне спілкування); виховна функція (передача дітям дорослими членами сім'ї соціального досвіду, розвиток здібностей, інтересів, потреб, формування світогляду); рекреативна функція (організація вільного часу та відпочинку сім'ї); функція психологічного захисту. На практичному занятті будьте готові проаналізувати, як виконують свої функції сім'ї Ваших батьків, родичів, знайомих, сусідів і зробити висновок щодо основних проблем сучасної сім'ї.

Вивчення теми передбачає усвідомлення таких питань:

1. Матеріально-економічна функція.
2. Житлово-побутова функція.
3. Репродуктивна функція.
4. Комунікативна функція. Психологічний клімат сім'ї.
5. Виховна функція.
6. Рекреативна функція.
7. Функція психологічного захисту.

Сім'я функціонує на основі спільного побуту, економічного, морально-психологічного укладу, виховання дітей, взаємної відповідальності. Вона забезпечує соціалізацію людини, самореалізацію особистості, захист від проблем, сприяє формуванню особистості з усталеною поведінкою.

Соціальна педагогіка розглядає функції сім'ї як види діяльності сім'ї, як національного осередку, що забезпечує найважливіші потреби суспільства, особисті потреби кожного з членів сім'ї, загальносімейні (групові) потреби. Вітчизняні соціологи Г. М. Свердлов та В. А. Рясенцев серед важливих функцій сім'ї називають функцію продовження роду, виховання, господарську та взаємодопомоги; В. П. Ключников важливою функцією вважає продовження людського роду, виховання дітей та господарську; С. А. Лаптев – господарсько-побутову і відтворення населення, виховну, організацію дозвілля членів сім'ї;

Н. Г. Юркевич робить наголос на функціях духовного спілкування, сексуальній, народження дітей, співробітництва в процесі виховання, здобуття необхідних засобів для ведення домашнього господарства, на організації дозвілля, взаємній моральній допомозі та підтримці; А. Г. Харчев серед найважливіших називає функції відтворення населення, соціалізації, господарську, організацію споживання та дозвілля.

Життєдіяльність сім'ї реалізується через основні її функції: *матеріально-економічну* (бюджет сім'ї, організація споживчої діяльності, участь у суспільному виробництві, набуття професії, відновлення втрачених на виробництві сил); *житлово-побутову* (забезпеченість житлом, ведення домашнього господарства, організація побуту); *репродуктивну* (продовження людського роду); *комунікативну* (створення сприятливого сімейного мікроклімату, внутрісімейне спілкування, взаємостосунки сім'ї з мікро- і макросередовищем, контакт із засобами масової інформації, літературою, мистецтвом); *виховну* (формування особистості дитини, передача їй соціального досвіду); *рекреативну* (організація вільного часу та відпочинку); *функцію психологічного захисту*.

Сучасна сім'я, в основному, зберегла всі функції попередніх форм сім'ї. Проте вони набувають нового змісту, змінюється їх характер. Необхідно підкреслити, що значення функцій, які задовольняють емоційні та соціально-психологічні потреби в сучасній сім'ї, зростає. Навіть функції переважно матеріального характеру набувають помітного емоційного відтінку. Матеріально-економічна функція сім'ї виступає як одна з головних. Всі попередні форми сім'ї (до нуклеарної) були виробничими одиницями. В умовах рабовласницького та феодального ладу всі члени сім'ї, як правило, займалися одним видом трудової діяльності, змалку привчалися до певних виробничих навичок та обов'язків. Економічною функцією сім'ї є також організація споживання та побуту. Капіталізм віддаляє працю від сім'ї: управління великими підприємствами здійснюють менеджери, сільське господарство набуває характеру фермерського, де використовують працю найманих робітників. Головною стає функція нагромадження матеріальних благ у сім'ї. В суспільстві, яке довгий час називалося соціалістичним, функція накопичення матеріальних благ поступово втратила своє значення, залишилися лише господарча функція та організація споживання та побуту.

У сучасній сім'ї деякі відмінності визначаються у репродуктивній функції. По-перше, намітилася стійка тенденція до малодітного типу

відтворення населення. По-друге, сім'я, зберігаючи за собою функцію ранньої соціалізації дітей, все більше поділяє вирішення цього завдання з громадськими виховними закладами. Підготовка до трудової діяльності, прищеплення професійних навичок майже повністю здійснюється поза сімейними інститутами виховання: школою, ПТУ, технікумами, інститутами тощо. Сім'я формує морально-психологічне ставлення до вибору виду трудової діяльності, але майже повністю загубила можливості професійної підготовки до майбутнього трудового життя.

Важливою проблемою сучасного суспільства є різке зменшення народжуваності. Омолодження шлюбів, економічна, моральна, психологічна непідготовленість до сімейного життя молодих людей, що вступили у шлюб, виявляється в небажанні мати дітей взагалі, відсунути їх появу або обмежитися однією дитиною. Погіршення матеріального становища молодії сім'ї, збільшення кількості розлучень молодих людей, що живуть поза сім'ями, стимулює не тільки зниження народжуваності, а й збільшення кількості неблагополучних сімей, дитячих захворювань, девіантної поведінки.

Рекреативна функція включає в себе надання фізичної, матеріальної та психологічної взаємодопомоги, зміцнення здоров'я членів сімей, організацію дозвілля. Нині помітно поширюється сімейний туризм, сімейна організація фізичного загартування. Але в цілому рекреативна функція сім'ї все більше передається державним і громадським інститутам, культурно-дозвільним установам. Зростає значення школи.

Важливого значення набуває роль сім'ї у забезпеченні морально-психологічного захисту своїх членів, зберігається також функція по наданню матеріальної та фізичної допомоги непрацездатним або літнім родичам.

Комунікативна функція задовольняє потребу членів сім'ї у спілкуванні та взаєморозумінні. Психолого-педагогічні дослідження підтверджують, що процес формування різних соціальних орієнтацій та установок, емоційної культури, морального та психічного здоров'я людини прямо залежить від характеру внутрісімейного спілкування, морально-психологічної атмосфери сім'ї. Регулятивна функції включає в себе систему регулювання відносин між членами сім'ї, в тому числі первинний соціальний контроль, реалізацію влади та авторитету. У минулому держава сприяла ствердженню в сім'ї влади та авторитету голови сім'ї, який протягом усього життя ніс відповідальність за поведінку своїх нащадків. Були передбачені покарання за неслухняність.

У демократичній сім'ї комунікативна та регулятивна функції сімейного виховання набувають нового змісту. В своїй переважній більшості сучасні сім'ї складаються з двох поколінь: батьків і дітей. Дідусі та бабусі живуть, як правило, окремо. Внаслідок цього батьки не мають можливості кожного дня користуватися досвідом і підтримкою старших поколінь. В той же час доцільність застосування цього досвіду в нових соціально-історичних умовах в деяких випадках має проблематичний характер.

За останні роки стосунки між батьками та дітьми зазнали суттєвих змін. Вони стали більш емоційно-психологічними, тобто почали відзначатися глибиною і будуватися на основі взаємної прихильності. В цілому в сім'ї спостерігається руйнування усталених традицій та форм сімейного виховання. Батько, як правило, перестає бути головою, сучасний побут знищує необхідність у виконанні ним багатьох традиційних чоловічих обов'язків в домашньому господарстві. Натомість зростає значення матері-господині.

Виховна функція сім'ї зберігає своє домінуюче значення серед інших функцій і набуває в сучасних умовах інтегрованого соціального змісту. В її реалізації знаходять своє відбиття всі інші функції сім'ї. Виховна функція сприяє фізичній досконалості членів сім'ї, зміцненню їх здоров'я, виробленню навичок щодо санітарно-гігієнічної культури.

Сімейна соціалізація враховує всю сукупність факторів та обставин, які впливають на формування і розвиток особистості. Тому соціальна педагогіка розглядає виховні функції сім'ї в широкому плані. Іншими словами, вона включає не тільки цілеспрямоване виховання дітей, а й усю систему взаємовідносин в сім'ї, формуючих особистість (структуру, рольову поведінку, психологічні механізми сімейної соціалізації тощо).

Сім'я є також персональним середовищем життя і розвитку дитини, яке зумовлює спосіб її життя. Особливості цього середовища характеризуються такими параметрами:

- *соціально-культурний* – стосується освітнього рівня батьків, їх участі у суспільному житті. Рівень культури сім'ї визначається повагою до особистості дитини, усвідомленням впливу сімейної атмосфери на її формування, урахуванням цього при спілкуванні;
- *соціально-економічний* – означає матеріальну забезпеченість сім'ї, завантаженість батьків на роботі;
- *техніко-гігієнічний* – характеризує умови проживання, забезпеченість житлом, особливості способу життя;

- *демографічний* – виражається в структурі та чисельності сім'ї.

Розглянемо кожну функцію сім'ї та визначимо, як сучасна сім'я справляється з її виконанням.

1. Матеріально-економічна функція

Матеріально-економічну функцію сім'ї становлять її бюджет, організація споживчої діяльності, участь у суспільному виробництві, здобуття професії, відновлення втрачених на виробництві сил. Чи може сучасна сім'я ефективно виконувати цю функцію? Як свідчать дані соціологічних досліджень, переважна більшість сімей має життєвий рівень нижче прожиткового мінімуму; більше 50 відсотків цих сімей перебувають за межею бідності, а прибуток молодшої сім'ї двічі нижчий за необхідні потреби. Крім того, чимало молодих людей не зайнято або не повністю зайнято у системі суспільного виробництва внаслідок його кризового стану, скорочень, немає стабільних заробітків. Тому, щоб утримувати сім'ю, люди змушені займатися так званою „комерційною” діяльністю. Ці явища стають причиною зuboжіння сімей, що позначається на здоров'ї членів сім'ї, їх інтелектуальному розвитку, а в майбутньому – на розвитку суспільства, генофонду країни. Особливо важко сім'ям, які виховують дітей, неповним та багатодітним родинам.

2. Житлово-побутова функція

Житлово-побутова функція – це забезпечення сім'ї житлом, ведення домашнього господарства, організація домашнього побуту. Вона тісно пов'язана з попередньою. За даними соціологічних досліджень, лише 5–7 відсотків молодих сімей, що беруть шлюб, забезпеченні власним житлом. Через 5 років спільного проживання власне житло мають 23 відсотки молодих сімей, інші або проживають з батьками, або наймають (48,5 відсотка) окрему квартиру чи кімнату в гуртожитках (особливо це стосується студентської сім'ї). Молоді сім'ї навіть не мають чітких перспектив щодо одержання житла. Усі ці негаразди негативно позначаються на організації домашнього побуту і загалом – на мікрокліматі сім'ї.

Отже, в активний період життя, сприятливий для здобуття професії, вдосконалення професійних якостей, народження та виховання дітей, молода сім'я не має належних економічних та побутових умов

для свого становлення, нормального розвитку та виховання здорового покоління.

3. Репродуктивна функція

Репродуктивна (демографічна) функція сім'ї полягає у відтворенні життя, продовженні людського роду, тобто в народженні дітей. Мається на увазі відтворення не тільки кількісне, а й якісне (народження фізично і психічно здорового покоління, без біологічних і психічних аномалій). Як відомо, для відтворення населення та його природного приросту кожна сім'я повинна мати двох-трьох дітей. Статистичні дані свідчать про те, що особливістю сучасної молоді сім'ї є її малодітність (більшість сімей, близько 52 відсотків, має одну дитину), бездітність, відкладання народження дітей на невизначений період. У результаті з 1991 р. в Україні кількість померлих щороку перевищує кількість народжуваних. Наприклад, у 1992 р. кількість народжених в Україні становила 596785, а померлих – 697110. Отже, природний приріст дорівнював – 100325. Тобто населення України має тенденцію до старіння та вимирання. Цей процес торкнувся й сільської місцевості, де раніше в сім'ях мали двоє-троє, а то й більше дітей. Нині більшість сільських сімей також має лише одну дитину.

Отже, скрутні матеріально-економічні та житлово-побутові умови існування молоді сім'ї негативно відбиваються на відтворенні населення України, що в свою чергу через певний час негативно вплине на загальний розвиток суспільства: не вистачатиме робочих рук, спостерігатиметься недостатній розвиток науки, подальше зменшення кількості населення тощо. Складність ситуації, у якій перебуває зараз молода сім'я, негативні явища, що мають місце в молодіжному середовищі (алкоголізм, наркоманія, захворювання, що передаються статевим шляхом) позначаються і на якісному відтворенні населення.

4. Комунікативна функція. Психологічний клімат сім'ї

Комунікативна функція сім'ї передбачає створення сприятливого сімейного мікроклімату, необхідного для психічно-емоційного відтворення сил членів сім'ї, внутрісімейного спілкування подружжя, батьків і дітей, сім'ї та оточуючого мікро- і макросередовища, а також її спілкування з духовними та інтелектуальними надбаннями суспільства (засоби масової інформації, література, мистецтво тощо).

Психологічний клімат сім'ї – це стійкий емоційний настрій, результат особливостей і якості взаємовідносин членів сім'ї. Психологічний клімат сім'ї може змінюватись і залежати від її членів. Він може бути сприятливим, несприятливим (конфлікти, сварки, знервованість), суперечливим (повна злагода або сварки). Характерні ознаки сприятливого сімейного мікроклімату – згуртованість членів сім'ї, доброзичливість, почуття захищеності, терпимість, взаємна повага, взаємодопомога, чуйність, співчуття, прагнення допомагати один одному, співпереживання, відповідальність за сім'ю та кожного її члена. Велике значення для психологічного клімату має внутрісімейне спілкування. Сімейний мікроклімат, на який впливають стійкий позитивний емоційний настрій, взаєморозуміння, доброзичливість, позначається на настрої її членів, загальному стилі їхнього життя. У такій сім'ї наявне бажання разом проводити вільний час, вихідні дні, відпустку. Вона відкрита як для внутрісімейного (між подружжям, подружжям і дітьми, подружжям і батьками), так і для позасімейного (з друзями, сусідами, знайомими) спілкування, створює душевний комфорт, рятує від нервових перевантажень.

Знервованість, відсутність побутових вигод, постійна розтратованість, грубість, сварки, чвари, піклування лише про власний комфорт, відсутність милосердя у членів сім'ї призводять до негативного емоційно-психологічного мікроклімату. Такі життєві умови подружжя, а також дітей зумовлюють депресивні стани, емоційну напругу, дефіцит позитивних емоцій, стресові ситуації. До останніх можуть призводити невміння раціонально вирішувати матеріально-економічні та житлово-побутові проблеми, сексуальна дисгармонія, конфліктність, що прогресує на основі алкоголізму, аморальної поведінки, наявності у членів сім'ї таких якостей особистості, як ревності, надмірна образливість, егоїзм, небажання поступатись власними інтересами, зручностями заради ближнього.

Останнім часом у сім'ях, особливо молодих, спостерігається багато розлучень. В умовах соціально-психологічного стресу молодь по суті не підготовлена ні морально, ні матеріально до створення сім'ї, не бажає мати дітей. За статистичними даними, в Україні розпадається кожний другий-третій шлюб. Проте в окремих регіонах процес розлучень має свою специфіку. Наприклад, у Житомирській області у 1–4 місяцях 1994 р. розпалося 80 відсотків шлюбів, у Криму – 65,5 відсотка, на Кіровоградщині розпадається третина молодих сімей, які живуть разом до п'яти років; у Донецькій області за останні 2 роки

zareєстровано 82298 шлюбів, а розпалося за цей період – 54193. Така ж ситуація спостерігається на Полтавщині та в інших регіонах України, причому цифри постійно зростають.

Крім того, стали поширеними деформовані шлюбно-сімейні процеси: молодь не хоче офіційно реєструвати шлюб, народжувати дітей, відкладаючи це до кращих часів. Усі ці явища призводять до зростання кількості позашлюбних дітей серед дуже молодих матерів. Їх в Україні народилося у 1993 р. 13,0 відсотків у містах і 12,8 відсотка – у селах. Отже, зростає кількість дітей, народжених поза шлюбом, в тому числі у неповнолітніх матерів.

Збільшується кількість неповних сімей, діти у таких сім'ях не мають належного матеріального забезпечення. Крім того, виховання дитини одним з батьків, переважно матір'ю, негативно впливає на формування особистості як хлопчика, так і дівчинки.

У нормальній, благополучній сім'ї всі проблеми, як правило, мають раціональні способи розв'язання, не зачіпаючи інтереси будь-кого з її членів: кожний має свої свободи, можливості задовольняти власні потреби. Дезорганізація шлюбно-сімейних відносин призводить до зниження соціальної активності людини, позначається на її працездатності, погіршує стан психічного та фізичного здоров'я, негативно впливає на процес сімейного виховання, збільшує кількість дитячих захворювань, сприяє появі важковиховуваності, формуванню ранньої девіантної поведінки, невротичних, психосоматичних розладів, збільшенню суїцидних вчинків.

Розпаданню шлюбів сприяють не тільки складні матеріально-економічні та житлово-побудові умови сім'ї, а й медично-соціальна, соціально-психологічна і психолого-педагогічна невідповідність молоді до сімейного життя, невміння раціонально розв'язувати сімейні проблеми і запобігати конфліктним ситуаціям, відсутність правових, юридичних, медичних, економічних, сексологічних, наркологічних і психолого-педагогічних знань, необхідних для молодого подружжя.

5. Виховна функція

Виховна функція полягає у передачі дітям дорослими членами сім'ї соціального досвіду. Правильне сімейне виховання розвиває здібності, здорові інтереси та потреби дитини, формує правильний світогляд, позитивне ставлення до праці, сприяє прищепленню гуманних моральних якостей, розумінню необхідності дотримуватися правових і моральних норм життя, поведінки, що сприяє розвитку фізичної

досконалості дітей, зміцненню їхнього психічного здоров'я, виробленню навичок санітарно-гігієнічної культури. Ця функція – одна з наважливіших. Її мета – передати підростаючим поколінням у процесі входження в систему суспільних відносин соціального досвіду, знань, орієнтацій, норм і ролей, умінь і навичок, необхідних для моральної життєдіяльності. Успіх виховання залежить від виховного потенціалу сім'ї, який у свою чергу залежить від її матеріальних і побутових умов, чисельності та структури сім'ї, взаємостосунків, які складаються між всіма членами родини, особистого прикладу батьків, їх педагогічної культури, специфіки самого процесу сімейного виховання.

Соціальна ситуація, у якій перебуває сучасна молода сім'я, призводить до того, що, виховуючи дітей, батьки стикаються з цілим рядом проблем. Зважаючи на те, що суспільством ставиться завдання посилити сімейне виховання, школа та соціальні служби мають допомагати сім'ї у створенні нормальних психолого-педагогічних та емоційно-моральних умов для повноцінного виховання дітей, розвитку їхніх пізнавальних інтересів, фізичного удосконалення, нормального спілкування з батьками та іншими членами сім'ї, у набутті батьками умінь, необхідних для вирішення складних проблем сімейного виховання. Вимога сучасного суспільства поліпшити якість сімейного виховання та підвищити відповідальність батьків за виховання дітей часто стикається з проблемою матеріальної незабезпеченості сім'ї, зосередженості батьків на пошуках коштів для того, щоб, насамперед, забезпечити їх нормальним харчуванням, одягом, тобто задовольнити фізичні потреби дитини. Внаслідок цього духовний розвиток дитини залишається часто поза увагою батьків, на нього не вистачає вже ні сил ні часу.

Крім того, сім'я потребує допомоги і в питаннях спілкування з батьками, родичами, особливо з тими, з якими вона разом проживає. Внаслідок зростання кількості розлучень, нестабільності та деформації шлюбу соціальної допомоги потребують сім'ї, які не в змозі забезпечувати належний рівень сімейного виховання і в яких створюються передумови для негативного напрямку у формуванні особистості дитини. Це так звані неблагополучні сім'ї, де батьки зловживають спиртним, ведуть аморальний спосіб життя; неповні сім'ї; родини, де між батьками, батьками й дітьми мають місце постійні конфлікти; сім'ї з низьким морально-культурним рівнем батьків; зовні благополучні сім'ї, де за нормальних економічно-побутових умов і наявності обох батьків складаються несприятливі умови для виховання дітей внаслідок

педагогічної неосвіченості та низької педагогічної культури батьків, причому їхні педагогічні помилки носять стабільний характер. Тому постає завдання про підготовку батьків до якісного виконання їхніх обов'язків.

Соціальної, педагогічної та психологічної допомоги потребують також сім'ї групи ризику, до яких на даному етапі розвитку суспільства належать багатодітні сім'ї, одиноких та неповнолітніх матерів, сім'ї з дітьми-інвалідами, батьками-інвалідами, малозабезпечені сім'ї.

6. Рекреативна функція

Рекреативна функція сім'ї – це організація вільного часу та відпочинку родини. Рекреативна діяльність сім'ї здійснюється в будні й вихідні, а також під час відпустки. Вона виконує роль збереження сім'ї як цілісної одиниці, зміцнює, закріплює її кращі традиції, має велике значення у вихованні дітей, емоційному єднанні подружжя. Крім того, ця функція має значення для розвитку інтересів і потреб особистості, виконує культурну роль, формуючи, розвиваючи та виховуючи культурні, моральні й духовні цінності та норми. У стабільній сім'ї ця функція постійно трансформується й розвивається. У дезорганізованих родинах ця функція руйнується або виконується частково. Це спостерігається і в повсякденному житті, коли члени сім'ї повертаються додому з роботи. У цей період вільний час призначений для відновлення фізичних, моральних та емоційних сил, витрачених протягом трудового дня. Крім відновлення витрачених сил, людина мусить подбати про свій духовний та інтелектуальний розвиток. І дуже важливо, щоб це стосувалося кожного з членів подружжя і дітей. Під час відпустки майже весь час можна присвятити дозвіллю, що може найбільше сприяти розвитку особистості.

Проблема реалізації рекреативної функції молодій сім'ї полягає в тому, що нині обмежені умови для раціонального проведення вільного часу. Адже фінансові проблеми, про що вже згадувалось, не дають можливості відвідувати кіно, театри, концерти, виставки, музеї, кафе і ресторани, реалізовувати свої потреби у відпочинку, оздоровлювати сім'ю в санаторії, будинках відпочинку, на морі, відправляти дітей у літній табір, мандрувати. Найреальніший спосіб відпочинку – поїхати до батьків у село, родичів або знайомих. Отже, сім'я має дуже обмежені можливості для духовного розвитку своїх членів. Незадовільні житлові умови сучасної молодій сім'ї і вимушеність

проводити своє дозвілля здебільшого вдома можуть призводити до роздратованості, негативного стереотипу поведінки.

7. Функція психологічного захисту

Поряд із традиційними функціями, пов'язаними з народженням і вихованням дитини, з рішенням повсякденних проблем, родина покликана бути надійним психологічним „укриттям”, що допомагає людині виживати у важких, що швидко змінюються, умовах сучасного життя.

Сім'я сприяє збереженню психічного здоров'я суспільства завдяки виконанню *психогігієнічної функції*, яка полягає в забезпеченні почуття стабільності, безпеки, емоційної рівноваги, а також умов для розвитку особистості своїх членів. Стабільна, добре функціонуюча сім'я дає змогу кожному задовольняти такі потреби, як любов, емоційна близькість, розуміння і повага, визнання тощо. У такій родині індивід має умови для самореалізації, самоствердження, збагачення й розвитку своєї особистості. Отже, сім'я суттєво впливає на своїх членів, задовольняючи їхні потреби – біологічні, емоційні, психосоціальні та економічні.

Отже, ми розглянули основні форми життєдіяльності сім'ї – її функції. Як видно із зробленого аналізу, всі функції між собою тісно пов'язані. Неможливість виконання сім'єю однієї з функцій призводить до прорахунків у виконанні інших. Тому для підтримки та розвитку нормальної життєдіяльності сім'ї необхідна відповідна державна політика, спрямована на постійне удосконалення умов для реалізації економічного та духовного потенціалу сім'ї і має прагнути до того, щоб найменша кількість сімей потребувала допомоги, пільг, безкоштовних послуг тощо. Для цього слід постійно стимулювати внутрішні резерви сім'ї (економічні, демографічні, виховні, рекреативні), а також допомагати реалізувати їх.

Рекомендована література

1. Григорьева А.А. Семейная педагогика / А.А. Григорьева, М.М. Прокопьева. – Якутск : Изд-во ЯГУ, 1998. – 37 с.
2. Коваль Л.Г. Соціальна педагогіка. Соціальна робота: навчальний посібник / Л.Г. Коваль, І.Д. Зверєва, С.Р. Хлебнік – К.: ІЗМН, 1997. – 392 с.

3. *Мустаева Ф.А.* Основы социальной педагогики : учебник для студентов высших учебных заведений / Ф.А. Мустаева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Академический проект; Екатеринбург, 2002. – 416 с.

4. *Подласый И.П.* Педагогика. Новый курс : учебник для студентов педагогических вузов / И.П. Подласый : в 2 книгах. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000.

5. *Постовий В.Г.* Сучасна сім'я та її педагогіка / В.Г. Постовий. – К., 1994.

6. *Словник-довідник* для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг. ред. А.Й. Капської, І.М.Пінчук, С.В. Толстоухової. – К., 2000. – 260 с.

7. *Соціальна педагогіка: навчальний посібник* / За ред. А.Й. Капської. – К., 2000. – 264 с.

Завдання для самоконтролю

1. *Функціями сім'ї є такі функції:*

1. Виховна, навчальна, розвиваюча
2. Матеріально-економічна, житлово-побутова, репродуктивна, комунікативна, виховна, рекреативна
3. Матеріально-економічна, нуклеарна, житлово-побутова, репродуктивна, комунікативна, виховна, рекреативна, девіантна
4. Індивідуалізації, диференціації, наступності, системності

2. *Рекреативна функція сім'ї – це:*

1. Організація вільного часу та відпочинку членів родини в будні та вихідні, а також під час канікул та відпустки
2. Завантаженість членів сім'ї роботою по господарству у вільний час
3. Забезпечення сім'ї житлом, ведення домашнього господарства, організація побуту
4. Народження дітей

3. *Репродуктивна функція сім'ї полягає у:*

1. Веденні домашнього господарства та організації домашнього побуту
2. Продовженні людського роду
3. Створенні сприятливого сімейного мікроклімату
4. Відновленні втрачених на виробництві сил

4. Психологічний клімат сім'ї може бути:

1. Позитивним, негативним, комбінованим, систематизованим
2. Психологічним, педагогічним, соціально-психологічним, соціально-педагогічним
3. Сприятливим, несприятливим, суперечливим
4. Веселим, сумним, весело-сумним

5. Виховна функція сім'ї передбачає:

1. Передачу дітям соціального досвіду, формування їх світогляду, розвиток здібностей, інтересів, потреб дітей
2. Формування у дітей позитивного ставлення до праці, прищеплення гуманних моральних якостей, фізичний розвиток дітей, зміцнення їх психічного здоров'я
3. Забезпечення сім'ї житлом, ведення домашнього господарства, організацію домашнього побуту
4. Цілеспрямоване формування у дітей знань, умінь і навичок

6. Встановіть зв'язки між функціями сім'ї та їх характеристиками.

1. Матеріально-економічна функція	А. Передача дітям соціального досвіду, формування їхнього світогляду, розвиток здібностей, інтересів, потреб дітей
2. Житлово-побутова функція	Б. Організація споживчої діяльності сім'ї, її бюджету, участі у виробництві
3. Репродуктивна функція	В. Забезпечення сім'ї житлом, ведення домашнього господарства, організація домашнього побуту
4. Комунікативна функція	Г. Сім'я як надійне психологічне укриття, що захищає її членів від нервових перевантажень
5. Виховна функція	Д. Організація вільного часу та відпочинку членів родини в будні та вихідні, а також під час канікул та відпустки
6. Рекреативна функція	Е. Продовження людського роду
7. Функція психологічного захисту	Є. Створення сприятливого сімейного мікроклімату для внутрісімейного спілкування подружжя, батьків і дітей

Правильні відповіді: 1-..., 2- ..., 3 – ..., 4-..., 5-..., 6 – ..., 7-...

7. Функція психологічного захисту сім'ї передбачає ...

8. ... сім'ї – це стійкий емоційний настрій, результат особливостей взаємостосунків членів сім'ї.

9. Комунікативна функція сім'ї передбачає ...

Питання для поглибленого вивчення матеріалу

Погляди В.О. Сухомлинського на сімейне виховання

1. Життєвий та творчий шлях Василя Олександровича Сухомлинського.

2. Погляди В.О. Сухомлинського на сімейне виховання у книзі «Батьківська педагогіка».

3. Трудове виховання дітей в сім'ї.

4. Виховання громадянина-патріота в сім'ї.

5. Виховання дітей засобами природи.

6. “Серце віддаю дітям” – книга творчості та безцінних педагогічних ідей педагога-гуманіста В.О. Сухомлинського.

7. Погляди В.О. Сухомлинського на проблеми сімейного виховання.

Рекомендована література

1. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка / В.О. Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1978. – 263 с.

2. Сухомлинський В.А. Сердце отдаю детям / В.А. Сухомлинский. – К. : Радянська школа, 1971. – 242 с.

Тема 3. Типологія сімей

Успіх соціальної роботи з сім'єю залежить від врахування її типу, адже кожна сім'я має свої особливості, а значить потребує різних видів соціальної допомоги, застосування певних форм і методів роботи.

У педагогічній літературі типологія сімей недостатньо розроблена. Можна визначати типи сімей залежно від їх функцій. Існує більше 30-ти класифікацій сімей. Наведемо кілька основних.

За рівнем матеріальної забезпеченості сім'ї поділяються на бідні, малозабезпечені, забезпечені і багаті. За структурою сім'ї бувають повні, неповні, прості нуклеарні, складні, великі. За кількістю дітей в сім'ї – бездітні, однолітні, малодітні, багатодітні. За типом керівництва – демократичні і авторитарні. За типом юридичних взаєностосунків – сім'ї, які проживають у шлюбі; позашлюбні, дистантні. За виховним потенціалом сім'ї поділяються на благополучні, зовні благополучні, неблагополучні, групи ризику. За соціально-правовою стійкістю – соціально стійкі, соціально хиткі, асоціальні і криміногенні.

Окремо слід зупинитись на вивченні соціального паспорта сім'ї та соціального паспорта сім'ї групи ризику, що наводяться в додатках. Майбутнім соціальним педагогам необхідно володіти алгоритмом вивчення родини, вміти провести діагностику взаємин в сім'ї. Тому ми пропонуємо Вам для ознайомлення кілька анкет, за допомогою яких можна вивчити стосунки в родині, а саме: анкети „Взаємини в сім'ї”, „Анкета для дітей”, „Анкета для батьків”, „Дослідження міжособистісних стосунків дитини з батьками”, „Визначення психологічної атмосфери в сім'ї”.

Використовуючи результати проведених досліджень, спробуйте скласти соціальний паспорт на прикладі своєї сім'ї.

Вивчення даної теми варто здійснювати за таким планом:

1. Типи родин залежно від виконуваних ними функцій.
2. Типології сім'ї на основі особливостей спілкування і міжособистісних стосунків.
3. Типологізація родин на основі аналізу наслідків впливу на формування соціальних навичок дитини.

1. Типи родин залежно від виконуваних ними функцій

Сім'я – це мала соціальна група, яка має ряд особливостей:

1. Складається з поєднаних шлюбом чоловіка та жінки, їхніх дітей (власних або усиновлених), інших осіб, пов'язаних родинними зв'язками з подружжям, кровних родичів.

2. Здійснює життєдіяльність на основі спільного побуту, економічного, морально-психологічного укладу, виховання дітей, взаємної відповідальності.

3. Виступає моделлю конкретного історичного періоду розвитку суспільства, відображає його моральні та духовні суперечності.

4. Як мала соціальна група і первинний колектив сім'я забезпечує: соціалізацію людини, самореалізацію особистості, захист від проблем.

5. Сім'я сприяє формуванню особистості з усталеною поведінкою.

Успіх соціальної роботи з сім'єю забезпечується завдяки врахуванню її типу. Адже кожна родина, яка належить до того чи іншого типу, має свої типові особливості, а значить потребує різних видів соціальної допомоги, застосування певних форм і методів роботи. Слід зазначити, що у науковій літературі типологія сімей достатньою мірою не розроблена, не визначені основні ознаки, які мають бути покладені в основу визначення типології сімей. Проте визначення типів сімей необхідне для практичної діяльності закладів освіти, соціальних служб для молоді.

Доцільно визначати типи сімей залежно від їхніх функцій. Слід зазначити, що якусь конкретну сім'ю можна віднести до різних типів, залежно від того, під яким кутом зору її розглядати. Отже, виходячи з основних функцій сім'ї, можна назвати такі типи родин:

за рівнем матеріальної забезпеченості сім'ї поділяють на бідні, малозабезпечені, забезпечені, багаті;

за професійною приналежністю, освітнім рівнем – сім'ї робітників, службовців, акторів, вчителів та ін.;

за віком – сім'ї неповнолітніх, студентські, молоді, сім'ї з дітьми певного віку, пенсіонерів;

за ставленням до релігії – баптистів, мусульман і т.д.;

за особливими умовами сімейного життя – моряків, космонавтів, спортсменів, геологів та ін.;

за складом (структурою) сім'ї поділяють на: повні, неповні, прості нуклеарні (сім'я, яка живе окремо, ізольовано від батьків, інших родичів, з дітьми або без них), складні (батьки, діти, дідусі, бабусі);

великі (батьківська пара, кілька дітей зі своїми сім'ями – три і більше подружніх пар);

повні сім'ї бувають таких видів: з 1 дитиною, з 2-ма дітьми – одностатевими, з 2-ма дітьми – різностатевими, багатодітні – з 3-ма дітьми і більше, зі старшими членами сім'ї – бабусею, дідусем, зі зведеними дітьми, нерідними дітьми, усиновленими дітьми;

неповні сім'ї бувають таких видів: чоловік і дружина, самотня мама, батьки розлучені, виховує один батько, виховує опікун.

за кількістю дітей в сім'ї: бездітні, одnodітні, малодітні (2 дитини), багатодітні (3 дітей і більше віком до 16 років);

за однорідністю соціального складу: однорідні (сім'я складається з представників однакових соціальних прошарків – робітничі сім'ї, інтелігентів, вчених і т.д.). Однорідних сімей налічують до 70 відсотків); різнорідні сім'ї (їх члени мають різну освіту, професію. У таких сім'ях у їх членів загальних інтересів менше);

за регіональними принципом (міська, сільська, віддалена – проживає у важкодоступних, віддалених районах);

за тривалістю подружнього життя – сім'ї молодят (до 1 року), з тривалістю подружнього життя від 1 до 3 років, від 3 до 5 років, від 5 до 10 років, від 10 до 20 років, від 20 до 25 років, від 25 до 30 років, від 30 років і більше. Деякі автори таку типологію розглядають дещо інакше і виділяють етапи життєвого циклу, що враховують тривалість спільного проживання й вік дитини: молоді сім'ї, з дітьми певного віку, пенсіонерів;

сім'ї за типом керівництва – рівноправні, або демократичні; авторитарні (підпорядкування одного члена подружньої пари іншому);

за типом юридичних взаємостосунків – побудовані на шлюбних стосунках; позашлюбні (співжиття без оформлення шлюбу); оформлені юридично, але проживають окремо (дистантні сім'ї);

за юридичними взаємостосунками батьків та дітей – чоловік і жінка живуть з рідними дітьми; чоловік або жінка (чи обидва) мали дітей до вступу в шлюб (зі зведеними дітьми); сім'ї з усиновленими дітьми (опікунські сім'ї);

за якістю емоційно-психологічних взаємостосунків у сім'ї: гармонійні; конфліктні; емоційно неврівноважені; дезорганізовані (панує страх, культ сили); соціально неблагополучні (мають негативні взаємостосунки з морально-правовими нормами суспільства);

сім'ї зі специфічними проблемами – з психічними та фізичними захворюваннями; правопорушників; алкоголіків, наркоманів; із захворюваннями на СНІД; зі схильністю до суїциду; інвалідів;

залежно від виконання виховної функції: благополучні, неблагополучні, зовні благополучні, сім'ї групи ризику;

за матеріальною забезпеченістю сім'ї класифікують так: з дуже високим матеріальним статком; високим матеріальним статком; середнім матеріальним статком (забезпечена); низьким матеріальним статком (малозабезпечена); нужденні (за рисою бідності);

за виховним потенціалом родини поділяють на такі види: соціально здорова, благополучна у виховному відношенні; соціально здорова, але неблагополучна у виховному відношенні; соціально нездорова, неблагополучна у виховному відношенні; соціально нездорова, негативна у виховному відношенні;

за взаєминами між членами родини сім'я буває: гармонійна; компромісна; хитлива; конфліктна; різко конфліктна; споживацька; виховуючи сильна, стійка чи хитка; виховуючи слабка з утратою контакту з дітьми і контролю над ними; слабка з постійно конфліктною атмосферою; слабка з агресивно-негативною атмосферою; маргінальна (з алкогольною, сексуальною деморалізацією, наркотичною залежністю); правопорушна; злочинна; психічно обтяжена;

за спрямованістю бувають сім'ї, орієнтовані на: діяльність; спілкування; самозадоволення (егоїстична);

за соціально-правовою стійкістю сім'ї поділяються на такі види: соціально стійка; соціально хитлива; асоціальна (її члени конфліктують з морально-правовими нормами суспільства, схильні до правопорушень); криміногенна.

У зарубіжній літературі визначаються відповідно такі типи сімей: двокар'єрна (чоловік і жінка – професіонали); середнього класу, сім'ї кольорових (у США), міжнаціональні, безробітних, емігрантів, національних меншин у зоні конфлікту та інші.

Таких типологій можна назвати значно більше. Крім того, у межах кожного типу можна ще визначити окремі види сімей. Наприклад, види неблагополучних (зовні благополучні, неповні). Свої типи мають також міські, сільські родини. Але в основному сім'ї змішані, в яких поєднано кілька типів і видів. Наприклад, міські сім'ї можуть мати різний рівень матеріальної забезпеченості, різний характер взаєностосунків, різну структуру. Або ж неповна сім'я може бути

матеріально забезпеченою чи бідною, з хорошими взаємостосунками у сім'ї або поганими тощо.

2. Типології сім'ї на основі особливостей спілкування і міжособистісних стосунків

Більшість існуючих типологій сімей розроблено на основі виявлених особливостей спілкування і міжособових стосунків у родині, що зумовлюють певну взаємодію членів родинної групи і властиві тільки їй способи впливу подружжя один на одного і дітей. На цій основі сім'ї умовно поділяють на кілька полярних типів.

За ступенем включення членів родини в сімейні стосунки, їхньої емоційної духовної єдності розрізняють згуртовані (інтегровані) і роз'єднані (дезінтегровані) сім'ї. У перших кожний член родини відчуває себе повноцінним учасником сімейної взаємодії. Таким сім'ям властиві духовна та емоційна близькість, відповідальність один за одного, довір'я, тобто існує психологічна захищеність. Для роз'єднаних сімей характерна відособленість членів родини один від одного. Кожний живе ніби сам по собі, духовно й емоційно майже не пов'язаний з іншими членами родини. Звичайно, такий поділ сімей за ступенем згуртованості є умовним. Наприклад, існують сім'ї з досить високим ступенем згуртованості. Це так звані суперінтегровані сім'ї. Здебільшого такий тип взаємин характерний для неповних сімей (мати і дитина). За ступенем роз'єднаності виділяють частково дезінтегровані сім'ї. Вони складаються з родинних мікрогруп, у які входять не лише члени конкретної сім'ї, а й родичі з боку чоловіка чи дружини. У таких сім'ях хтось із її членів опиняється в ізоляції, ігнорується сімейною групою.

За характером психологічної й ціннісно-орієнтаційної єдності розрізняються гармонійні і дисгармонійні сім'ї. Перші, крім того, поділяються на природно і штучно гармонійні. Природно гармонійні сім'ї характеризуються збігом цілей, мотивів, емоційних і пізнавальних установок членів родинної групи, завдяки чому забезпечується їхня психологічна сумісність. У штучно гармонійних сім'ях злагода є результатом свідомих зусиль членів родини. У таких сім'ях помітне прагнення пристосуватися один до одного, іноді ціною обмеження власних потреб, привести їх у відповідність до вимог і запитів інших членів сімейної групи.

Дисгармонійним сім'ям притаманна розбіжність у системах ціннісних орієнтацій, потреб, мотивів і цілей членів родинної групи.

Адаптація їх один до одного ситуативна. Рольові обов'язки в таких сім'ях нерідко виконуються примусово, що створює психологічне напруження в сімейному спілкуванні. Емоційна дистанція між чоловіком і жінкою та іншими членами родини створює сприятливе підґрунтя для виникнення психологічної несумісності, а відтак, і міжособових конфліктів.

За ознакою комунікативних установок членів родини розрізняють корпоративні (прагматичні) і альтруїстичні типи сімей. У перших спілкування здійснюється на договірних, корпоративних засадах. У такій сім'ї кожний виконує покладені на нього обов'язки лише за умов, якщо інші виконують свої. Як правило, здійснюється жорсткий контроль за поведінкою кожного члена сім'ї, налагоджено систему позитивних і негативних санкцій для заохочення виконання рольових обов'язків. Сімейна група може мати подібні ціннісні орієнтації й бути психологічно сумісною та емоційно пов'язаною, але в її членів відсутня готовність поступитися власними інтересами заради спільного блага. Прагматичний принцип співжиття „що ти для мене, те й я для тебе” діє як у взаєминах подружжя, так і стосунках з дітьми та іншими родичами. Постійно вираховується, хто і скільки доклав зусиль до підвищення сімейного добробуту і що отримав натомість. Психологічна рівновага в таких сім'ях дуже нестійка. Цінність кожного визначається тим, якою мірою він може задовольнити прагматичні установки інших. На цій основі досить легко виховується егоїстичний тип особистості з настановою „жити для себе”.

Спілкування в альтруїстичних сім'ях ґрунтується на свідомому визнанні кожним членом родини відповідальності за добробут інших. Поведінка членів родини часто йде врозріз з власними потребами і запитамі – за принципом „жити для інших”. Кожний у такій сім'ї є цінністю сам по собі, а не тому, що дає якусь користь, тобто створює для сім'ї матеріальний добробут і забезпечує їй високий соціальний статус та ін. Навіть члени сім'ї, які порушують прийняті в ній норми поведінки, не стають ізгоями, навпаки, їм усіляко допомагають знайти правильний шлях.

За кількістю і характером комунікативних зв'язків розрізняються відкриті і закриті сім'ї. У відкритих особистісна спрямованість не обмежується лише колом родинних інтересів та цілей. Члени родини включені в різні соціальні зв'язки. Специфікою відкритої сім'ї є прагнення до нових контактів. Завдяки цьому підвищується їх соціально-

захисний потенціал. Вони мають можливість компенсувати невдачу в одній суспільній сфері переключенням своїх інтересів в іншу.

Закриті сім'ї є комунікативно самодостатніми. Кількість позасімейних соціальних контактів у них надто обмежена, і, як правило, вони не прагнуть до їх розширення. Головне – це твоя сім'я і родинні зв'язки, а все інше – тло, на якому проходить життя. Власна родина посідає перше місце в ієрархії родинних цінностей.

Залежно від адаптивних ресурсів сім'ї, її здатності пристосовуватися до мінливості умов життя виділяють гнучкі й інертні (консервативні) родини. Гнучкий тип сім'ї характеризується здатністю швидко переорієнтовуватися, якщо цього вимагають нові умови життя. Інертні сім'ї, навпаки, консервативні щодо переоцінки й зміни вже усталених стандартів поведінки.

За характером розподілу влади виділяють сім'ї єдиновладні (авторитарні) і демократичні. У перших влада зосереджена в руках когось одного – чоловіка, дружини та ін. Згідно з цим найважливіші рішення приймаються тільки зі згоди цього члена родини. Соціологи за цим показником поділяють сучасні сім'ї на неопатріархальні і неоматріархальні. Для демократичних родин характерна або рівноправність усіх членів родини в прийнятті рішень, або функціональний розподіл влади: в одних сферах життя головну роль відіграє чоловік, в інших – жінка, у третіх – хтось із батьків подружжя чи старші діти.

Виділення авторитарних і демократичних типів сімей має істотне значення для оцінки ресурсів сімейною виховання, але за умов, коли відомі інші характеристики спілкування і міжособистісних стосунків. Так, в інтегрованих, гармонійних, емоційно об'єднаних, з альтруїстичними установками сім'ях питання розподілу влади взагалі не виникає. Сімейна ієрархія, яка склалася, сприймається членами родини як природна й оптимальна, незалежно від того – авторитарна вона чи демократична. В дезінтегрованих сім'ях єдиновладдя може бути джерелом постійного психологічного напруження в родинних стосунках.

Класифікація сімей за наведеними шістьма полярними ознаками дещо умовна. Характеризуючи родину як той чи інший тип, беруть до уваги перевагу якоїсь однієї ознаки взаємин у сімейній групі й абстрагуються від усіх інших. Отже, чисті сімейні типи – це наукова абстракція, яка потрібна для розуміння суті явища. В житті звичайно трапляються змішані типи, у яких взаємини характеризуються поєднанням різних ознак у певному співвідношенні. Тому для діагностики

сімейних стосунків з метою надання сім'ї психологічної допомоги доцільно визначати її тип за домінуючою ознакою, наприклад: швидше інтегрована, ніж роз'єднана.

3. Типологізація родин на основі аналізу наслідків впливу на формування соціальних навичок дитини

Сучасні сім'ї є досить різноманітними, і від цього залежить, яким змістом наповнюються механізми сімейної соціалізації. Важливого значення в соціальній педагогіці набуває питання про типологізацію сімей на основі аналізу наслідків впливу на формування соціальних навичок дитини. Умовно сім'ї поділяються на *благополучні та неблагополучні*.

З точки зору соціальної роботи найбільшої уваги з боку соціальних служб потребують родини, яким потрібна соціально-психологічна і соціально-педагогічна допомога, а саме *неблагополучні сім'ї*. До неблагополучних відносяться сім'ї, які повністю або частково втратили свої виховні можливості через ті чи інші причини. В результаті цього в таких родинях об'єктивно чи суб'єктивно складаються несприятливі умови для виховання дитини.

Останнім часом стали звертати на себе увагу сім'ї так званих „нових українців”, які основну увагу зосереджують на власному бізнесі, а сімейне виховання у них зводиться до купівлі дітям дорогих іграшок, одягу, видачі значних сум грошей. Їм не вистачає часу для збільшення духовного, морального впливу на дитину.

Сімейне благополучтя визначається високим рівнем внутрісімейної моральності, духовності, задоволеності емоційно-психологічних потреб усіх її членів. Воно залежить не стільки від матеріально-економічної забезпеченості сім'ї, прибутків, скільки від гуманізму взаємовідносин, вміння любити і поважати одне одного.

Спільне життя в родині вимагає координації дій її членів у вирішенні всіх питань внутрісімейного життя. У благополучній сім'ї взаємоповага і взаєморозуміння формують позитивну моральну атмосферу. Виконання взаємних обов'язків узгоджуються із взаємними прагненнями та інтересами членів сім'ї. Спільність інтересів у багатьох сферах духовного життя впливає на оцінку різних життєвих ситуацій, визначення раціональних способів розв'язання всіх сімейних проблем, розуміння завдань сімейного виховання.

Благополучна сім'я створює душевний комфорт, рятує від нервових перевантажень не тільки дорослих, а й дітей. Дитина почуває

себе рівноправним членом сімейного колективу: її люблять, але не балують, залучають до сімейної праці, але враховують і її особисті інтереси та потреби. Матеріальна забезпеченість та освітній рівень батьків сприяють зміцненню дружби між батьками та дітьми, їх бажанню проводити разом вільний час, в довірливому спілкуванні вирішувати сімейні проблеми, бути переможцями у складних життєвих ситуаціях. У нормальній сімейній атмосфері дитина зростає доброзичливою, гуманною, спокійною та оптимістичною. В неї формуються такі цінні соціальні якості, як доброта, взаємодопомога, почуття впевненості, щастя. Механізми соціалізації функціонують активно – діти цінують поради і допомогу батьків, наслідують їх особистий приклад.

Видатний педагог В. О. Сухомлинський підкреслював, що у хорошій сім'ї, де батько і мати живуть у злагоді, де панують тонкі стосунки добра, злагоди, взаємної поваги батьків, перед дитиною розкривається все те, на чому стверджується її віра в людську красу, її душевний спокій, рівновага.

Аналіз сучасних сімей має певні особливості й не може вміщуватися в жорсткі рамки визначених характеристик. Тому у визначенні соціально-педагогічного діагнозу щодо „благополучних” або „неблагополучних” сімей необхідно враховувати так звані “перехідні” форми, в яких персональне середовище розвитку дитини, залежно від конкретної ситуації, наповнюється позитивним або негативним змістом.

Існують сім'ї, де дорослі намагаються не стільки „формувати” особистість дитини, дисциплінувати її, скільки допомагати її індивідуальному розвитку, досягати емоційної єдності, розуміння, співчуття. В інших батьків метою є підготовка дитини до життя за допомогою тренування її волі, навчання необхідним та корисним навичкам (на думку батьків). Своєрідну групу становлять батьки, які в сімейному вихованні доповнюють цю систему прагненням жорстко контролювати не тільки поведінку, а й внутрішній світ дитини, її думки, бажання тощо. Нерідко це призводить до глибоких сімейних криз і конфліктів. Так поступово втрачаються навіть зовнішні ознаки благополучної сім'ї. Цілеспрямоване, частіше стихійне виховання подібними „методами” викликає обурення дитини, небажання виконувати накази батьків. Сім'я втрачає для дитини свій зміст, душевний дискомфорт змушує шукати притулку в різних соціальних середовищах. Дитина потребує уважного ставлення до себе, опіки і розвитку здібностей та можливостей, які в неї закладені. Мета сімейної соціалізації – формування її як особистості, що буде допомагати створенню демократичного,

гуманного суспільства і діяти в ньому. Її характер тісно пов'язаний з типом сімейних відносин, який формує персональне середовище розвитку дитини.

Сучасна соціальна психотерапія визначає два типи сімей: *тоталітарні (домінаторні)* і *партнерські*. Показниками формування тоталітарних відносин в сім'ї американські психотерапевти Беррі та Дженней Уайнхолд визначають: зловживання владою, відсутність рівноправ'я, конкурентні (змагальні) структури, суворі правила сімейних заходів, сімейної єдності та співчуття. Основними ознаками партнерської сім'ї вважаються відкритість сімейних стосунків, гнучкі правила розпорядку, тісна сімейна згуртованість, співчутливі відносини, почуття захищеності тощо. Зрозуміло, що в жодній сім'ї немає і не може бути повного набору характеристик домінаторної сім'ї, як і ознак партнерської. Проте домінування тих чи інших показників багато в чому визначає стиль сімейної соціалізації і ставлення дитини до сім'ї. Дослідження особистості диктаторів ХХ ст. наводить на роздуми про те, що є прямий зв'язок між структурою їх сімей і рисами їх особистості. Еліс Міллер у книзі „Для нашого власного блага: прихована жорстокість у вихованні дітей та коріння насильства” підкреслює, що сім'я Гітлера була точним прототипом тоталітарного режиму. Єдиним абсолютним правилом був батько. Жінка і діти були повністю підкорені його владі і залежали від його примх, настрою, волі.

Дослідження вчених доводять, що недостатність батьківської любові, ласки, доброти, уваги, турботи породжують явище депривації, коли дитина не може тривалий час задовольнити достатньою мірою свої людські психологічні потреби. Це не тільки веде до зниження інтелекту, зривів у поведінці, нервовості, а й посилює агресивність особистості, що може позначитися на її майбутньому дорослому житті. Неправильне виховання, нестійка психологічна (або негативно стійка) атмосфера персонального середовища розвитку дитини загострює негативні риси характеру, спричинює нескладні ураження центральної нервової системи (які в умовах нормального сімейного виховання проходять самі собою), інші патології. Все це – прояви дезорганізації сім'ї як інституту соціального виховання. Існування сімей, які соціальна педагогіка визначає як неблагополучні, є фактичним доказом наведених теоретичних положень.

Неблагополучними називають сім'ї, які в силу тих чи інших обставин повністю або частково втратили свої виховні можливості, внаслідок чого складаються несприятливі умови для виховання дитини.

До неблагополучних належать:

- сім'ї, де батьки зловживають спиртними напоями, ведуть аморальний спосіб життя, вступають у конфлікт з морально-правовими вимогами суспільства (припускаються різних видів правопорушень);
- родини з низьким морально-культурним рівнем батьків;
- сім'ї зі стійкими конфліктами у взаємостосунках між батьками, батьками та дітьми;
- неповні родини;
- сім'ї, зовні благополучні, які допускають серйозні помилки, прорахунки в системі сімейного виховання внаслідок невміння будувати правильні взаємини, низької педагогічної культури та неосвіченості.

Особливу групу неблагополучних сімей складають сім'ї, які зовні мають благополучний характер, але допускають серйозні помилки в сімейному вихованні. Внаслідок невміння будувати правильні взаємостосунки між членами сім'ї, низької педагогічної культури та неосвіченості батьків їх спілкування з дітьми є формальним. Помилки в системі виховання такої сім'ї мають стійкий характер і полягають у відсутності вимог до дитини, безконтрольності з боку батьків за поведінкою та успішністю дитини, надмірній батьківській любові, надмірній суворості виховання, відсутності врахування вікових та індивідуально-психологічних особливостей дитини.

Всі ці недоліки негативно позначаються на соціалізації дитини. Крім того, існують показники внутрісімейного життя, які створюють негативний емоційно-психологічний мікроклімат сім'ї. Серед них: споживацький характер ставлення до життя, негативне ставлення до праці; невідповідність морально-естетичних принципів сім'ї загальноприйнятим суспільним нормам; відсутність єдності життєвих позицій; невміння раціонально вирішувати сімейні конфлікти; негативний стиль життєвих взаємовідносин.

Вихована в таких умовах дитина вирізняється негативним ставленням до сім'ї, відсутністю потреби у спілкуванні з батьками, конфліктністю, негативним ставленням до суспільства, замкненістю, неадекватною самооцінкою.

Соціальному педагогу необхідно пам'ятати, що параметри визначення конкретної неблагополучної сім'ї і наслідків її виховання мають багато спільних рис, незалежно від характеру неблагополуччя. Батьки в таких сім'ях потребують кваліфікованої суспільно-соціальної та методичної допомоги. Тому робота школи, соціальних служб з цими сім'ями не втрачає своєї актуальності. Діти з таких сімей не мають

необхідних умов для повноцінного розвитку і потребують посиленої уваги з боку всіх соціальних інститутів суспільства. Організацію методичної допомоги батькам (якщо вони мають бажання нею скористатися, здійснює соціальний педагог, школа на основі формування стосунків співробітництва, взаємодопомоги, взаєморозуміння.

Кожна неблагополучна сім'я має свою специфіку, свій характер сімейного неблагополуччя. Неповна сім'я викликає особливе занепокоєння. В Україні зростає кількість розлучень. Це означає, що зростає і кількість дітей, які не отримують повноцінного виховання і матеріального забезпечення. У виховній практиці школи склалася думка про те, що в неповній сім'ї не завжди зростають важко-виховувані діти. Інколи їх навчання, поведінка в школі, ставлення до батьків та суспільства не викликають занепокоєння педагогів. Цей висновок має право на життя, проте необхідно підкреслити, що неповні сім'ї – явище неоднорідне і його характеристика не може бути однозначною.

Неповними сім'ї стають з різних причин: розлучення подружжя або смерть одного з батьків, позбавлення одного з батьків батьківських прав, перебування в місцях позбавлення волі, позашлюбна дитина тощо. Негативно впливає на дитину розлучення батьків. Незалежно від причин припинення шлюбних відносин між батьками виховання дітей в таких сім'ях має ряд проблем, зокрема проблеми побутового змісту, збіднення змістовності й тривалості спілкування з дитиною (внаслідок завантаженості іншими проблемами). Ці та інші складності неповної сім'ї такого типу знаходять відображення у стилі спілкування: втрачається врівноваженість, доброзичливість, з'являється роздратованість, байдужість, погіршується емоційна атмосфера в сім'ї.

Стійкі внутрісімейні конфлікти формують так звані *конфліктні сім'ї*. Вони виникають внаслідок відсутності у взаємостосунках між батьками взаєморозуміння, взаємодопомоги, щирості, морально-емоційної вихованості. В цих родинях панують грубість, чвари, взаємні погрози та образи. Проблеми виникають як результат суперечливих потреб подружжя, фінансових незгод і т.п. Накопичуються проблеми та досвід їх деструктивного розв'язання. Виникає стійке незадоволення, що призводить до сімейної кризи.

Особливості конфліктної сім'ї залежать від стадії її розвитку та особливостей індивідуальності кожного її члена. На стадії взаємної адаптації формуються і шляхи виходу з конфлікту. Рівень сприятли-

вості до конфліктної ситуації, установка особистості на її подолання скорочують або продовжують цей період.

Найбільш серйозними проблемами в таких сім'ях є те, що взаємостосунки між батьками не тільки позначаються на морально-емоційній атмосфері, а й можуть викликати нервово-психічні розлади, особливо молодших членів сімейного колективу. Дитина перебуває у стані постійної тривожності. У неї виникають суперечливі почуття до батьків (особливо батька). Формуються такі дефекти характеру, як підвищена збудливість, страх, невпевненість у своїх силах. Відсутність позитивних емоцій компенсується їх пошуком у вуличних компаніях, бродяжництві, зверненні до алкоголю, наркотиків.

Проблема алкоголізму батьків давно відома в педагогічній теорії та практиці. Сім'ї, де вона існує, вбирають в себе всі негативні якості неблагополучних сімей. Формування дитини в такій родині спотворюється. Вона народжується слабкою, хворобливою, страждає на нервово-психічні захворювання, зростає без турботи, достойної опіки батьків, не має найнеобхіднішого.

В останні роки важливого значення в системі сімейного виховання набуває морально-культурний розвиток батьків. Його низький рівень теж є показником всіх типів неблагополуччя сімей. Внаслідок духовної обмеженості, примітивізму життєвих потреб сім'я самоосувається від життя суспільства. Батьки є далекими від того, щоб створювати дитині сприятливі умови для формування і розвитку її особистості. Відповідно рівень її розумового становлення не відповідає вимогам сучасного суспільства. Вона не може адекватно сприймати шкільні вимоги, конфліктує з учителями та однолітками.

Захистити дитину від сімейного неблагополуччя може тільки система регулювання сімейного виховання. Ця робота неможлива без встановлення тісного контакту з батьками. Вони повинні відчувати з боку соціального працівника доброзичливе ставлення, його розуміння дитини і турботу про її долю, щире бажання допомогти.

Найважливішим у роботі з неблагополучною сім'єю є встановлення контактів з батьками, демократизація і гуманізація стосунків співробітництва, нейтралізація негативного впливу сімейного неблагополуччя на особистість дитини. Найбільш ефективними формами цієї роботи світова практика визнає індивідуальну та індивідуально-групову. Це можуть бути індивідуальні бесіди, активізація співробітництва батьків із школою, консультації тощо.

Отже, сім'я – це складне соціально-педагогічне явище, яке має інтегровану структуру і визначається певними соціально-педагогічними параметрами. Первинна соціалізація дитини в сімейному вихованні відбувається за допомогою психологічних механізмів, які мають суто індивідуальний характер і залежать від типу сім'ї (благополучна – неблагополучна). Педагогічне середовище розвитку дитини створюється в процесі сімейного виховання і залежить від структури сім'ї, стилю її соціалізації, національних традицій та звичаїв виховання.

Розуміння сім'ї як соціально-педагогічного явища створює умови для формування більш широких зв'язків між сім'єю та іншими інститутами соціального виховання, державою в цілому, можливостей щодо професійної корекції сімейного виховання, компенсації його недоліків, підвищення педагогічної культури батьків, захисту дитини від несприятливого впливу сім'ї.

Рекомендована література

1. *Василькова Ю.В.* Соціальна педагогіка : курс лекцій / Ю.В. Василькова, Т.А. Василькова. – М. : Академія, 1999. – 440 с.
2. *Волкова Н.П.* Педагогіка : посібник для студентів вищих навчальних закладів / Н.П. Волкова. – К. : Академія, 2001. – 576 с.
3. *Григор'єва А.А.* Семейная педагогіка / А.А. Григор'єва, М.М. Прокоп'єва. – Якутск : Изд-во ЯГУ, 1998. – 37 с.
4. *Коваль Л.Г.* Соціальна педагогіка. Соціальна робота: навчальний посібник / Л.Г. Коваль, І.Д. Звер'єва, С.Р. Хлебнік – К.: ІЗМН, 1997. – 392 с.
5. *Мустаєва Ф.А.* Основы социальной педагогіки : учебник для студентов высших учебных заведений / Ф.А. Мустаєва. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Академический проект; Екатеринбург, 2002. – 416 с.
6. *Постовий В.Г.* Сучасна сім'я та її педагогіка / В.Г. Постовий. – К., 1994.
7. *Словник-довідник* для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг. ред. А.Й. Капської, І.М.Пінчук, С.В. Толстоухової. – К., 2000. – 260 с.
8. *Соціальна педагогіка: навчальний посібник* / За ред. А.Й. Капської. – К., 2000. – 264 с.

9. *Технології соціально-педагогічної роботи: навчальний посібник /* За заг. ред. проф. А.Й. Капської. – К. : ТОВ ВКП "Аспект" 2000. – 372 с.

Завдання для самоконтролю

1. *За структурою (за складом) сім'ї поділяють на:*
  1. Робітників, службовців, акторів, вчителів.
  2. Неповнолітніх, студентські, молоді, пенсіонерів.
  3. Моряків, космонавтів, спортсменів, геологів.
  4. Повні, неповні, прості нуклеарні, складні, великі.
2. *За рівнем матеріальної забезпеченості сім'ї поділяють на:*
  1. Бездітні, одnodітні, малодітні, багатодітні.
  2. Міські, сільські.
  3. Бідні, малозабезпечені, забезпечені, багаті.
  4. Демократичні, авторитарні.
3. *За соціально-правовою стійкістю сім'ї поділяють:*
  1. Соціально стійка, соціально хитлива, асоціальна, криміногенна.
  2. Проживають у шлюбі, позашлюбні, дискантні.
  3. Гармонійні, конфліктні, емоційно неврівноважені, дезорганізовані.
  4. Правопорушників, алкоголіків, наркоманів, інвалідів.
4. *До сімей зі специфічними проблемами відносять:*
  1. Сім'ї, в яких взаєностосунки між батьками оформлені юридично, але проживають вони окремо.
  2. Сім'ї з психічними і фізичними захворюваннями, правопорушників, алкоголіків, наркоманів, із захворюванням на СНІД, зі схильністю до суїциду, сім'ї інвалідів.
  3. Сім'ї благополучні, неблагополучні, зовні благополучні.
  4. Сім'ї згуртовані, інтегровані, роз'єднані, дезінтегровані.
5. *Дистантна сім'я – це:*
  1. Сім'я, в якій батьки за вироком суду повинні знаходитись на дистанції 100 метрів від дитини.
  2. Сім'я, в якій більше 4-х дітей.
  3. Сім'я, в якій взаєностосунки між батьками оформлені юридично, але проживають вони окремо.
  4. Сім'я, яка має серйозні матеріальні проблеми.
6. *За видом керівництва розрізняють такі типи сімей: ...*

7. Залежно від виконання виховної функції сім'ї поділяють на ...

8. Зовні благополучні сім'ї – це ...

9. ... називається сім'я, в якій виховується троє і більше дітей віком до 16 років.

10. До ... сімей належать: сім'ї, де батьки зловживають спиртними напоями, ведуть аморальний спосіб життя; сім'ї з низьким морально-культурним рівнем батьків; стійкими конфліктами у взаємостосунках між батьками, батьками та дітьми; неповні сім'ї.

Питання для поглибленого вивчення матеріалу

Система сімейного виховання в сім'ї Нікітіних

1. Підготовка до народження дитини. Поведінка майбутньої мами.
2. Гімнастика для новонароджених.
3. Загартування дітей.
4. Спортивна кімната.
5. Харчування дітей.
6. Турбота старших дітей про молодших.

Рекомендована література

1. *Никитин Б.П.* Мы, наши дети и внуки / Б.П. Никитин, Л.А. Никитина. – 4-е издание. – Хабаровск: Книжное издательство, 1991. – 352 с.

2. *Никитин Б.П.* Ступеньки творчества, или развивающие игры / Б.П. Никитин. – М., 1988.

Тема 4. Проблемна сім'я як об'єкт соціальної роботи

Розглядаючи цю тему, потрібно звернути увагу на такі питання: соціально-педагогічна діяльність соціального педагога в роботі з родиною, соціальна робота з сім'єю та її мета, завдання соціальних служб для молоді у роботі з сім'єю, програма допомоги родині, взаємодія соціального педагога з соціальними службами, організаціями і установами в роботі з сім'єю. Необхідно наголосити на тому, що основними об'єктами соціальної роботи є проблемні сім'ї, які мають проблеми, недоліки в сімейному вихованні, за особливостями своєї життєдіяльності потребують соціальної підтримки, допомоги, і реабілітації.

До проблемних сімей відносяться: неблагополучні, багатодітні, студентські, мігрантів та біженців, з дітьми або батьками інвалідами, з нестандартною дитиною, бідні і малозабезпечені, одиноких і неповнолітніх матерів.

Нестандартна дитина – це дитина, яка зазнала насильства – фізичного, психічного чи сексуального.

Знайомлячись з основними напрямками та змістом роботи соціального педагога з проблемними сім'ями, потрібно звернути увагу на такі напрями:

Соціальна профілактична робота з сім'єю. Ця робота полягає у:
а) реалізації системи соціально-психологічних, медико-соціальних, правових заходів, спрямованих на усунення причин виникнення проблем; б) заходів з профілактики сімейного неблагополуччя, конфліктів, розлучень, стресових станів; в) формування відповідального батьківства; г) збереження репродуктивного здоров'я молоді; д) запобігання помилок у сімейному вихованні.

Соціальна допомога сім'ї – це: а) надання соціальних послуг – інформаційних, консультативних; б) діагностика сімейних проблем і їх корекція; в) створення і поліпшення умов життєдіяльності сім'ї; г) роз'яснення пільг, які надаються молодим сім'ям, жінкам, одиноким, неповнолітнім матерям, дітям з неблагополучних сімей; д) надання соціальних послуг жертвам екологічних, технологічних, політичних катастроф, молоді, яка збирається вступити в шлюб.

Соціальний патронаж – це постійний супровід сімей, які потребують систематичної підтримки. Під патронажем знаходяться соціально незахищені сім'ї: малозабезпечені, багатодітні, з дітьми-інвалідами.

Соціальна реабілітація спрямована на: а) допомогу сім'ї у подоланні конфліктів, кризових станів, дисгармонії у стосунках, тимчасових або постійних труднощів, які з'явилися внаслідок тяжких захворювань, майнових втрат, конфліктних взаємин, нервово-психічних захворювань; б) допомогу сім'ям з стійкою алкогольною та наркотичною залежністю; в) допомога тим, хто повернувся з місць позбавлення волі.

Сімейна психотерапія – найскладніший напрям, який передбачає: а) реабілітацію сімей з дисгармонією у сімейних стосунках, з конфліктними ситуаціями; б) реабілітацію сімей з алкогольною, наркотичною залежністю, нервовими захворюваннями; в) допомогу сім'ям з серйозними тривалими захворюваннями; г) допомогу сім'ям, які втратили рідних чи близьких.

Вивчення теми варто здійснювати за таким планом:

1. Соціально-педагогічна діяльність соціального педагога в роботі з родиною. Її мета, завдання соціальних служб для молоді у роботі з сім'єю.

2. Програма допомоги родині. Взаємодія соціального педагога з соціальними службами, організаціями і установами.

3. Напрями та зміст роботи соціального педагога з проблемними сім'ями.

1. Соціально-педагогічна діяльність соціального педагога в роботі з родиною. Її мета, завдання соціальних служб для молоді у роботі з сім'єю

Провідний методологічний принцип соціальної педагогіки в роботі з сім'єю є таким: сім'я – це головний осередок суспільства, де здійснюється базисна соціалізація дітей за рахунок посилення всіх її основних функцій, і в першу чергу – виховної, рекреативної (фізичної, матеріальної, моральної, психологічної взаємодопомоги, організації дозвілля), регулятивної та феліцітологічної (відчуття щастя в сім'ї).

До проблем, що становлять зміст соціально-педагогічної роботи з сім'єю, належать: систематизація та оновлення найбільш доцільних форм і методів роботи з сім'єю; пошук нових шляхів взаємодії сім'ї з „відкритою” школою, із залученням всіх елементів мікросередовища; опора в співробітництві з сім'єю на діяльність соціального педагога з метою посилення ролі сім'ї в соціалізації дітей та юнацтва.

Основними об'єктами соціальної роботи є сім'ї, які мають проблеми у сімейному вихованні, за особливостями своєї життєдіяльності

потребують соціальної підтримки, допомоги, реабілітації. Це сім'ї неблагополучні, багатодітні, студентські, мігрантів та біженців, з дітьми і батьками-інвалідами, з нестандартною дитиною, бідні й малозабезпечені, самотніх та неповнолітніх матерів та інші.

Соціальна робота з сім'єю – це система взаємодії соціальних органів держави і суспільства та сім'ї, спрямована на поліпшення матеріально-побутових умов життєдіяльності сім'ї, розширення її можливостей у здійсненні прав і свобод, визначених міжнародними та державними документами, забезпечення повноцінного фізичного, морального й духовного розвитку усіх її членів, залучення до трудового, суспільно-творчого процесу.

Мета соціальної роботи з сім'єю – це соціальна профілактика, соціальна допомога, соціальний патронаж, соціальна реабілітація, надання їй соціально-психологічної, психолого-педагогічної, соціально-медичної, юридичної, інформативно-консультативної, психотерапевтичної допомоги та підтримки з метою вдосконалення її життєдіяльності.

Завдання соціальних служб для молоді у роботі з сім'єю – надання конкретної індивідуальної допомоги сім'ї й молоді, яка збирається укласти шлюб, з метою раціональної організації внутрі- та позасімейного спілкування, планування сім'ї, життєдіяльності та відпочинку, спілкування сім'ї з навколишнім середовищем, навчання раціонального розв'язання та подолання складних сімейних колізій, виховання дітей, а також профілактична робота щодо запобігання розлучень та ін.

Одним із важливих принципів роботи з сім'єю є принцип самозабезпечення, тобто надання соціальної допомоги з метою пошуку і стимуляції її внутрішніх резервів, які допоможуть вирішити власні проблеми. Соціальна робота з родиною спрямовується на всю сім'ю в цілому, а також на окремих її членів (дітей, батьків, подружню пару, інших членів родини). У процесі такої роботи вирішується питання раціональної організації внутрісімейного спілкування, нормалізації життєдіяльності і відпочинку сім'ї та окремих її членів, спілкування з навколишнім середовищем, допомога надається у раціональному розв'язанні складних сімейних колізій, конфліктів, знімаються стреси.

Родина являє собою систему соціального функціонування людини, один з основних інститутів соціалізації, її функції трансформуються не тільки під впливом соціально-економічних умов, але й у силу внутрішніх процесів свого розвитку.

Сучасна родина переживає складний етап – перехід від традиційної моделі до нової. Поряд із традиційними функціями, зв'язаними з народженням і вихованням дитини, з рішенням повсякденних проблем, родина покликана бути надійним психологічним „укриттям”, що допомагає людині виживати у важких, що швидко змінюються, умовах сучасного життя. Сім'я забезпечує своїм членам економічну, соціальну і фізичну безпеку, турботу про малолітніх, старих і хворих, умови для соціалізації дітей, молоді і, що найважливіше – поєднує своїх членів почуттям любові, спільності і дає можливість розділяти з іншими труднощі і радості життя.

За останні роки спостерігається скорочення складу і структури родини (збільшення кількості розлучень, народження дітей самотніми матерями й т. п.). Нині переважний тип сім'ї – це проста нуклеарна родина, що складається з чоловіка і жінки з дітьми або без них. Значну частку складають неповні родини. У гнітючому числі випадків це родини самотніх матерів, розлучених жінок і вдівців. У більшості цих сімей одна, рідше дві дитини, без матеріальної підтримки держави бідує більшість родин самотніх матерів. Аналогічні труднощі випробують сім'ї військовослужбовців термінової служби; родини, у яких один з батьків ухиляється від сплати аліментів; з дітьми-інвалідами; з батьками-інвалідами; родини, які взяли дітей під опіку (піклування); багатодітні; з малолітніми дітьми (у віці до трьох років). В особливому положенні знаходяться студентські сім'ї з дітьми. У більшості випадків забезпечують їх батьки. До родин, що бідують і особливо потребують підтримки держави, відносяться родини біженців і змушених переселенців, родини безробітних, що мають неповнолітніх дітей. До особливої категорії відносять девіантні родини. Це сім'ї алкоголіків, наркоманів, правопорушників і ін.

2. Програма допомоги родині. Взаємодія соціального педагога з соціальними службами, організаціями й установами

Соціальна педагогіка, соціальна робота орієнтовані не тільки на вирішення сімейних проблем, а і на зміцнення і розвиток, відновлення внутрішнього потенціалу родини для виконання нею численних суспільно значущих функцій, стабілізації демографічного і соціально-економічного становища в Україні.

Соціальний педагог проводить *соціальну діагностику* (вивчає сімейні взаємини за допомогою анкет; встановлює, до якого типу відноситься родина, як вона виконує свої функції; проводить бесіди з

членами сім'ї; відвідує її вдома; складає соціальний паспорт сім'ї) і на її основі складає *програму допомоги родині*, що включає виховання дітей, організацію догляду за ними, оформлення опікунства, усиновлення, захист дітей, турботу про дітей з відхиленнями в розумовому і фізичному розвитку, організацію дозвілля, підвищення освітнього і культурного рівня батьків, відродження народних традицій, зміцнення духовних зв'язків між членами родини, пропаганду здорового способу життя.

Соціальні педагоги вживають необхідних заходів у випадках жорстокого поводження з дітьми в родині, працюють з родинними групами "соціального ризику", приходять їм на допомогу в таких ситуаціях – розпад родини, розлучення, створення нової родини, поява небажаної дитини, насильство в родині, бідність, безробіття, нездатність батьків до виховання, відхилення в поведінці дітей і т.д. До родин „*групи ризику*” відносяться малозабезпечені, багатодітні, з дітьми і батьками інвалідами, неповні сім'ї. Це соціально незахищені сім'ї, які потребують соціальної допомоги і підтримки. Вони не можуть повноцінно виконувати свої функції внаслідок складних соціальних умов.

Форми роботи соціального педагога з родиною різноманітні. Вибір їх залежить від структури родини, її достатку, потреб, що існують, проблем, що склалися, взаємозв'язків усередині родини й у її оточенні. Тому необхідно проаналізувати, як розподіляються в родині ролі (глава, постачальник, батько, вихователь), як вона адаптується до умов, що змінюються.

При виявленні родин, що бідують, варто враховувати: дохід на одну людину з урахуванням прожиткового мінімуму; кількість дітей і утриманців; наявність або відсутність одного або обох батьків; здоров'я членів родини; здатність до праці дорослих членів родини; наявність житла, заощаджень, земельних ділянок; соціальний стан, статус членів родини в суспільстві.

Соціальний педагог працює разом з різними соціальними службами, організаціями, установами:

- зі службою соціальної допомоги населенню веде роботу з виявлення родин групи ризику і надання їм сприяння і підтримки, бере участь в організації сімейних консультацій, служби знайомств, сімейної освіти і самоосвіти і т. д;
- зі службою соціально-побутової допомоги забезпечує послуги старим, самотнім, інвалідам;

- зі службою сімейного дозвілля організує сімейний туризм, сімейні екскурсії, роботу центрів сімейного дозвілля, сімейних клубів, клубів молодих багатодітних родин;
- зі службою соціальної профілактики відхилень у поведінці здійснює роботу з попередження злочинності, алкоголізму, наркоманії, суїциду, бродяжництва, правопорушень і інших асоціальних явищ серед неповнолітніх.

3. Напрями та зміст роботи соціального педагога з проблемними сім'ями

Основними об'єктами соціальної роботи є проблемні сім'ї, які мають проблеми, недоліки в сімейному вихованні, за особливостями своєї життєдіяльності потребують соціальної підтримки, допомоги, і реабілітації.

До *проблемних сімей* відносяться неблагополучні, багатодітні, студентські, мігрантів та біженців, з дітьми або батьками інвалідами, з нестандартною дитиною, бідні і малозабезпечені, одиноких і неповнолітніх матерів. Існують такі напрями роботи соціальних педагогів з проблемними сім'ями.

Соціальна профілактична робота з сім'єю полягає у реалізації системи соціально-психологічних, медико-соціальних і правових заходів, спрямованих на усунення умов та причин виникнення проблем, а також системи заходів з профілактики сімейного неблагополуччя, конфліктів, розлучень, стресових станів; у формуванні відповідального батьківства, збереженні репродуктивного здоров'я молоді; в організації роботи щодо запобігання помилок у системі сімейного виховання.

Соціальна допомога має на меті надання різноманітних соціальних послуг сім'ї в умовах конкретного суспільства, конкретної ситуації. Ці послуги сприятимуть формуванню у сім'ї нормальної життєдіяльності. Соціальні послуги можуть мати інформаційний, консультативний характер, метою їх є надання психолого-педагогічної, правової, соціально-медичної, матеріальної підтримки сім'ям. Завдання полягає у тому, щоб допомогти сім'ї в цілому і кожному з її членів справитися з повсякденними життєвими труднощами, проблемами. Тобто кожна людина і сім'я в цілому мусить продіагностувати проблеми, які з'явилися, і самотійно їх розв'язати.

Соціальний працівник є посередником між сім'єю, державою, громадськими організаціями та законодавчими органами. Соціальні

послуги спрямовані на допомогу у створенні й поліпшенні умов життєдіяльності сім'ї, можливостей її самореалізації, на захист її прав та інтересів. Це, насамперед, роз'яснення про пільги, що надаються молодим сім'ям, жінкам, самотнім, неповнолітнім матерям, дітям з неблагополучних сімей і сімей групи ризику, їх батькам, формування їхньої правосвідомості, відповідального відношення батьків до батьківських обов'язків, надання різних видів соціальних послуг дітям і сім'ям – жертвам екологічних, технологічних, політичних катастроф, які опинилися в екстремальній ситуації, а також молоді, яка збирається взяти шлюб. Молодій сім'ї, неповнолітнім та молоді має бути гарантованим надання різною роду інформативних консультацій.

Соціальної допомоги потребують також сім'ї, які мають проблеми у вихованні дитини з будь-яких причин, проблеми у внутрісімейних взаємовідносинах або у стосунках із суспільством, в організації життєдіяльності сім'ї, а також родини соціального ризику з несприятливими умовами існування. Такі сім'ї потребують різних видів допомоги: з питань планування сім'ї, виховання та догляду за дітьми, адаптації до зміни зовнішніх умов, розробки індивідуальних сімейних стратегій, підготовки молоді до вступу в шлюб, організації вільного часу молодої сім'ї, налагодження сімейного побуту й господарства, удосконалення взаємостосунків у сім'ї тощо.

Соціальний патронаж – один з напрямів соціальної роботи, спрямований на постійний супровід сімей, які потребують систематичної підтримки умов, достатніх для забезпечення життєдіяльності соціально незахищених родин (малозабезпечених, багатодітних, з дітьми-інвалідами та ін.).

Соціальна реабілітація спрямована на надання допомоги сім'ї з метою подолання конфліктів, кризових станів, дисгармонії у взаємостосунках, тимчасових або постійних труднощів у життєдіяльності сім'ї, які з'являються внаслідок тяжких захворювань, майнових витрат, конфліктних взаємостосунків, нервово-психічних захворювань, а також допомоги тим, хто опинився у стані безвихідності, безпорадності чи самотності. Крім того, соціальна реабілітація передбачає надання допомоги сім'ям, члени яких мають стійку алкогольну чи наркотичну залежність, повернулися з місць позбавлення волі тощо. Робота з соціальної реабілітації проводиться як з кожним членом сім'ї індивідуально, так і з усією сім'єю та її родичами. Основна мета такої роботи – виведення членів сім'ї зі стресового стану, надання соціально-

медичної, соціально-правової допомоги, відновлення честі, гідності, права і свободи членів родини.

Сімейна психотерапія – діяльність профілактичного, лікувального, реабілітаційного характеру, спрямована на членів сім'ї з метою діагностики порушень її життєдіяльності, профілактики і подолання сімейних конфліктів, кризових ситуацій, врегулювання подружніх стосунків, стосунків між усіма членами родини, нормального її функціонування, впливу на нервово-психічне і соматичне здоров'я всіх членів сім'ї, психологічного коригування нервово-психічних розладів, суїцидів, реабілітації хворих на алкоголізм, наркоманію тощо.

Питання сімейної психотерапії є найбільш складним у реалізації в діяльності соціальних педагогів. Робота у цьому напрямі передбачає соціальну реабілітацію сімей з дисгармонією у сімейних взаємостосунках, наявністю конфліктних ситуацій, де члени сім'ї зловживають алкоголем, наркотичними речовинами, мають різні види нервових захворювань, що створює загрозу для стабільності сім'ї. Існують родини, які потребують соціально-психологічної допомоги внаслідок тимчасових або затяжних труднощів (серйозні тривалі захворювання членів сім'ї, майнові втрати, нервово-психічні захворювання, різні акцентуації в характерах подружньої пари та ін.). Подружня психотерапія має в основному індивідуальний характер і зорієнтована лише на одну подружню пару та її проблеми, допомагає досягти гармонії у взаємостосунках та врегулюванні подружніх взаємин конкретної сім'ї.

Основні форми роботи, що застосовуються в цьому напрямі, – це консультаційні пункти, кабінети екстреної психологічної допомоги, телефон довіри, тренінгові центри. І саме завдяки їх функціонуванню проводяться тестування, анкетування, психоемоційні тренінги, бесіди-консультації та ін. Така робота допомагає людям знайти душевну рівновагу, почуття безпеки, навчити їх долати стресові ситуації, труднощі, поважати і розуміти себе та близьких людей. Чимала допомога надається сім'ї завдяки друкуванню матеріалів у місцевій пресі, рекламуванню роботи, тематичних передач по телебаченню.

Отже, діяльність соціальних педагогів щодо надання допомоги проблемній сім'ї, спирається на розроблену програму, в якій закладено основний зміст, форми і методи роботи. Звичайно, програма є досить динамічною, постійно удосконалюється, враховуючи інноваційні технології, які виробляються у процесі її реалізації.

Рекомендована література

1. *Бондаровська А.* Що ми можемо зробити, щоб запобігти домашньому насильству / А. Бондаровська. – К.: СДМ – Студіо, 1999. – 64 с.
2. *Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах : тематична Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2001 року.* – К. : Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002. – 144 с.
3. *Забадыкина Е.В.* Памятка социальному работнику. Основные сведения о насилии в семье // Социальные работники за безопасность в семье / Е.В. Забадыкина / Под ред. М.И. Либоракиной. – М.: Редакционно-издательский комплекс Русанова, 1999. – С. 138-142.
4. *Захаров А.И.* К изучению семейных отношений при неврозах детского возраста / А.И. Захаров // Неврозы у детей и психотерапия. – СПб., 1998.
5. *Корнієнко І.* Насильство у молодіжному середовищі та основні причини, що його породжують / І. Корнієнко, Ю. Пачковський // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – № 7.
6. *Максудов Р.Р.* Защита от насилия в семье : проблема, разработки и запуск комплексной социальной технологии / Р.Р. Максудов, М.Г. Флямер // Социальные работники за безопасность в семье. / Под ред. М.И. Либоракиной. – М. : Редакционно-издательский комплекс Русанова, 1999. – С. 84-89.
7. *Мищик Л.И.* Насилие в семье как социально-педагогическая и психологическая проблема / Л.И. Мищик, З.И. Белоусова, Т.П. Голованова. – 1 часть, Запорожье, 1999. – 98 с.
8. *Насилие в семье: с чего начинается семейное неблагополучие: научно-методическое пособие* / Под ред. Л.С. Алексеева. – М., 2000. – 136 с.
9. *Олиференко Л.Л.* Социально-педагогическая поддержка детей группы риска / Л.Л. Олиференко, Т.И. Шульга, И.Ф. Дементьев. – М.: Академия, 2002.
10. *Психологическая помощь пострадавшим от семейного насилия : научно-методическое пособие* / Под ред. Л.С. Алексеева. – М., 2000. – 160 с.
11. *Романчук О.* Дорога любові / О. Романчук. – Львів: Свічадо, 2001. – 128 с.

12. *Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю: навчальний посібник* / І.М. Трубавіна. – К. : ДЦССМ, 2003. – 132 с.

Завдання для самоконтролю

1. До проблемних сімей відносять:

1. Неблагополучні, багатодітні, студентські, мігрантів, біженців, з дітьми або батьками інвалідами, з нестандартною дитиною, бідні, малозабезпечені, одиноких і неповнолітніх матерів.

2. Сім'ї „нових українців”.

3. Двокар'єрні сім'ї.

4. Сім'ї молодят.

2. Нестандартна дитина – це дитина, яка:

1. Відрізняється від своїх однолітків надзвичайними здібностями до точних наук.

2. Має вади зору і слуху.

3. Хочє бути оригінальною, несхожою на всіх інших дітей за рахунок зачіски, одягу, татуювання, прикрас.

4. Зазнала фізичного, психічного чи сексуального насильства.

3. Метою соціальної роботи з сім'єю є ...

4. Завдання соціальних служб для молоді у роботі з сім'єю: ...

5. З якими соціальними службами, організаціями, установами взаємодіє соціальний педагог?

6. Напрями роботи соціального педагога з проблемними сім'ями:

1. Бесіди, лекції, зустрічі з цікавими людьми, художні читання.

2. Соціальна профілактична робота, соціальна допомога сім'ї, соціальний патронаж, соціальна реабілітація, сімейна психотерапія.

3. Урок, семінар, практичне заняття, лекція, практикум, лабораторна робота.

4. Моральний, етичний, естетичний, фізичний.

7. Розкрийте зміст соціальної профілактичної роботи з сім'єю.

8. Соціальний патронаж – це:

1. Один з методів навчання, який використовується на комбінованому уроці.

2. Реабілітація сімей з алкогольною чи наркотичною залежністю.

3. Постійний супровід сімей, які потребують систематичної підтримки.

4. Періодична соціальна допомога сім'ям, які потребують систематичної підтримки.

9. В основному соціальна робота проводиться з такими сім'ями:

1. Сім'ї нуклеарні, дискантні.
2. Проблемні, сім'ї групи ризику, молоді сім'ї.
3. Сім'ї „нових українців”.
4. Сім'ї з „нестандартною дитиною”.

10. Встановіть взаємозв'язок між напрямом роботи соціального педагога з проблемними сім'ями та її змістом.

1. Соціальна профілактична робота з сім'єю	А) Найскладніший напрям, який передбачає: а) реабілітацію сімей з дисгармонією у сімейних стосунках, з конфліктними ситуаціями; б) реабілітацію сімей з алкогольною, наркотичною залежністю, нервовими захворюваннями; в) допомогу сім'ям з серйозними тривалими захворюваннями; г) допомогу сім'ям, які втратили рідних чи близьких
2. Соціальна допомога сім'ї	Б) Напрямок спрямований на: а) допомогу сім'ї у подоланні конфліктів, кризових станів, дисгармонії у стосунках, тимчасових або постійних труднощів, які з'явилися внаслідок тяжких захворювань, майнових втрат, конфліктних взаємин, нервово-психічних захворювань; б) допомогу сім'ям зі стійкою алкогольною та наркотичною залежністю; в) допомога тим, хто повернувся з місць позбавлення волі

3. Соціальний патронаж	В) Постійний супровід сімей, які потребують систематичної підтримки (соціально незахищені сім'ї: мало-забезпечені, багатодітні, з дітьми-інвалідами)
4. Соціальна реабілітація	Г) Це: а) надання соціальних послуг – інформаційних, консультативних; б) діагностика сімейних проблем і їх корекція; в) створення і поліпшення умов життєдіяльності сім'ї; г) роз'яснення пільг, які надаються молодим сім'ям, жінкам, самотнім, неповнолітнім матерям, дітям з неблагополучних сімей; д) надання соціальних послуг жертвам екологічних, технологічних, політичних катастроф, молоді, яка збирається вступити в шлюб.
5. Сімейна психотерапія	Д) Робота полягає у: а) реалізації системи соціально-психологічних, медико-соціологічних, правових заходів, спрямованих на усунення причин виникнення проблем; б) заходів з профілактики сімейного неблагополуччя, конфліктів, розлучень, стресових станів; в) формування відповідального батьківства; г) збереження репродуктивного здоров'я молоді; д) запобігання помилок у сімейному вихованні

Правильна відповідь: 1 – ...; 2 – ...; 3 – ...; 4 – ...; 5 – ....

Питання для поглибленого вивчення матеріалу

Ідеї сімейного виховання у книзі Росс Кемпбелл “Лицом к лицу с ребенком”

1. Вроджений темперамент дитини.
2. Безумовна любов до дитини.
3. Зоровий контакт.
4. Фізичний контакт.
5. Емоційна ємкість дитини.
6. Безроздільна, цілковита увага до дитини.
7. Особливості виховання дітей підліткового віку.
8. Способи вираження дитиною гніву.

Рекомендована література

1. *Кемпбелл Р.* Лицом к лицу с ребенком. – М. [б.в.] :1999. – 368 с.

Тема 5. Робота соціального педагога з молодими сім'ями

Молода сім'я – це соціальна група, у якій вік чоловіка та дружини не перевищує 30 років, живе в юридично визнаному чи в громадянському шлюбі на основі спільного побуту, матеріально-економічної взаємодопомоги, народження і виховання дітей.

Соціальна робота з молодими сім'ями полягає у: забезпеченні соціальної профілактики сімейного неблагополуччя; здійсненні системи заходів, спрямованих на запобігання аморальній, протиправній поведінці; наданні допомоги батькам у розв'язанні складних питань сімейного виховання; здійсненні соціальних послуг; здійсненні соціальної реабілітації; підготовці молоді до шлюбу; профілактиці сімейного неблагополуччя; підготовці молодих батьків до виконання батьківських обов'язків; реалізації рекреативних потреб сучасної молодої сім'ї; допомозі батькам у вихованні дітей різного віку.

Українським державним центром соціальних служб для молоді розроблена і впроваджена програма роботи з молоддю сім'єю. Ця програма передбачає реалізацію таких напрямів.

Підготовка молоді до сімейного життя – формування навичок здорового способу життя, культури сімейних стосунків; формування знань про розвиток особистості; формування статево-рольової ідентифікації; формування знань у сфері сексуальної поведінки; розвиток комунікативних навичок; корекція особистих проблем, проблем психологічної і статевої несумісності, подружньої невірності; створення власного іміджу; духовне виховання, статеve виховання; оволодіння знаннями щодо проблем алкоголізму і наркоманії; профілактика захворювань, що передаються статевим шляхом, СНІДУ; планування сім'ї, сімейна економіка; збереження репродуктивного здоров'я, профілактика небажаної вагітності, підготовка до народження здорових дітей, їх матеріального забезпечення; розвиток сімейних традицій; робота з дівчатами-сиротами, які виховуються в інтернатах.

Робота зі стабілізації сімейних стосунків – профілактика дисгармонії сімейних відносин; розв'язання сімейних конфліктів; організація вільного часу сім'ї, допомога в організації сімейного господарювання та побуту; створення іміджу сім'ї; ознайомлення з юридично-правовими аспектами сімейних стосунків, особливостями лідерства в сім'ї; проведення благодійних акцій.

Розв'язання проблем сімейного виховання – підготовка молодих батьків до народження дитини; допомога батькам у вихованні дітей

різних вікових груп; підготовка дитини до школи; консультації щодо застосування форм і методів сімейного виховання; розв'язання проблем у відносинах батьків і дітей; формування педагогічної культури молодих батьків; допомога неповнолітнім та самотнім матерям, сім'ям з дітьми-інвалідами, усиновленими, прийомними дітьми; допомога вихователям дитячих будинків сімейного типу; допомога сім'ям з обдарованими дітьми, проблемними і нестандартними дітьми; допомога вчителям, шкільним психологам, класним керівникам з питань взаємин із батьками учнів.

Сімейна психотерапія.

Окремо слід розглянути форми роботи соціального педагога з сім'єю та його функції. Завершуючи роботу над даною темою, варто ознайомитись з порадами для молодих дружин і чоловіків щодо запобігання конфліктних ситуацій, які є причинами розлучень.

Вивчення теми передбачає усвідомлення таких питань.

1. Система роботи соціального педагога з молодією родиною.
2. Форми роботи соціального педагога з сім'ями.
3. Функції соціального педагога в роботі з родиною.

1. Система роботи соціального педагога з молодією родиною

Аналізуючи сучасний стан молоді сім'ї можна зробити висновок, що процес переходу до ринкових відносин негативно позначився на життєдіяльності сучасної молоді родини, зокрема на її матеріально-економічному становищі, житлово-побутових умовах, що вплинуло на морально-психологічний клімат в сім'ї, організацію вільного часу. Тобто одна із значних проблем, з якими стикається сучасна молода сім'я – недостатня можливість якісно виконувати функції, покладені на неї суспільством. Ця обставина зумовила ситуацію, що народжуваність в Україні не забезпечує простого відтворення поколінь, зменшується кількість шлюбів і збільшується кількість розлучень. Викликає стурбованість збільшення числа абортів, низька культура регуляції народжуваності та інтимних стосунків. Також можна говорити про зведення всієї життєдіяльності сім'ї і особистості до боротьби за елементарне фізичне виживання.

Ефективність соціальної роботи з молодією сім'єю залежить від врахування типології сімей, що потребують різних видів соціальної роботи, застосовування відповідних форм і методів.

З метою вдосконалення, пошуку нових форм і методів роботи соціальної служби з молодією сім'єю УДЦССМ щороку проводить

конкурс програм з провідних напрямів діяльності соціальних служб України. Мета конкурсів – з'ясувати проблеми молодого сім'ї та надати їй допомогу. Програми розраховано на 1–3 роки і містять питання методичної та практичної роботи Центрів з молодим сім'єю. Наприклад, серед питань науково-методичної роботи передбачається проведення соціально-психологічного дослідження молодого сім'ї, тих, хто збирається брати шлюб, учнів старших класів та студентів з метою створення банку даних про молоді сім'ї даного регіону.

У програмах, які перемогли у конкурсах, передбачено чимало практичних заходів, спрямованих на організацію роботи з молодим сім'єю: клуби молодого сім'ї, консультативно-навчальні пункти, спеціалізовані служби, соціально-медичні, соціально-педагогічні курси та школи, семінари з питань молодого сім'ї, різні свята, фестивалі, лекційна робота, індивідуальні консультації з питань подружнього життя та інші форми допомоги молодим сім'ям.

Соціальні служби мають працювати з молодим сім'єю, молоддю, яка збирається брати шлюб, а також з тими, хто розірвав (хоче розірвати) шлюбні відносини. Така соціальна робота передбачає:

- правове консультування – закони щодо захисту молодих людей і молодого подружжя;
- надання молодій сім'ї економічної допомоги (пільг, матеріальних виплат);
- морально-психологічна допомога різним типам сімей за певними напрямами.

Значна увага приділяється сім'ям, які мають дисгармонію подружніх відносин, живуть у постійних конфліктах, збираються розлучитися. Для них передбачено спеціальні тренінги з метою зняття психологічної напруженості, навчання способам розв'язання конфліктних ситуацій.

Держава у різних нормативно-правових документах визначає мету, завдання, основні напрями, принципи державної молодіжної політики та політики стосовно сім'ї та жінок. Закони визначають організаційні і правові засади соціальної роботи з молоддю та сім'єю. Відповідно до них передбачено здійснювати заходи, спрямовані на поліпшення становища молодого сім'ї, її соціальний захист.

Для реалізації соціальної роботи з молодим сім'єю Українським державним центром соціальних служб для молоді розроблено програму діяльності центрів ССМ по соціальній роботі з молодим сім'єю в Україні, обов'язковою для виконання всіма центрами ССМ. Нею визначені основні напрями роботи ССМ з молодим сім'єю.

Завдання цієї програми – практичне розв’язання питань стабілізації молоді сім’ї, підготовка молоді до шлюбу, профілактика сімейної дисгармонії, сімейного неблагополуччя, підготовка молодих батьків до виконання батьківських обов’язків і реалізація рекреативних потреб сучасної молоді сім’ї. Мається на увазі надання конкретної індивідуальної методичної допомоги різним типам молодих сімей і тим людям, хто збирається одружуватись або щойно одружився; тривалий час одружені й мають проблеми у взаєностосунках; молодим батькам, які збираються мати дитину або вже мають новонароджену дитину; батькам у вихованні дітей різних вікових груп та ін. Ця програма пропонує систему роботи соціальних служб для молоді з молодією сім’єю:

- 1) підготовку молоді до сімейного життя;
- 2) роботу з молодими сім’ями у плані стабілізації сімейних стосунків;
- 3) допомогу батькам щодо розв’язання різноманітних проблем сімейного виховання;
- 4) сімейну психотерапію та соціальну реабілітацію у роботі з сім’єю.

Розроблена система роботи з молодією сім’єю має на меті сприяти удосконаленню соціальної роботи за цими напрямками.

Підготовка молоді до сімейного життя. Сім’я – це найменший соціальний осередок суспільства і відбиває всі зміни, моральні та духовні суперечності, які відбуваються в ньому. Ситуація, що склалася в сучасному суспільстві, характеризується падінням народжуваності, ранніми шлюбами, збільшенням кількості самотніх, неповнолітніх матерів, зростанням розлучень, зменшенням кількості дітей у сім’ях, появою значної кількості бездітних сімей, деформованими шлюбними взаємини (відкладення шлюбу на невизначений термін), відсутністю у молоді знань з питань планування сім’ї, репродуктивного здоров’я – все це ставить питання про необхідність підготовки молоді до сімейного життя. Адже молодь, беручи шлюб, робить вибір своєї долі і по суті зовсім не підготовлена до таких змін у своєму житті, відповідальності за себе і свою сім’ю, до важливих у своєму житті взаємовідносин. На жаль, ні сім’я, ні школа не готують молодь до сімейного життя. Досі ця проблема не вважається провідною в процесі соціальної адаптації особистості (порівняно з підготовкою до професійної, громадської діяльності, отримання освіти). Проте, сімейні негаразди неодмінно позначаються на професійній діяльності людини, стані її фізичного та психічного здоров’я.

Підготовка до сімейного життя – це частина загального процесу формування особистості, її соціальної адаптації (трудова, моральне виховання, формування ціннісних орієнтацій особистості, а також й специфічна виховна робота, спрямована на придбання молоддю знань і вмінь, необхідних їм для щасливого сімейного життя).

Виходячи з об'єктивності існування функцій сім'ї як основ її життєдіяльності, можна вважати, що підготовка молоді до сімейного життя повинна вмещувати такі аспекти.

- Загальносоціальний – сутність сім'ї як найважливішого осередку суспільства, особливості сімейної політики кожної держави, ідейні цінності сім'ї, соціальні ролі подружжя та батьків.

- Матеріально-економічний – знання про бюджет сім'ї, її матеріальне забезпечення.

- Житлово-побутовий – організація життя, житлові умови і вміння вести домашнє господарство.

- Демографічний – знання про репродуктивне здоров'я, планування сім'ї, народження в сім'ї бажаних дітей.

- Комунікативний – взаємостосунки в сім'ї між подружжям, членами родини, з оточуючими; виховання моральних якостей, необхідних для нормальних взаємин (чесність, порядність, взаємодопомога, взаєморозуміння, відповідальність, поступливість, повага до батьків, членів родини); знання про гармонію сексуальних стосунків, особливостей функціонування жіночого та чоловічого організмів.

- Виховний – відповідальність за виховання дітей, розуміння основ сімейного виховання, ролі батька й матері в житті дитини.

- Рекреативний – знання з основ законодавства про шлюб та сім'ю, сімейну угоду, обов'язки подружжя.

Один з напрямів діяльності соціальних служб щодо підготовки молоді до сімейного життя – це висвітлення актуальних питань, необхідних молоді при підготовці до сімейного життя. Результати проведеного спеціального дослідження серед учнівської молоді свідчать, що вона потребує значної допомоги у формуванні своїх уявлень про майбутню сім'ю, виконання нею основних функцій, зокрема, які риси особистості важливі для створення нормальних стосунків у сім'ї, як необхідно організувати її життєдіяльність, народжувати і виховувати здорових, бажаних дітей, проводити вільний час, як раціонально матеріально забезпечувати родину тощо. Так, проводяться лекції, бесіди з питань культури сімейних стосунків, статевого виховання, сексуальної освіти, профілактики захворювань, що передаються статевим шляхом,

СНІДу, запобігання незапланованої вагітності, сімейної економіки, культури поведінки закоханих, складових сімейного щастя, особливостей фізичного, психічного розвитку та поведінки підлітків, насильства у сім'ї, планування сім'ї, репродуктивного здоров'я тощо (Черкаський, Житомирський, Полтавський, Вінницький, Київський, Херсонський, Львівський, Запорізький, Донецький, Луганський, Волинський ОЦССМ, Кримський республіканський ЦССМ та м. Києва).

Київський ОЦССМ проводить лекції “За здоровий спосіб життя” та упередження ЗПСШ (захворювань, що передаються статевим шляхом), показ фільмів “Планування сім'ї” та “Ненароджені хочуть жити”. Харківським ОЦССМ організовано роботу “Школи молоді сім'ї”, Херсонським ОЦССМ проведено круглий стіл “Проблеми сім'ї – проблеми суспільства”, у якому взяли участь лікарі – сексологи, наркологи, учні та їх батьки.

Для Житомирського ОЦССМ проблема підготовки молоді до сімейного життя стала пріоритетним напрямом діяльності. Центром розроблено багато методичних матеріалів, проведено ряд цікавих досліджень з цього питання. ОЦССМ тісно співпрацює з центром планування сім'ї у напрямі статевого виховання молоді. При ОЦССМ регулярно працює відеолекторій з питань статевого виховання “Поговоримо відверто”, а також виїзні заняття відеолекторію “Жінка-дитя-життя” у районах.

Значну роботу з підготовки молоді до сімейного життя, зокрема жінок, проводять спеціальні клуби, які працюють на базі центрів ССМ, шкіл, ПТУ, студентських гуртожитків. Така робота має на меті формування жіночої особистості, адекватних уявлень про роль жінки у суспільстві, відродження традицій жіночого виховання, підвищення культурного рівня, підготовки до сімейного життя, сексуальної освіти дівчат, збереження їх репродуктивного здоров'я та інше (“Лілея” – Керченський МЦССМ, “Мистецтво бути жінкою” – Ялтинський МЦССМ, “Чарівність” та “Дівчинка – дівчина – жінка” – центри ССМ Дніпропетровської області, “Любисток” – Волинський ОЦССМ та ін.). У м. Севастополі діє програма “Молодіжний центр жіночих ініціатив”, метою якої є соціальна адаптація та підготовка дівчат на курсах косметологів, перукарів.

Значну увагу приділяють роботі з дівчатами-сиротами. Як відомо, дівчатам-сиротам, які виховуються у школах-інтернатах, буває важко адаптуватися в оточуючому середовищі, вони мають проблеми у створенні сім'ї, тому раціонально організувати “Школу сімейних та

міжособистісних відносин“, де б враховувались особливості дітей цієї категорії. Так, Черкаський та Житомирський ОЦССМ на базі шкіл-інтернатів проводять заняття в клубі для дівчат-сиріт „Майбутня жінка – мати” та клуб сімейного життя.

Однією з цікавих форм роботи з жіночою молоддю стали вечірні жіночі гімназії, які мають на меті, серед розв’язання ряду важливих проблем, формування особистості дівчат і підготовку їх до сімейного життя. Працюють вечірні жіночі гімназії в Кримському РЦССМ, Чернівецькому, Рівненському, Волинському, Полтавському ОЦССМ.

З метою підготовки молоді до сімейного життя створюються спеціалізовані соціальні служби. В багатьох ЦССМ Донецької області створені Школи майбутніх наречених. Їхня діяльність спрямована на підготовку учнівської молоді до сімейного життя. В оптимальному варіанті Школа має сприяти гуманізації взаємовідносин між юнаками та дівчатами, вміння долати конфлікти спільними зусиллями. Злагода між людьми, вивчення і продовження традицій батьківської сім’ї, засвоєння правил культури поведінки та спілкування, моральна культура мають допомогти молоді у створенні власної сім’ї. З метою розробки Програми для навчання молодих людей у Школі було проведено тематичне дослідження серед учнів шкіл, ПТУ, технікумів. За результатами дослідження, 85,7% юнаків вважають, що до шлюбу слід готуватися. Потрібно знати життєві проблеми сім’ї, вміти виховувати дітей. 91,4% дівчат теж вважають, що до шлюбу слід готуватися. Важливо вміти виконувати різні господарські роботи, навчитись долати конфлікти, розуміти одне одного, працювати над собою. Дані проведеного дослідження дозволили скомпонувати напрями примірної програми проведення занять у Школі майбутніх наречених.

При центрах ССМ розширюється система Служби знайомств та Служби сприяння шлюбом. Ці Служби ставлять на меті як надання консультацій та допомоги у виборі друга, супутника життя, так і допомоги спеціалістів ССМ у підготовці до сімейного життя.

Особливу категорію складає молодь, яка подає заяву до ЗАГСу про одруження. З ними центрами ССМ проводиться конкретна індивідуально-груповою робота, виходячи з особливостей кожної пари. Форми і методи такої роботи: діяльність навчально-консультативних пунктів при ЗАГСах. На базі цих пунктів проводяться психологічні тестування, соціологічні опитування, бесіди, анкетування, індивідуальні та групові тренінги. Мета цих пунктів – надання психологічної допомоги молодим людям, які беруть шлюб; проведення консультацій з

питань планування сім'ї, побудови сімейних стосунків, соціально-психологічної підтримки родини. Деякі соціальні служби, працюючи з ЗАГСами, пропонують молодим людям пам'ятки з порадами щодо взаємостосунків молодого подружжя, можливих проблем сімейного життя та шляхів їх розв'язання. У роботі таких консультаційних пунктів беруть участь психологи, сексологи, психотерапевти, наркологи та інші спеціалісти.

Отже, підготовка молоді до сімейного життя передбачає формування навичок здорового способу життя, психолого-педагогічних, юридичних, економічних, медичних знань з питань становлення особистості, формування статево-рольової ідентифікації, розвитку комунікативних навичок, корекції особистих проблем, духовного виховання, створення власного іміджу, оволодіння знаннями медико-соціальних проблем алкоголізму, наркоманії, профілактики захворювань, що передаються статевим шляхом, планування сім'ї та збереження репродуктивного здоров'я молоді, профілактики небажаної вагітності, народження здорових дітей, розвитку сімейних традицій тощо.

Ця робота проводиться серед учнів шкіл, шкіл-інтернатів, ПТУ, ліцеїв, коледжів, вузів, у робітничих та студентських гуртожитках, а також з молодими парами, які подали заяву до ЗАГСу. До роботи залучаються соціальні педагоги, психологи, юристи, економісти, наркологи, гінекологи, андрологи, венерологи, сексологи, психотерапевти, спеціалісти з планування сім'ї тощо.

Форми підготовки молоді до сімейного життя: мобільні курси, навчально-консультаційні пункти (у тому числі виїзні у сільську місцевість), вечірні жіночі та юнацькі гімназії, клуби для дівчат, кабінети довіри; лекторії, дискусійні клуби, діяльність спеціалізованих служб (служба знайомств, пошта довіри, школа молодого подружжя, телефон довіри) тощо. Для досягнення поставленої мети застосовуються також такі форми роботи, як різноманітні комунікативні тренінги, тестування, індивідуально-групові психологічні консультації, психологічний театр мініатюр, лекції та семінари, проектні методики, шоу-програми, тематичні КВК тощо. З метою створення та поширення інноваційних соціальних технологій організовуються експериментальні майданчики.

Отже, зроблений аналіз свідчить, що центрами ССМ проводиться ґрунтовна робота з підготовки молоді до сімейного життя. Цей напрям постійно розширюється і удосконалюється, йде пошук інноваційних технологій роботи.

Робота з молодими сім'ями зі стабілізації сімейних стосунків – це, насамперед, діяльність центрів ССМ з удосконалення взаємостосунків у сім'ї, профілактики дисгармонії сімейних відносин, подружніх конфліктів, реалізації програми планування сім'ї та збереження репродуктивного здоров'я членів родини, формування здорового способу її життя, організації її вільного часу, допомоги в організації сімейного господарювання та побуту, створення іміджу кожної сім'ї, ознайомлення з юридично-правовими аспектами шлюбно-сімейних стосунків, надання соціальної допомоги, організації соціального патронажу різних за типами неблагополучних сімей, проведення благодійних акцій та допомоги малозабезпеченим, багатодітним сім'ям тощо.

Основні шляхи розв'язання проблем у цьому напрямі: створення консультативних пунктів, кабінетів, консультативних служб, у тому числі виїзних для роботи з сільською сім'єю, діяльність центрів „Родинний дім” тощо. Але найбільш поширеною і ефективною стала робота клубів молоді сім'ї, які приваблюють молодих людей своєю демократичністю, доброзичливими взаємостосунками з клієнтами, розвитком ініціативи членів клубу, їх творчого підходу до роботи з різними категоріями сімей.

Основною формою роботи центрів ССМ у цьому напрямі є створення консультативних пунктів, які надають психолого-педагогічну, юридичну, соціально-медичну, інформативну, психотерапевтичну допомогу молодим сім'ям, проводять психокорекційну роботу з окремими категоріями сімей, профілактичну роботу щодо запобігання сімейних конфліктів (Волинський, Вінницький, Чернівецький, Донецький, Черкаський, Луганський, Чернігівський, Харківський, Запорізький ОЦССМ, Севастопольський МЦССМ).

Важливого значення набуває удосконалення форм і методів такої роботи. Центрами добираються пакети методик для роботи з різними категоріями сімей (анкети, тести, опитування, проєктивні методики). Так, на Волині започатковано таку інноваційну форму, як організація центру “Родинний дім”, що є осередком роботи з різними категоріями сімей. Створюються Служби підтримки молоді сім'ї, Служби адаптації молоді сім'ї (Донецький ОЦССМ), консультаційні пункти з питань молодіжного кредитування, отримання довгострокового кредиту на будівництво житла (Чернівецький, Миколаївський, Харківський ОЦССМ).

Найбільш ефективною формою роботи з молодією сім'єю в цьому напрямі є Клуб молоді сім'ї, що є самодіяльним об'єднанням,

створеним відповідно до бажань та інтересів його членів. Характерною особливістю його роботи є демократичність, довірлива атмосфера, взаємостосунки партнерства, поваги один до одного. Клубна форма роботи сприяє розвитку ініціативи, творчого потенціалу, здійсненню індивідуального підходу в роботі з різними категоріями сімей. Всього таких клубів створено і працює при ЦССМ 158 (АР Крим, Волинський, Вінницький, Полтавський, Сумський, Львівський, Луганський, Івано-Франківський, Рівненський, Чернігівський, Харківський ОЦССМ). У завдання клубів входить не лише організація дозвілля молодих сімей, а й розвиток їх творчої ініціативи, пізнавальних інтересів, зміцнення сімейних взаємовідносин, надання допомоги у вихованні дітей, освіта молодих батьків тощо.

Крім того, клуби молодих сімей також стали створюватися у сільській місцевості. У Красноармійському РЦССМ (Донецька обл.) працюють 4 таких клуби у 4 селах, які відвідують 55 подружніх пар. У клубах проводять психотренінги “Як зробити сімейне життя щасливим”, “Наскільки міцний ваш союз”, обговорюються проблеми сімейних відносин. У Белгород-Дністровському РЦССМ (Одеська обл.) при клубі молоді сім’ї організовуються виїзні консультації на селі.

Одним з перспективних напрямів соціальної роботи є підтримка студентських сімей, яким поки ще не приділяється достатньо уваги в діяльності ЦССМ. Цікавим стало створення Клубів студентських сімей. Так, Рівненським МЦССМ створено такий клуб на базі студентського гуртожитку Інституту культури, Закарпатським ОЦССМ – у студентському гуртожитку Ужгородського університету.

На допомогу багатодітним, неповним малозабезпеченим сім’ям, самотнім матерям переважною більшістю ЦССМ проводяться благодійні акції. (“Крамниця милосердя”, “Старим речам – нове життя”, “Добродійність”). Така допомога буває грошовою, речами, що були у вжитку. Для цього створюються магазини, фонди безкоштовних речей, систематично проводяться обстеження сімей, створюються банки даних тих, хто потребує гуманітарної допомоги.

Однією з ефективних форм роботи з молодістю сім’єю стало проведення культурно-масових розважальних заходів. Це не лише найбільш раціональна на даному етапі форма організації дозвілля молоді сім’ї, а й зміцнення і пропаганда кращих сімейних традицій, народних звичаїв, пошук сімейних талантів, розвиток пізнавальних інтересів членів родини, обмін досвідом сімейного виховання, зміцнення взаємовідносин у сім’ї, відродження родинно-побутової культури

українського народу. Реалізація цього напряму діяльності ЦССМ відбувається за допомогою таких форм і методів:

- тижні планування сім'ї, відзначення міжнародного дня сім'ї; православні, релігійні свята;
- обласні конкурси („Роде наш красний, роде наш творчий”, „Історія моєї родини”, „Родинна веселка”);
- конкурси, вечори студентських сімей (“Творча студентська сім'я”, “Ще одна історія про Адама і Єву”);
- вечори молоді сім'ї “Яке це щастя бути разом”;
- свято молоді сім'ї – обряд буковинського весілля;
- свято-конкурс “Серця двох”, “За прекрасних дам”, “Моя сім'я”;
- виставки декоративно-прикладного, художнього мистецтва “Світ очима дітей”;
- фестивалі сімей, сімейних творчих колективів;
- конкурси: “Доньки-матері”, “Ой, кум, до куми залицявся”, “На порозі сім'ї”, “Ідеальна пара”, “Жінка-бабуся”;
- сімейне спортивне свято;
- творчі конкурси:
  - сімейних ерудитів,
  - кращий літературний твір “Сім'я – ключ до щастя”,
  - сімейна гра “Щасливий випадок”,
  - обласний конкурс плакатів “Родинне дерево”,
  - фотовиставка “Сімейний вернісаж”,
  - конкурс дитячого малюнка “Моя сім'я”,
  - конкурс на краще подвір'я.

Допомога батькам у розв'язанні різноманітних проблем сімейного виховання. Цей напрям полягає у наданні допомоги у вирішенні складних питань родинної педагогіки. Це підготовка молодих батьків до народження дитини, соціально-психологічна, психолого-педагогічна допомога батькам у вихованні дітей різних вікових груп з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей кожної дитини, ознайомлення із специфікою виховання в одnodітній і багатодітній сім'ях (молодша, середня або старша дитина), виховання усиновлених, обдарованих чи нервових дітей, застосування різних форм і методів сімейного виховання, розв'язання складних проблем у взаємостосунках батьків та дітей, втручання інших членів сім'ї у процес виховання, юридичні проблеми цих взаємостосунків. У процесі такої роботи надається також соціальна, психолого-педагогічна допомога вчителям,

шкільним психологам, класним керівникам з питань організації взаємостосунків з батьками, класним колективом, робота з окремими категоріями сімей та дітьми з таких сімей.

Реалізація цього напрямку роботи здійснюється через школи батьківської підтримки, які надають допомогу батькам з питань роботи з різними типами сімей та роботи з дітьми у таких родинах. Найбільш актуальними для сучасних батьків виявляються питання взаємостосунків з дітьми, підготовки дитини до школи, форм і методів сімейного виховання. На це, в основному, й спрямована робота шкіл батьківської підтримки. Створюються школи майбутньої мами, тата. При загальноосвітніх школах працюють консультаційні пункти для батьків. При Івано-Франківському РЦССМ створено соціально-медичні курси для молодих жінок "Народження та виховання здорової дитини", заняття на яких проводять медики, психологи, педагоги, теологи. Для розв'язання проблем виховання дітей працюють консультаційні пункти в усіх районних та міських центрах ССМ.

При Новоселицькому РЦССМ (Чернівецька обл.) працює клуб молодих батьків "Проблема", на засіданнях якого розглядаються найбільш актуальні питання сімейного виховання, догляду за дитиною, підготовки її до школи. Робота клубу "Кмітливий малюк" (Кременчуцький МЦССМ) на базі школи та дитячого садка спрямована на з'ясування готовності дитини до школи. На основі даних спеціальних тестувань проводяться корекційні заняття з дітьми, а також надаються рекомендації батькам.

З питань допомоги батькам у сімейному вихованні Донецьким ОЦССМ протягом 1998 р. здійснено 91 захід (семінари, конференції, круглі столи, на яких розглядалися питання подолання конфліктів батьків та дітей, педагогічної майстерності батьків тощо).

Нині є вагомий досвід роботи з батьками. Так, у Вінницькій області працює спеціалізована соціальна служба „Творча майстерність“ у Калиновському РЦССМ, де використовується такий інноваційний метод роботи з батьками як психодрама. Анонімні консультпункти для батьків та підлітків створені Жмеринським РЦССМ. В Черкаській області створено кінолекторій з питань сімейного життя та виховання, що працює у Звенигородському РЦССМ. У Харківській області функціонує „Телефон Довіри“ для батьків при Красноградському РЦССМ.

Сімейна психотерапія. Цей напрям найбільш складний для реалізації у діяльності центрів соціальних служб для молоді. Робота у напрямі сімейної психотерапії передбачає соціальну реабілітацію сімей

з дисгармонією у сімейних взаємостосунках. До проблем, з якими стикається сім'я у процесі своєї життєдіяльності, ми відносимо: конфліктність у взаємостосунках членів сім'ї, вживання алкоголю, наркотичних речовин, наявність нервових захворювань у когось з членів сім'ї, тимчасових або затяжних труднощів у житті родини внаслідок тяжкої хвороби одного з її членів, майнових витрат, смерті близьких або рідних, незадоволення рольових очікувань у сім'ї – все це призводить до розвитку почуття невпевненості, безвихіддя, безпорадності. Ці та інші явища можуть дестабілізувати сім'ю, призвести до тривожності, нервово-психічної напруженості у її членів. Тому такі сім'ї потребують соціальної допомоги, підтримки, зняття стресових станів. Цими проблемами і займаються спеціалісти сімейної психотерапії.

Особливим видом психотерапії є подружня психотерапія, орієнтована на конкретну подружню пару та її проблеми. Вона має допомогти у вирішенні сімейних конфліктів, позбутися стресів у разі розлучення, врегулювати подружні взаємини та інше. Робота психотерапевта спрямована на надання допомоги членам подружжя у збереженні душевної рівноваги, навчати вмінню долати труднощі, вирішувати складні питання, вчитися не зосереджуватися на своїх стражданнях, любити і розуміти себе, знаходити позитивне у найскладніших ситуаціях.

Процес сімейної терапії умовно можна поділити на два етапи. На першому з них здійснюється з'ясування справжньої проблеми, вона (проблема) часто не відповідає реальним уявленням членів сім'ї. Так, за пияцтвом чоловіка, яке жінка вважає справжньою сімейною проблемою, може стояти його незадоволеність своєю роллю у подружніх стосунках, неслухняність підлітка може сягати корінням у недостатність батьківської любові. На другому етапі сімейної терапії здійснюється власне корекційна робота. Практично перший, діагностичний етап часто побудований таким чином, що уже на цьому етапі опрацьовуються навички конструктивної взаємодії членів сім'ї.

Цей напрям роботи з молодією сім'єю розвивається недостатньо, проте деякі здобутки є. Так, у Донецькій області у 5 районних та міських центрах ССМ працюють консультпункти щодо профілактики сімейних конфліктів, проводяться індивідуальні консультації, психотренінги з виведення із стресових станів. У консультаційних пунктах місцевих центрів ССМ, а також при кабінеті екстреної психологічної допомоги надаються медико-психологічні консультації конфліктним сім'ям (Волинський ОЦССМ). Ведеться робота з кризовими сім'ями у Київському секторі ССМ м. Харкова. Чернівецьким ОЦССМ розроб-

лено проект жіночого тренінгового центру, який передбачає надання психологічної, інформаційної допомоги жінкам, які зазнали різних форм насильства (фізичного, психологічного, сексуального). У рамках цього проекту проведено ряд психологічних ток-шоу, тренінгів.

Результати проведеного аналізу діяльності центрів ССМ щодо роботи з молоддю сім'єю свідчать, що центрами проводиться змістовна робота, удосконалюються форми і методи. Найбільш пріоритетними в діяльності соціальних служб на даному етапі стали такі напрями роботи як підготовка молоді до сімейного життя, робота з молоддю сім'єю зі стабілізації сімейних стосунків, допомога батькам у розв'язанні різноманітних проблем сімейного виховання, сімейна психотерапія.

Найбільш ефективними формами роботи, які заслуговують на розвиток та розповсюдження, стали: консультаційні пункти, клуби молодих сімей, школи батьківської підтримки, розважальні заходи (сімейні свята, вікторини, фестивалі, ігри), служби знайомств, школи майбутніх наречених, круглі столи, лекційні та семінарські заняття.

2. Форми роботи соціального педагога з сім'ями

Здійснюючи роботу з сім'ями, соціальні педагоги використовують такі форми: мобільні курси, навчально-консультаційні пункти, жіночі та юнацькі гімназії, кабінет довіри, лекторій, дискусійний клуб, спеціалізовану службу (знайомств, пошта довіри, школа молодого подружжя, телефон довіри), тренінги, тестування, психологічні консультації, психологічний театр мініатюр, семінари, проектні методики, шоу-програми, тематичні КВК, клуб молоді сім'ї, розважальну конкурсну програму, сімейні свята, тиждень планування сім'ї, конкурс молоді сім'ї, конкурс на краще сімейне подвір'я, виставку малюнків про сім'ю, фестиваль сімейних творчих колективів, конкурс багатодітних сімей; сімейне спортивне свято, гру, фотовиставку, школу молоді матері, школу батьківської підтримки, конференцію, „круглий стіл”, вивчення педагогічних ситуацій, педагогічний бліц-турнір, психодраму, кінолекторій, кабінет екстреної психологічної допомоги, ділові ігри, диспути.

3. Функції соціального педагога в роботі з родиною

Працюючи з сім'ями, соціальний педагог реалізує такі функції:

Діагностична – вивчення особливостей родини, мікроклімату, кола спілкування, умов життя, виявлення проблем.

Прогностична – прогнозування та моделювання на основі здійсненої діагностики процесу розвитку родини. Виховання в ній дітей.

Організаційно-комунікативна – психолого-педагогічна освіта батьків щодо набуття комунікативних умінь.

Правозахисна – підтримка родин у захисті їх прав, інтересів, отримання соціальних гарантій, пільг.

Профілактична – попередження і подолання негативних явищ в сім'ї, профілактика девіантної поведінки.

Соціально-побутова – надання малозабезпеченим родинам матеріальної допомоги.

Соціально-психологічна – здійснення невідкладної психологічної допомоги.

Організаторська – забезпечення культурної, спортивно-оздоровчої діяльності сім'ї, технічної і художньої творчості для родин.

Рекомендована література

1. *Батищева Г.О.* Робота ССМ з молодю сім'єю : методичні рекомендації / Г.О. Батищева, З.Г. Зайцева. – К. : А., Л., Д., 1996. – 100 с.

2. *Молода сім'я* : проблеми та умови її становлення / За ред. проф. А. Й. Капської. – К. : ДЦССМ, 2003. – 184 с.

3. *Соціальна підтримка молоді сім'ї* : збірник інформаційних, теоретичних та методичних матеріалів для працівників ССМ. / За ред. З.Г. Зайцевої, І.Д. Звереві. – К. – 1994 – 142 с.

4. *Соціальна робота з молодю сім'єю* : зб. теоретичних та методичних матеріалів для працівників ССМ. – К., 1995. – Вип. 117.

5. *Форми і методи роботи з молодю сім'єю* : збірка методичних матеріалів для працівників ССМ – К. : УДЦССМ, 2000 – 68 с.

6. *Цикл „Молода сім'я”*. Випуск IV. Підготовка молоді до сімейного життя. – К. : УДЦССМ, 1999. – 56 с.

7. *Цикл „Молода сім'я”*. Випуск III (частина I). Соціальна робота з молодю сім'єю. – К. : УДЦССМ, 1997. – 28 с.

Завдання для самоконтролю

1. Молода сім'я – це:

1. Мала соціальна група, у якій вік чоловіка та дружини не перевищує 30 років, які живуть в юридично визнаному чи громадянському шлюбі
2. Мала соціальна група, що складається з поєднаних шлюбом чоловіка, жінки та їх дітей
3. Замкнуте об'єднання людей, яке захищає свій внутрішній світ і протистоїть зовнішнім впливам та втручанням
4. Тимчасово об'єднані спільною метою та спільною діяльністю чоловік і дружина

2. Напрями роботи соціального педагога з молодими сім'ями:

1. Підготовка молоді до сімейного життя, робота з стабілізації сімейних стосунків, розв'язання проблем сімейного виховання, сімейна психотерапія
2. Правовий, етичний, екологічний, релігійний, патріотичний
3. Розподіл сімейних обов'язків між членами сім'ї
4. Роз'яснення складної демографічної ситуації в Україні та шляхів її поліпшення

3. Назвіть основні шляхи підготовки молоді до сімейного життя.

4. В чому заключається робота з стабілізації сімейних стосунків?

5. Розв'язання проблем сімейного виховання – це напрям роботи з молоддю сім'єю, який включає: ...

6. Сімейна психотерапія – це ...

7. Опишіть, як проводиться соціальна робота з молодими сім'ями у сільській місцевості.

8. Форми роботи соціального педагога з сім'єю:

1. Гурток, факультатив, практика, урок, лабораторна робота
2. Тренінг, консультація, свято, конкурс, виставка, фестиваль, телефон довіри, школа молоді матері
3. Привчання, тренування, громадська думка, педагогічна вимога, заохочення, покарання, стимулювання, навіювання, справа, бесіда, лекція
4. Спостереження, соціометрія, ранжування, рейтинг, тестування, анкетування, інтерв'ю, експертні оцінки

9. *Функції соціального педагога в роботі з сім'єю:*

1. Виховна, навчальна, розвиваюча
2. Виховна, комунікативна, рекреативна, демографічна, матеріально-економічна, житлово-побутова
3. Діагностична, прогностична, організаційно-комунікативна, правозахисна, профілактична, соціально-побутова, соціально-психологічна, організаторська
4. Контролююча, оцінювальна, стимулювання

10. *Правозахисна функція соціального педагога у роботі з сім'єю полягає у:*

1. Захисті членів сім'ї від правопорушників
2. Здійсненні невідкладної медичної допомоги
3. Здійсненні невідкладної психологічної допомоги
4. Підтримці родин у захисті їх прав, інтересів, отриманні соціальних гарантій і пільг

Питання для поглибленого вивчення матеріалу

Погляди К.Д. Ушинського на сімейне виховання

1. Поради батькам і наставникам щодо вивчення рідної мови за підручником „Рідне слово”.
2. Настанови К.Д. Ушинського щодо вивчення рідної мови.
3. Значення наочності в навчанні.
4. Поради К.Д. Ушинського щодо початкового навчання рахувати.

Рекомендована література

1. *Погляди К.Д. Ушинського на зміст і методику виховання та навчання дітей в сім'ї та школі // Освіта. – 2003. – №3. – С. 4-5.*
2. *Егоров С.Ф. К.Д. Ушинский. Книга для учащихся. / С.Ф.Егоров. – М. : Просвещение, 1997. – 143 с.*
3. *Лордкипанидзе Д.О. Педагогическое наследие К.Д.Ушинского. / Д.О. Лордкипанидзе, Э.Д. Днепров. – М. : Педагогика, 1974. – 346 с.*
4. *Медынский Е.Н. К.Д. Ушинский. Избранные сочинения. / Е.Н. Медынский. – М. : Просвещение, 1972. – 469 с.*
5. *Струминский В.Я. К.Д.Ушинский и его педагогическое наследство / В.Я. Струминский // К.Д.Ушинский. Избр. пед. соч. – М. : Госучпедгиз, 1945. – С. 3-31.*

Тема 6. Взаємодія соціального педагога, школи та сім'ї у розв'язанні проблем виховання особистості

Вивчення теми передбачає оволодіння знаннями щодо прав і обов'язків батьків, або осіб, які їх замінюють.

Варто звернути увагу на методи та форми роботи з батьками учнів, а саме відвідування батьків удома, запрошення їх до школи, день відкритих дверей для батьків у школі, класні батьківські збори, бесіди і лекції для батьків на педагогічну тематику, тематичні вечори і вечори запитань та відповідей, конференції, самоосвіта, педагогічний лекторій, позакласний педагогічний всеобуч, університет педагогічних знань, листування, консультації батькам, ознайомлення їх з психолого-педагогічною літературою.

Вихователі, класні керівники і соціальні педагоги повинні вміти залучати батьків до виховної роботи, використовуючи такі форми, як батьківський комітет класу, загальношкільний батьківський комітет, виконання батьками практичних рекомендацій, прохань.

Особливу увагу слід звернути на умови ефективної взаємодії з батьками, а саме запрошення батьків до співробітництва, дотримання позиції рівноправності, визнання важливості батьків у співпраці, вияв любові, захопленості їх дитиною, пошук нових форм співпраці, використання заходів, спрямованих на підвищення авторитету батьків, довіра до виховних можливостей батьків, підвищення рівня їх педагогічної культури й активності у вихованні, педагогічний такт, неприпустимість необережного втручання в життя сім'ї, життєстверджуючий, мажорний настрій при розв'язанні проблем виховання, опора на позитивні риси дитини, орієнтація на успішний розвиток особистості.

Окремо варто розглянути напрями роботи соціального педагога з педагогічно неспроможними, педагогічно пасивними, антипедагогічними сім'ями та сім'ями, в яких батьків поглинула бізнесова діяльність. На семінарському занятті слід ознайомитись з порадами для батьків, вчителів, вихователів, соціальних педагогів щодо профілактики поширення серед учнів наркогенних речовин. Для успішного оволодіння даною темою варто її вивчення побудувати таким чином:

1. Права та обов'язки батьків або осіб, які їх замінюють.
2. Методи та форми роботи соціального педагога з батьками учнів.
3. Форми залучення батьків до виховної роботи.

4. Умови ефективної взаємодії соціального педагога, вчителя і батьків.

5. Напрями роботи з педагогічно неспроможними, пасивними, антипедагогічними сім'ями та родинами, в яких батьків поглинула бізнесова діяльність.

1. Права і обов'язки батьків або осіб, які їх замінюють

Важлива умова ефективної роботи соціального педагога, вихователя, класного керівника – єдність школи і сім'ї, якої досягають за умови, що школа постійно працює над підвищенням рівня психолого-педагогічної обізнаності батьків, їх педагогічної культури. Зміст роботи соціального педагога з батьками учнів повинен ґрунтуватися на їх правах і обов'язках, визначених Законом України «Про загальну середню освіту»:

Батьки або особи, які їх замінюють, мають право:

- вибирати навчальні заклади та форми навчання для неповнолітніх дітей;
- приймати рішення щодо участі дитини в інноваційній діяльності загальноосвітнього навчального закладу;
- обирати і бути обраними до органів управління освітою з питань навчання і виховання дітей;
- звертатися до відповідних органів управління освітою з питань навчання і виховання дітей;
- захищати законні інтереси дітей.

Батьки або особи, які їх замінюють, зобов'язані:

- забезпечувати умови для здобуття дитиною повної і загальної середньої освіти за будь-якою формою навчання;
- постійно дбати про фізичне здоров'я, психічний стан дітей, створювати належні умови для розвитку їх природних здібностей;
- поважати гідність дитини, виховувати працелюбність, почуття доброти, милосердя, шанобливе ставлення до сім'ї, старших за віком, державної і рідної мови, до народних традицій і звичаїв;
- виховувати повагу до національних, історичних, культурних цінностей українського народу, дбайливе ставлення до історико-культурного надбання та навколишнього природного середовища, любов до України.

2. Методи та форми роботи соціального педагога з батьками учнів

Важливою умовою ефективної навчально-виховної роботи є співробітництво школи і сім'ї, яке передбачає належний рівень педагогічної культури батьків. Саме цьому підпорядковані програми школи молодих батьків та педагогічної культури молоді сім'ї, які спираються на систему перевірених досвідом багатьох поколінь найважливіших сімейних цінностей (здоров'я, любов та взаємоповага членів сім'ї, матеріальне благополуччя і духовність). Ці програми ґрунтуються на особистісно-орієнтовному підході, найбільш коректному та ефективному в роботі з сім'єю, який враховує конкретні життєві та індивідуальні особливості. Відповідно орієнтовані й програми з етно- та родинної педагогіки.

Тісний взаємозв'язок школи та сім'ї може розвиватися завдяки педагогічній освіті батьків і залученню їх до виховної роботи. Рівень педагогічної освіченості батьків залежить від традицій у сім'ях, в яких вони виростили, набутих знань, життєвого досвіду, здатності до саморозвитку. Педагогічна освіченість батьків нерідко відстає від реальної педагогічної ситуації, суспільних потреб, очікувань дитини. Тому школа має дбати про постійний розвиток їх педагогічних знань, вдаючись до різних методів роботи. У роботі з батьками учнів використовують різноманітні форми й методи. Наведемо основні з них.

Відвідування батьків удома допомагає встановити зв'язок з усією сім'єю, з'ясувати її загальну та педагогічну культуру, умови життя учня, його місце в сім'ї і ставлення до нього старших, ознайомитися з досвідом батьківського виховання, дати поради і домовитися про єдині вимоги до школяра. Деякі вчителі помилково вважають, що відвідувати потрібно лише родини, діти з яких створюють певні проблеми у школі. Безумовно, з батьками таких учнів слід передусім встановити тісний контакт, проте відвідувати бажано сім'ї всіх учнів.

Відвідування сім'ї може мати різну мету: загальне ознайомлення з умовами життя, встановлення єдиних вимог школи і сім'ї до учня, допомога в організації режиму, обговорення з батьками відхилень у поведінці дитини і вжиття необхідних заходів щодо їх запобігання та подолання, залучення батьків до участі в роботі школи, вивчення досвіду виховання в сім'ї та ін. Перш ніж відвідати родину, треба мати початкові відомості про неї та її зв'язки зі школою (особиста справа учня, класний журнал, бесіди з учителями, з самим учнем). Варто також з'ясувати основні дані про самого учня, його успішність,

поведінку, стосунки з учителями, товаришами. Не обійтися без ознайомлення з педагогічною літературою, в якій розкрито мету відвідування сім'ї. Бажано відібрати і порекомендувати батькам літературу відповідно до теми бесіди, яку проводитимуть з ними.

Успіх відвідування сім'ї залежить не лише від сумлінної підготовки, а й поведінки педагога. З самого початку зустрічі з батьками необхідно створити атмосферу довір'я і доброзичливості. В сім'ях, які не мають систематичного зв'язку зі школою, візит учителя розглядають як сигнал біди, батьки насторожуються, готуються до захисту дитини. Тому, завітавши в сім'ю, слід одразу ж „зняти” будь-яку настороженість батьків. Бесіду про дітей починають з позитивних сторін їх характеру і поведінки. Залучаючи батьків до бесіди, поступово переходять до обговорення негативного у поведінці учня. Свої судження про нього слід висловлювати спокійно, тактовно, наводячи незаперечні докази і уважно слухаючи пояснення батьків.

Отже, відвідування батьків вдома сприяє налагодженню контактів із сім'єю, з'ясуванню її загальної та педагогічної культури, умов життя учня, консультуванню щодо єдиних вимог до дитини, обговоренню відхилень в її поведінці, вжиттю необхідних заходів щодо їх запобігання, залученню батьків до участі в роботі школи тощо. Відвідувати батьків учнів можна, маючи запрошення від них або домовившись заздалегідь. Несподіваний прихід вчителя викликає ніяковість, збен-теження батьків. Під час зустрічі педагог має підкреслити позитивне в дитині, тактовно звернути увагу на недоліки, разом поміркувати над тим, як усунути їх. Дуже важливо створити атмосферу довіри і доброзичливості. Встановлення істинного стану справ дає змогу накреслити спільний план дій школи і сім'ї, домовитися про взаємне інформування про досягнуті успіхи й труднощі.

Загальне *ознайомлення з умовами життя учня* вдома можна проводити за такою схемою: 1. Прізвище, ім'я учня, клас. 2. Склад сім'ї. 3. Де і на якій посаді працюють батьки та інші члени сім'ї (якщо вчать – де саме). 4. Матеріальне забезпечення сім'ї. 5. Квартирні умови. 6. Культурний рівень сім'ї (освіта, які читають газети, журнали, наявність телевізора, радіо, бібліотеки та ін.). 7. Режим дня школяра. 8. Чи є в учня своє робоче місце? 9. Хто і як здійснює контроль за виконанням режиму? 10. Трудове виховання в сім'ї. 11. Хто з членів сім'ї допомагає учневі? 12. Які заходи заохочення й покарання вживають до дитини.

Запрошення батьків до школи. У разі необхідності вчитель запрошує батьків окремих учнів до школи „на розмову”. Отже, найчастіше це роблять для конфіденційної розмови про шкільні проблеми дитини (погана поведінка, неуспішність тощо). Під час бесіди з ними дуже важливо дотримуватися педагогічного такту, створити атмосферу доброзичливості, довіри. Щоб викликати батьків на відвертість, треба розмовляти з ними про учня наодинці, переконати їх в конфіденційності розмови. Така бесіда буде корисна і для вчителя, і для батьків. Педагог відповідає на запитання батьків, висловлює їм свої вимоги. Батьки отримують корисні поради і допомогу від педагога, переконуються в його уважному ставленні до них, турботі про їхню дитину. У такій розмові педагог має бути особливо тактовним, пам’ятаючи, що надмірне акцентування на недоліках учня викликає в батьків настороженість, неприязнь, навіть якщо вони відчують, що він має рацію.

День відкритих дверей для батьків у школі. Цей вид роботи потребує єдності школи, батьків, учнів, сприяє згуртуванню шкільного колективу. Цього дня у школі проводять батьківські збори, лекції, консультації, екскурсії, організують виставки, вечори, читацькі конференції. В деяких школах їх присвячують питанням трудового, естетичного виховання дітей у сім’ї та ін. В одних школах день відкритих дверей для батьків проводять щочверті, в інших – щомісяця. Роботу з його підготовки очолює батьківський комітет і комісія з питань педагогічної пропаганди. Його доцільно починати з лекції, доповіді, конференції, в яких задіяні всі батьки. Батьки повинні отримати вичерпні відомості про своїх дітей і поговорити з директором, його заступниками, учителями, класними керівниками, шкільним лікарем, органами дитячого самоврядування.

Отже, головна мета дня відчинених дверей – показати роботу школи, привернути увагу батьків до проблем виховання. Цей захід вимагає серйозної підготовки: оформлення школи, організації програми свята (концерту, зустрічей у класах, відвідання виставок, спортивних змагань тощо).

Класні батьківські збори є важливим колективним видом роботи класного керівника з батьками учнів. Їх проводять 1–2 рази на чверть. Такі збори сприяють формуванню громадської думки батьків, об’єднанню їх в єдиний колектив. Тематика зборів визначається загальними завданнями виховання, умовами навчально-виховної роботи в класі, рівнем загальної культури та педагогічного кругозору батьків. Збори

можуть відбуватися у вигляді лекцій або доповідей класних керівників, виступів самих батьків та обміну досвідом виховної роботи з дітьми, із залученням учнів, показом їхніх класних робіт і художньої самодіяльності, демонструванням кінофільмів.

Підготовка зборів залежить від змісту і форми їх проведення. Готуючись до них, класний керівник визначає порядок денний; продумує форму їх проведення та визначає осіб, відповідальних за підготовку; безпосередньо готує збори відповідно до наміченого плану (доповідь, виступи батьків, учителів та учнів, організація виставки, підготовка рішення зборів); забезпечує явку батьків на збори. Крім добре оформлених оголошень в школі, в місцях роботи батьків, слід своєчасно надіслати спеціальні запрошення додому. Їх оформляють самі учні. У запрошенні зазначають ім'я, по батькові та прізвище обох батьків, час, місце і порядок денний зборів.

Учитель ще до зборів повинен поговорити з окремими батьками, звернути їх увагу на виставку дитячих робіт, стенди з літературою, спеціально випущену стінгазету. Доповідь або виступ вчителя слід виголошувати вільно. Зважаючи на особливості аудиторії, учитель має бути тактовним, не допускати повчального тону, різкості у критиці помилок. Якщо збори проводять у формі обміну досвідом виховання дітей у сім'ї, треба уважно і спокійно вислухати всі виступи і зауваження батьків. У заключному слові вчитель тактовно відповідає на запитання й висловлює конкретні пропозиції. Рішення, прийняті батьківськими зборами, стосуються і батьків, які з тих чи тих причин не змогли прийти на збори. Тому при зустрічі з ними вчитель повинен ознайомити їх із змістом зборів та прийнятими рішеннями.

Подібну підготовчу роботу проводять і перед загальношкільними батьківськими зборами, на яких обговорюють питання, що стосуються всіх батьків: про підсумки навчально-виховної роботи з учнями за півріччя або навчальний рік, про літній відпочинок школярів тощо.

Отже, класні батьківські збори – це традиційна форма роботи. Один з варіантів їх проведення – формування проблемної тематики („Чи можна спізнитися з вихованням у дитини доброти, чуйності?” тощо). Проведенню зборів допомагає заздалегідь складена анкета („Пригадайте, які життєві труднощі загартувували Ваш характер, зміцнювали волю”, „Охарактеризуйте стан Вашої дитини (мовлення, вчинки, почуття, настрої, результати дій), коли вона зустрілася зі справжньою трудностю”, „Чи часто Ви спостерігаєте за дитиною під

час подолання нею труднощів?”, ”Які труднощі найчастіше вдається подолати дитині, а які їй не під силу?” та ін.).

З метою пропаганди педагогічних знань серед батьків організують *бесіди і лекції на педагогічну тематику*. Їх проводять або для батьків учнів одного класу, окремо для батьків учнів початкових класів, середніх старших класів, що дає змогу враховувати вікові особливості дітей. Ці заходи ефективні лише тоді, коли спираються на конкретні факти, проілюстровані конкретними прикладами з питань сімейного виховання.

Глибшому пізнанню методики сімейного виховання сприяють *тематичні вечори і вечори запитань та відповідей*, на які запрошуюють працівників правоохоронних органів, лікарів та інших фахівців, причетних до проблем виховання підростаючого покоління.

Для педагогічної пропаганди серед батьків використовують також *диспут*. Він найприйнятніший за умови, якщо в класі або школі сформувався дружний батьківський колектив і кожен може відверто висловитися стосовно обговорюваної проблеми. Диспут не лише збагачує батьків знаннями з педагогіки, більш тісним контактам з учителями, а й створює додаткові можливості для врахування індивідуальних особливостей батьків при засвоєнні ними педагогічної інформації.

Для пропагування педагогічних знань практикують і *конференції*, на яких батьки обмінюються досвідом сімейного виховання з певної проблеми. Під час підсумкової річної науково-практичної конференції батьків з проблем виховання учасники визначають найактуальнішу проблему сімейного виховання (”Трудове виховання”, ”Найкоротший шлях до добра – через прекрасне” тощо), протягом року вивчають її. У виступах батьки підбивають підсумки теоретичних і практичних досліджень, діляться особистим досвідом.

В останнє десятиріччя виникли *нові методи та форми виховної роботи* з учнями, що передбачають активну співпрацю з батьками під час їх проведення. Це передусім усні журнали, прес-конференції, зустрічі ”за круглим столом”, батьківські університети, виконання батьками практичних завдань, ознайомлення з педагогічною літературою, перегляд фільмів на педагогічні теми, вечори сімейних традицій, виставки ”Світ захоплень нашої сім’ї”, прикладної, декоративної творчості, родинних альбомів, колекцій, випуск тематичних газет. Використовують також інші традиційні й нетрадиційні види пропагування педагогічних знань. До нетрадиційних належать: педагогічний десант (виступи педагогів на підприємствах); дерево родоводу (зустрічі

покоління); у сімейному колі (індивідуальні консультації, зустрічі з лікарями, психологами, юристами); родинний міст (зустрічі з батьками та обговорення проблем виховання); народна світлиця (звернення до народних традицій); день добрих справ (спільна трудова діяльність педагогів, батьків і дітей); вечір великої розмови (участь педагогів, батьків, учнів в організації відпочинку, ігри, вистави та ін. (альбом-естафета "Як ми відпочиваємо" – досвід організації відпочинку в родині); дискусійний клуб; клуб послідовників сім'ї Нікітіних; клуб "Сімейних традицій"; сімейна скринька (з досвіду родинного виховання); аукціон ідей сімейної педагогіки; батьківський ринг (вирішення педагогічних ситуацій); батьківська школа (клуб, в якому проводяться диспути, обмін досвідом, випускаються газети, бюлетені та ін.); азбука родинного виховання (обговорення проблем виховання, виступи спеціалістів); дні довіри (консультації різних фахівців); сімейні свята в класі (спільні святкування днів народження дітей, календарних, народних свят).

Відповідну роль у педагогічному навчанні батьків відіграє їх *самоосвіта* – читання науково-популярної літератури з питань сімейної педагогіки, тематичні радіо- і телепередачі. *Педагогічний лекторій* передбачає надання батькам систематизованих знань з теорії виховання, привернення уваги до актуальних проблем виховання з допомогою лекцій, бесід. *Позакласний педагогічний всеобуч* спрямований на ознайомлення батьків з проблемами виховання дітей різних вікових груп, починаючи роботу з першого класу. Заняття проводять керівники школи. *Університет педагогічних знань* передбачає більш серйозну підготовку з теорії виховання. Заняття відбуваються у формі лекцій та семінарів. Батьки беруть участь у обговоренні проблем. *Листування* передбачає періодичне надсилання батькам листів про успіхи учня в навчанні, старанність, уважність та відповідальність за доручення. Можна повідомити про певні його труднощі, попросити про зустріч. Варто висловити щире подяку за хороше виховання дитини. Лист передають батькам через їхню дитину, попередньо ознайомивши її із змістом. Найчастіше листування використовують, коли класний керівник не може зустрітися з батьками вдома або запросити їх до школи. *Консультації батькам* передбачають надання конкретних рекомендацій, порад з актуальних для батьків питань. *Ознайомлення батьків з психолого-педагогічною літературою* передбачає відбір і надання рекомендацій щодо психолого-педагогічної, науково-популярної

літератури для батьків відповідно до проблем, які є в учнів певного класу чи окремої дитини.

3. Форми залучення батьків до виховної роботи

У виховному процесі школи, крім педагогів, беруть участь батьки, працюючи в класних та загальношкільних батьківських комітетах, виконуючи рекомендації, прохання вчителів.

Батьківський комітет класу створюють з метою демократизації управління виховним процесом, налагодження зворотного зв'язку „сім'я – школа”, для поточного корегування управлінських рішень, забезпечення єдності педагогічних вимог до учнів, надання допомоги сім'ї у вихованні та навчанні дітей. Діє відповідно з положенням про батьківські комітети загальноосвітніх шкіл. До роботи в ньому залучають найактивніших батьків, авторитетних людей з високою громадянською свідомістю, які виявляють інтерес до справ класу, школи. Їх обирають на батьківських зборах класу. На засіданні батьківського комітету обирають голову, відповідальних за окремі види роботи. Батьківський комітет працює у тісному контакті з класними керівниками.

Загальношкільний батьківський комітет обирають на загальношкільних батьківських зборах з представників батьківських комітетів класів. Тоді ж обирають голову батьківського комітету школи, створюють комісії: навчальну, культурно-масової роботи, господарську, трудового виховання і професійної орієнтації, педагогічної пропаганди. Комітет пропонує рішення, які потім обов'язково розглядаються адміністрацією школи.

До сфери його діяльності входять піклування про групи продовженого дня, санітарний стан школи, допомога в ремонті школи, організація літнього відпочинку дітей, їх харчування та ін.

У роботі з батьківськими комітетами вчителі, адміністрація школи повинні виявляти тактовність, доброзичливе, уважне ставлення до їх пропозицій, своєчасно реагувати на них, розуміти, що їх діяльність сприяє спілкуванню, зближенню педагогів з батьками і на цій основі – успішному вирішенню багатьох складних питань виховання.

Виконання батьками практичних рекомендацій, прохань сприяє підвищенню культури батьків, озброєнню їх педагогічними знаннями і досвідом. Налагодження контактів, спілкування батьків з дітьми, класним керівником у процесі виконання педагогічних рекомендацій сприяє зближенню дітей з батьками.

Адресовані батькам рекомендації, прохання найчастіше стосуються таких аспектів шкільного життя:

- *проведення безпосередньої роботи з дітьми*: індивідуальної (наставництво, шефство), групової (керівництво гуртком за інтересами);
- *надання організаційної допомоги вчителю*: наприклад, сприяння в проведенні екскурсій (надання транспорту, забезпечення путівками), організація зустрічей з цікавими людьми, комплектування класної бібліотеки, клубу аматорів книги тощо;
- *участі у зміцненні матеріальної бази школи, вирішенні господарських питань* (допомога в обладнанні кабінетів, виготовлення обладнання, приладів, ремонт школи тощо).

В організації такої роботи з батьками важливо знати їх можливості (чим вони можуть допомогти школі), коректно висловити свої пропозиції у письмовій формі (найкраще це робити на класних батьківських зборах).

4. Умови ефективної взаємодії соціального педагога, вчителя і батьків

Дбаючи про ефективну взаємодію з батьками, педагог повинен враховувати важливість таких чинників.

Запрошення батьків до співробітництва. Часто педагог вважає, що батьки перебувають в опозиції до нього. Намагаючись запобігти можливим запереченням з їх боку, він починає розмову в директивному тоні замість того, щоб зрозуміти їх почуття, виявивши стриманість, відкритість. Доброзичливість, відкритість у спілкуванні з батьками – перший крок до співпраці з ними.

Дотримання позиції рівноправності. Об'єднання зусиль соціального педагога, учителя та сім'ї школяра можливе за взаємного визнання ними рівноправності. Перший крок має зробити педагог, оскільки до цього його зобов'язує професійний обов'язок.

Визнання важливості батьків у співпраці. Учитель повинен завжди наголошувати на важливій ролі батьків у вихованні та розвитку дитини.

Вияв любові, захопленості їх дитиною. Психологічний контакт з батьками виникає одразу, як тільки вчитель або соціальний педагог виявляє розуміння дитини, симпатизує їй, бачить позитивні та негативні риси. Батьки, відчувши його доброзичливість, більш охоче спілкуються з ним, налаштовуються на співпрацю.

Пошук нових форм співпраці. Учитель може запропонувати одному з батьків організувати батьківські збори, разом визначивши їх тематику, структуру тощо. Особливо корисний обмін думками з батьками щодо налагодження взаєморозуміння з дітьми.

Процес налагодження взаємодії з батьками ефективний за дотримання педагогом психолого-педагогічних правил та вимог. До них належать:

– *використання заходів, спрямованих на підвищення авторитету батьків.* У спілкуванні з батьками слід уникати категоричного тону, який може спровокувати образи, роздратування. Нормою мають стати стосунки, засновані на взаємоповазі. Цінність їх полягає у розвитку почуття власної відповідальності, вимогливості, громадянського обов'язку як учителів, так і батьків;

– *довіра до виховних можливостей батьків, підвищення рівня їх педагогічної культури й активності у вихованні.* Психологічно батьки готові підтримати потреби школи. Навіть ті батьки, які не мають педагогічної підготовки й освіти, з розумінням і відповідальністю ставляться до виховання дітей;

– *педагогічний такт, неприпустимість необережного втручання в життя сім'ї.* Класний керівник – особа офіційна, але за специфікою своєї роботи може стати свідком стосунків, які приховуються від сторонніх. Якою б не здавалася йому сім'я, учитель повинен бути тактовним, ввічливим, інформацію про сім'ю використовувати лише для допомоги батькам у вихованні дитини;

– *життєстверджуючий, мажорний настрій, при розв'язанні проблем виховання, опора на позитивні риси дитини, орієнтація на успішний розвиток особистості.* Формування особистості дитини передбачає подолання труднощів, протиріч у її житті. Важливо, щоб це сприймалося як вияв закономірностей розвитку (нерівномірність, стрибкоподібний характер, причинно-наслідкова обумовленість, вибіркове ставлення дитини до виховних впливів), тоді складнощі, протиріччя, несподівані результати не викликатимуть розгубленості у педагога.

5. Напрями роботи з педагогічно неспроможними, пасивними, антипедагогічними сім'ями та родинами, в яких батьків поглинула бізнесова діяльність

На думку В.О. Сухомлинського, школа повинна домогтися того, щоб батьки бачили в своїх дітях себе, розуміли суть розвитку дитини.

А для цього їх треба озброювати знаннями важливих закономірностей педагогіки, вікової психології, фізіології.

Організуючи навчання батьків, враховують рівень їх підготовки до сприймання головних теоретичних положень методики виховання дітей у сім'ї та визначають рівень популярності викладання цього матеріалу. Турбота школи про виховання дітей в сім'ї реалізується через педагогічну освіту батьків, залучення їх до виховної роботи з учнями у школі. Передусім педагоги мають можливість впливати на батьків через їхніх дітей, які навчаються в школі. А.С. Макаренко вважав, що це найдоступніший спосіб зв'язку школи і сім'ї. Його цінність не лише в тому, що він оперативний, а й у тому, що учень, який засвоїв певні вимоги вчителя, доводить ці вимоги до відома батьків, переконує в необхідності дотримуватися їх. Спеціальну виховну роботу проводять з сім'ями, які допускають відхилення у вихованні дітей.

Виховання дітей в сім'ї не завжди успішне. Негативний вплив на нього мають об'єктивні (неповна сім'я, погані житлові умови, недостатнє матеріальне забезпечення) та суб'єктивні (слабкість педагогічної позиції батьків) чинники. Найвагомішою серед об'єктивних причин є неповна сім'я, яка з'являється в силу того, що в усіх вікових групах від 20 до 50 років смертність чоловіків більш як утричі вища, ніж жіноча, а у віковій групі 30 – 34 роки – в чотири рази. Разом з великою кількістю розлучень це призводить до збільшення кількості сімей, у яких мати (рідко – батько) виховує дітей сама.

У неповній сім'ї процес виховання ускладнюється, оскільки діти значну частину часу бездоглядні, неконтрольовані, перебувають на вулиці, нерідко контактують з аморальними людьми. Негативно позначаються на вихованні дітей й погані житлові умови сім'ї. Як свідчать дані обстеження, в Україні більше половини молодих сімей не мають окремого житла навіть через 10 років подружнього життя, майже половина сімей проживає з батьками в незадовільних для виховання дітей житлових умовах. У таких сім'ях батьки часто не можуть забезпечити дитину постійним робочим місцем, тому їй важко зосередитися над завданням, з'являється роздратованість, незадоволення, а згодом і небажання виконувати його.

Дається взнаки і низьке матеріальне забезпечення сім'ї. Згідно з даними обстеження домогосподарств серед сімей з дітьми частка тих, хто отримував доходи, нижчі від офіційно встановленого рівня, що дає право на отримання допомоги на дітей віком до 16 років, становила

31%, у тому числі серед неповних сімей – 44, сімей з однією дитиною – 53, двома – 64, трьома дітьми – 86%. Діти з таких сімей почуваються серед однокласників меншовартісними, бо вирізняються із загальної маси одягом, відсутністю грошей на обіди чи екскурсію. Це психологічно пригнічує їх, озлоблює проти батьків, яких вони вважають невдахами. Згодом ця злість переноситься на однокласників, педагогів.

Значна частина сучасних сімей припускається помилок у вихованні дітей. Родини, які продукують так званих педагогічно занедбаних дітей, з погляду педагогіки можна поділити на такі три групи: педагогічно неспроможні, педагогічно пасивні та антипедагогічні.

Перша група – *педагогічно неспроможні* – сім'ї, в яких батьки намагаються виявити певну активність у вихованні дітей, проте роблять це невміло. Їх виховний вплив непослідовний, педагогічно необґрунтований. Найчастіше вони керуються власним досвідом, якого набули, коли свого часу їх виховували батьки (авторитарний стиль, обмеження свободи, погрози і покарання або вседозволеність, потурання примхам). Роботу з такими сім'ями спрямовують передусім на підвищення їх психолого-педагогічного рівня. З цією метою їх залучають до загальної системи педагогічного всеобучу, влаштовують консультації з окремих питань виховання дітей у сім'ї.

Друга група – *педагогічно пасивні* – сім'ї, які не виявляють особливої активності у вихованні дітей, тобто педагогічно пасивні. Вони з об'єктивних (хвороба, зайнятість, часта відсутність) або суб'єктивних (відсутність єдиної точки зору на виховання, розлад між батьками, часті конфлікти та ін.) причин не можуть належним чином виховувати дітей. У таких сім'ях стосунки між батьками напружені, конфліктні. За сімейними негараздами вони не знаходять часу для виховання дітей, втрачають контроль за ними. Із такими сім'ями працюють переважно індивідуально, домагаючись розуміння батьками хибності своєї поведінки, пробудження почуття відповідальності за виховання дітей, усвідомлення потреби перебудувати систему стосунків у сім'ї, своєї вини, помилок, бажання докорінно змінити сімейний уклад.

Третя група – сім'ї, що характеризуються *антипедагогічними*, аморальними умовами виховання дітей. У таких сім'ях панує дух неповаги до правил моралі та вимог законів. Батьки своєю поведінкою (пияцтво, злочинство, розпуста тощо) створюють у сім'ї антипедагогічну обстановку, намагаються виправдати відхилення від норм поведінки у своїх дітей, протиставляють вимогам школи свої сімейні вимоги. У

роботі з такими сім'ями спираються на те, що вони також хочуть бачити власних дітей чесними, культурними, здоровими, щасливими. З ними обговорюють упущення у вихованні дітей, накреслюють шляхи усунення їх, зміни сімейних стосунків. З батьками цієї групи працювати важко, і не слід сподіватися на швидкі наслідки, але важливо посіяти в них сумніви у правильності їхньої системи виховання, змусити їх замислитися над її результатами.

У сучасних умовах склався ще один тип сімей, що потребують особливої уваги з боку школи, – сім'ї, в яких *батьки займаються бізнесом*. Вони забезпечують дитину всім, про що тільки вона може мріяти. Однак на виховання їм бракує часу, тому вони передоручають цю справу гувернанткам. У школу й зі школи дітей возять на іномарках. Батьки не дозволяють їм гратися у дворі з однолітками, підбирають для них друзів лише зі свого кола. Витрачання грошей дітьми ніхто не контролює. Для них у сім'ї не існує слова „не можна”, тому вони ігнорують і шкільну дисципліну. Батьки ж трактують її як посягання на свободу їх дитини. Таким батькам необхідно довести, що такий стиль виховання дитини в сім'ї робить її самотньою, емоційно нестійкою та ін. Таким дітям в дорослому житті, напевне, буде не просто. Тому батькам варто подумати про адаптацію їх до реального життя, недоцільність перекладання відповідальності за виховання дітей на вчителів, репетиторів. Дитині більше потрібен емоційний зв'язок саме з батьками, їхня безпосередня участь у житті дитини важливіша, ніж машина, охорона і прислуга. Діти мають відчувати, що для батька і матері вони не менш важливі, ніж робота. У таких сім'ях слід заохочувати інтерес дітей до навчання, а не переконувати їх у тому, що вищий навчальний заклад і робота їм забезпечені незалежно від шкільних успіхів. Треба також вести розмову про те, що відгородження дитини від однолітків звужує коло її спілкування, вона не навчиться будувати свої стосунки з різними людьми, дружити й любити за покликом душі.

Рекомендована література

1. *Батьків не обирають...* : проблеми відповідального батьківства в сучасній Україні. – К. : А.Л.Д., 1997. – 144 с.
2. *Бондаровська В. Школа для батьків* / В. Бондаровська, К. Бабенко, О. Возіянова. – К. : ТОВ “Батискаф”. – 2003. – 320 с.
3. *Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах* : тематична Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками

2001 року. – К. : Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002. – 144 с.

4. *Волкова Н.П.* Педагогіка: посібник для студентів вищих навчальних закладів / Н.П. Волкова. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2001. – 576 с.

5. *Гордон Т.Р.* Повышение родительской эффективности / Т.Р. Гордон – Екатеринбург, 1997.

6. *Гуров В.Н.* Социализация личности : социальный педагог, семья и школа / В.Н. Гуров, Л.Я. Селюкова. – Ставрополь, 1993.

7. *Синягина Н.Ю.* Психолого-педагогическая коррекция детско-родительских отношений / Н.Ю. Синягина – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 96 с.

8. *Струманський В.* Педагогічна пропедевтика асоціального змісту наркологічної ситуації в учнівському осередку / В. Струманський // Рідна школа. – 1997. – № 9. – С. 26.

9. *Фіцула М.М.* Педагогіка : навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти / М.М. Фіцула. – К. : Академія, 2000. – 544 с.

10. *Хромова О.Л.* Педагогічний всеобуч батьків / О.Л. Хромова, Т.В. Кравченко. – К. : Знання. – 1990. – 32 с.

Завдання для самоконтролю

1. Батьки або особи, які їх замінюють, мають право:

1. Обирати навчальні заклади та форми навчання для неповнолітніх дітей.

2. Захищати законні інтереси дітей, звертатись до органів управління освітою з питань навчання і виховання.

3. Вибирати для своєї дитини друзів.

4. Надавати дитині можливість вибору: ходити до школи, чи не ходити.

2. Батьки або особи, які їх замінюють, зобов'язані:

1. Забезпечити умови для здобуття дитиною повної і загальної середньої освіти, дбати про її фізичне здоров'я, створювати належні умови для розвитку її природних здібностей.

2. Поважати гідність дитини, виховувати працелюбність, почуття доброти, милосердя, шанобливе ставлення до сім'ї, старших за віком, рідної мови, національних, історичних і культурних цінностей українського народу.

3. Матеріально заохочувати дітей за відмінні оцінки.
4. Не втручатись в особисте життя дитини, дати їй можливість рости і розвиватись самостійно.

3. До форм і методів роботи педагога з батьками відносять:

1. Наочність, науковість, доступність.
2. Виховна година, похід, екскурсія, тренінг.
3. Відвідування батьків удома, запрошення до школи, день відкритих дверей у школі, батьківські збори, бесіда, лекція, тематичний вечір, конференція.
4. Бесіда, лекція, привчання, заохочення, покарання, гра.

4. Яка мета відвідування учня та його батьків удома?

5. Які форми і методи роботи педагога з батьками учнів є, на Вашу думку, найефективнішими і чому?

6. Взаємодія з батьками буде ефективною за таких умов:

1. Диференціації, індивідуалізації, систематичності, послідовності, природовідповідності, гуманізації, демократизації.
2. Дотримання позиції рівноправності, запрошення батьків до співробітництва, довіра до виховних можливостей батьків, педагогічний такт, опора на позитивні якості дитини.
3. Доступності, наочності, науковості матеріалу.
4. Привчання, тренування, громадська думка, педагогічна вимога, заохочення, покарання, стимулювання, навіювання, вправа, бесіда, лекція.

7. Залучити батьків до спільної виховної роботи можна за допомогою таких форм:

1. Батьківський комітет класу, загальношкільний батьківський комітет, виконання батьками практичних рекомендацій і порад педагогів.
2. Заохочення і покарання.
3. Демонстрація, ілюстрація.
4. Мозковий штурм.

8. Педагогічно неспроможні – це сім'ї ... З цими сім'ями потрібно проводити таку роботу: ...

9. До педагогічно пасивних відносять сім'ї, які ... Вони потребують такої допомоги: ...

10. Антипедагогічні сім'ї – це ... З ними проводять таку роботу: ...

Питання для поглибленого вивчення матеріалу

Особливості сімейного виховання за системою Бенджаміна Спока

1. Місце дитини в сім'ї.
2. Особливе становище першої дитини в сім'ї.
3. Залежність дітей від батьків.
4. Друга дитина в сім'ї.
5. Здоров'я та розвиток дитини. Коли потрібно непокоїтись.
6. Догляд за дитиною, що видужує. Як одягати дитину.
7. Старша, молодша і середня дитина.
8. Як примусити дитину слухатись.
9. Про правопорушення серед дітей.

Рекомендована література

1. *Спок Б.* Ребенок и уход за ним / Бенджамин Спок. – К. : Наукова думка, 1999. – 448 с.
2. *Спок Б.* Разговор с матерью. Положение ребенка в семье / Бенджамин Спок. – М. – 1994. – 192 с.
3. *Спок Б.* Разговор с матерью / Бенджамин Спок. – М. : Прогресс, 1987. – 224 с.

Тема 7. Методика сімейного виховання

Тема є актуальною для Вас як майбутніх соціальних педагогів і майбутніх молодих батьків. Розглядаючи цю тему, потрібно приділити увагу впливові сім'ї на розвиток особистості дитини, охарактеризувати основні умови ефективного сімейного виховання. До таких умов належать: батьківське тепло, взаємна повага в сім'ї, довіра до дитини, частота й інтенсивність спілкування батьків з дітьми, сімейна дисципліна, методи виховання, які використовуються батьками.

Доцільно розкрити завдання, зміст і методику виховання дітей в сім'ї. Особливу увагу варто звернути на оптимальний вибір методів сімейного виховання.

Вивчення цієї теми варто здійснювати за таким планом.

1. Вплив родини на розвиток особистості дитини. Умови ефективного сімейного виховання.
2. Завдання, зміст і методика виховання дітей в родині.
3. Методи сімейного виховання.

1. Вплив родини на розвиток особистості дитини Умови ефективного сімейного виховання

Сім'я є незамінним, глибоко специфічним соціальним інститутом розвитку особистості. Протягом усього життя родина є найважливішим компонентом мікросередовища, а для дитини, особливо в перші роки її життя, вплив сім'ї домінує над усіма іншими впливами, значною мірою визначаючи її життєвий шлях у майбутньому. Саме в родині закладаються основи ціннісно-мотиваційної сфери особистості, формується її характер. Вплив сім'ї на розвиток особистості залежить від її складу, морально-психологічного клімату, соціальної орієнтації, загальної та педагогічної культури батьків, часу і характеру спілкування кожного з них з дитиною, єдності чи суперечливості вимог до неї, кола сімейних інтересів тощо. Особливе значення для розвитку особистості дитини мають такі умови.

Батьківське тепло, взаємна повага в сім'ї, довіра до дитини. Моральний розвиток дитини можливий лише в сімейній атмосфері взаємної поваги і довіри. Діти, які емоційно залежать від батьків і відчують до них велику прихильність, виростають більш совісними порівняно з тими, хто не знав таких відносин. Довірливі, щиросердечні стосунки сприяють тому, що діти поважають батьків, захоплюються

ними і прагнуть бути схожими на них, що в кінцевому рахунку формує в них позитивні моральні якості. Діти, які відчувають турботу, любов і довіру батьків, вчаться так само ставитися до інших. Підлітки, які живуть в атмосфері ворожості і нерозуміння, хоча й бояться своїх батьків, але переймають їхні негативні риси.

Частота й інтенсивність спілкування батьків з дітьми. Те, в якій мірі дитина ідентифікує себе з одним із батьків, залежить від частоти, інтенсивності і близькості їхнього спілкування. Для сина, який проводить більше часу з батьком, вплив останнього буде вирішальним. Аналогічно, дівчинка, якій ближче товариство матері, скоріше ідентифікує себе саме з нею. Завдяки частому й інтенсивному спілкуванню з батьками (особливо якщо воно демократичне) дитина переймає і засвоює батьківські цінності та норми. Однобічний авторитарний вплив батьків призводить до слабких емоційних зв'язків з дітьми і знижує ефективність виховання.

Сімейна дисципліна, методи виховання, які використовуються батьками. Сімейна дисципліна впливає на моральний розвиток дітей, коли проводиться в життя не хаотично, а послідовно; коли підтримується за допомогою довірливого спілкування і переконування, а не зовнішнього контролю; коли між дітьми і батьками складаються демократичні стосунки, а не процвітає вседозволеність чи деспотизм. Одним з найважливіших аспектів дисципліни є послідовність дій батьків та їхня взаємна узгодженість. Непослідовність вимог створює в сім'ї нестабільну, нервову обстановку, що, природно, не сприяє моральному розвитку дітей, а іноді призводить до їх ворожості і навіть протиправних вчинків.

Батьки, які надають перевагу методу переконування і порадам, справляють більш позитивний вплив, ніж ті, хто суворо контролює дітей. Використовуючи методи, спрямовані на розуміння і внутрішнє прийняття певних цінностей, батьки домагаються їх засвоєння дітьми. Пояснення і заохочення з метою направити чи виправити поведінку дитини сприяють моральному розвитку, у той час як фізичні покарання і постійні дорікання призводять нерідко до антисоціальної поведінки і правопорушень.

Батьки, що покладаються на “каральні” методи, не досягають справжньої мети: формування у дітей совісності, уміння плідно спілкуватися і взаємодіяти з оточуючими. Жорстокі покарання, особливо на тлі негативних у цілому відносин, призводять до того, що дитина виростає черствою, байдужою, недисциплінованою. Замість того, щоб

виховати чуйність, такі методи послаблюють чутливість, діти звикають боятися і ненавидіти, вони не хочуть піклуватися про інших, не прагнуть заслужити схвалення. Підлітка можна змусити підкоритися, але як тільки загроза покарання ззовні зникає, його поведінка стає потенційно антисоціальною.

Зайва поблажливність з боку батьків також веде до відставання в соціалізації і моральному розвитку дитини, оскільки дітям не допомагають учитися контролювати себе. За відсутності зовнішнього регулювання дитина залишається мов би поза мораллю. Дітям необхідне батьківське керівництво. Без нього вони можуть вирости „зіпсованими” і швидше за все будуть зазнавати репресій з боку ровесників за відсутність поваги до інших людей, самоконтролю, витримки, внутрішнього стрижня.

Приклад батьків. Важливо, щоб батьки самі були моральними людьми, якщо вони прагнуть прищепити своїм дітям моральні норми і цінності. Багаторічні дослідження дорослих, які у підлітковому віці були засуджені за антигромадську поведінку, свідчать, що в період становлення на них найсильніше вплинула антисоціальна поведінка батьків.

На жаль, є родини, де складаються несприятливі умови для виховання дитини. До них належать сім'ї, уражені алкоголізмом, з аморальною поведінкою батьків, низьким культурним та освітнім рівнем, поганими житловими умовами та недостатнім матеріальним забезпеченням, конфліктністю у взаєминах між членами родини. До неблагополучних зараховують і зовні благополучні родини, у яких систематично припускаються серйозних помилок в сімейному вихованні внаслідок несприятливих взаємин між членами родини, педагогічної неосвіченості, низького рівня педагогічної культури. Діти з таких сімей, незважаючи на матеріальний достаток, виростають озлобленими, замкненими, з порушеною вольовою активністю.

У деяких сім'ях батьки цікавляться лише успішністю дітей у школі. Питання морального виховання, поведінки дітей, взаємин з товаришами, статусу їхньої дитини в класному колективі таких батьків не хвилюють. Ні про які контакти у стосунках батьків і дітей не може бути і мови у сім'ях, де переважає надмірна суворість у ставленні до дитини, застосовуються антипедагогічні засоби впливу. Деякі батьки не враховують вікових та індивідуальних особливостей дітей, їхніх інтересів, здібностей. Особливо гостро це відчувається, коли

діти досягають підліткового віку. У таких родинах дитина відчуває себе чужою, страждає від браку взаєморозуміння з батьками.

Найбільш поширеними помилками сімейного виховання є невміння батьків знаходити адекватні вікові дитини прийоми і методи виховання, неузгодженість виховного впливу дорослих членів сім'ї, а також впливу сім'ї і школи, вчителя. Ці помилки часто не усвідомлюються батьками, і тому виправлення їх вимагає від класного керівника високої професійної майстерності, такту і терпіння.

2. Завдання, зміст і методика виховання дітей у родині

Завдання сімейного виховання. Сім'я є природним середовищем первинної соціалізації дитини, джерелом її матеріальної та емоційної підтримки, засобом збереження і передання культурних цінностей від покоління до покоління. З перших днів появи дитини на світ сім'я покликана готувати її до життя та практичної діяльності, в домашніх умовах забезпечити розумну організацію її життя, допомогти засвоїти позитивний досвід старших поколінь, набути власного досвіду поведінки й діяльності.

Зміст сімейного виховання. Оскільки мета виховання підростаючого покоління – формування всебічно розвиненої особистості, сім'я, як і школа, здійснює моральне, розумове, трудове, естетичне, фізичне та інші напрями виховання.

На думку М.Г. Стельмаховича „Тіло, душа, розум – ось три кити батьківської педагогіки”. Тілесне виховання у сім'ї передбачає зміцнення здоров'я, сил та правильний фізичний розвиток дитини. „Усі наші зусилля, – зазначає він, – спрямовані на тілесне виховання, можуть бути швидко зведені нанівець, коли ми не захистимо наших дітей і підлітків від такого страшного ворога душі та тіла людини, як алкоголізм, паління, наркоманія, токсикоманія, статева розпуста, СНІД. Поширення цих та інших асоціальних явищ набуло такого розмаху, що нависла смертельна небезпека над самим генофондом нації, а значить, і над нашим майбутнім”.

Духовно-моральне виховання передбачає формування у дітей високої духовності та моральної чистоти. Складність цього завдання в тому, що воно вирішується, як правило, через добре поставлене в духовно-моральному аспекті життя сім'ї, суспільного ладу, вчинки людей, приклад батьків. Власне, духовність виховується духовністю, мораль – моральністю, честь – честю, гідність – гідністю.

Правильно поставлене розумове виховання в сім'ї розкриває перед дітьми широкий простір для накопичення знань як бази для формування наукового світогляду; оволодіння основними розумовими операціями (аналізом, синтезом, порівнянням); вироблення інтелектуальних умінь (читати, слухати, висловлювати свої думки усно й письмово, рахувати, працювати з книгою, комп'ютером) готує їх до розумової діяльності. Реалізуючи ці напрями змісту виховання, особливо увагу приділяють вихованню у дітей любові до батьків, рідних, рідної мови, культури свого народу; поваги до людей; піклування про молодших і старших, співчуття і милосердя до тих, хто переживає горе; шанобливого ставлення до традицій, звичаїв, обрядів, до знання свого родоводу, історії народу.

Ефективність виховання дітей у сім'ї залежить від створення в ній належних умов. Головна умова сімейного виховання – міцний фундамент сім'ї, що базується на її непорушному авторитеті, подружній вірності, любові до дітей і відданості обов'язку їх виховання, материнському покликанні жінки, піднесенні ролі батьків у створенні та захисті домашнього вогнища, забезпеченні на їх прикладі моральної підготовки молоді до подружнього життя. Важливим у сімейному вихованні є те, наскільки родина живе інтересами всього народу, інтересами держави. Діти прислухаються до розмов батьків, є свідками їхніх вчинків, радіють їхнім успіхам чи співчують невдачам. Виховний вплив сім'ї зростає, якщо батьки цікавляться не лише навчанням, а й позанавчальною діяльністю своїх дітей. За таких умов інтереси сім'ї збігаються з інтересами суспільства, формується свідомий громадянин країни.

Дієвим чинником сімейного виховання є спільна трудова діяльність батьків і дітей. Дітей слід залучати до сімейної праці, вони повинні мати конкретні трудові обов'язки, адекватні їх віковим можливостям. Така співпраця дітей з батьками має сильніший виховний вплив, ніж словесні повчання. Успіх сімейного виховання значною мірою залежить від організації домашнього побуту, традицій сімейного життя; порядку в сімейному господарстві, залучення дітей до розподілу бюджету сім'ї, загального режиму дня, визначення для кожного робочого місця, зокрема для навчальних занять, дотримання певних сімейних правил.

Провідну роль у сімейному вихованні відіграє мати. Саме вона найсильніше впливає на дітей, особливо в сфері духовно-морального виховання. Діти, які виростають без материнського тепла і ласки,

похмурі, як правило, замкнені, злостиві, вперті. Не меншим є й вплив батька, особливо коли йдеться про виховання хлопчиків. Проте виконати свої виховні функції батько і мати можуть лише за умови, що вони є справжнім авторитетом для дітей. „Ваша власна поведінка, – писав А.С. Макаренко, звертаючись до батьків, – вирішальна річ. Не думайте, що ви виховуєте дитину тільки тоді, коли з нею розмовляєте, або повчаєте її, або наказуєте їй. Ви виховуєте її в кожен момент вашого життя, навіть тоді, коли вас немає дома. Як ви одягаєтеся, як ви розмовляєте з іншими людьми і про інших людей, як ви радієте або сумуєте, як ви поведетеся з друзями і ворогами, як ви смієтесь, читаєте газету, – все це має для дитини велике значення. Найменші зміни в тоні дитина бачить або відчуває, всі повороти вашої думки доходять до неї невидимими шляхами, ви їх не помічаєте. А якщо вдома ви грубі або хвастливі, або ви пиячите, а ще гірше, якщо ви ображаєте матір, вам уже не треба думати про виховання: ви вже виховуєте своїх дітей і виховуєте погано, і ніякі найкращі поради й методи вам не допоможуть”.

У своїй праці „Про батьківський авторитет” А.С. Макаренко наводить приклади таких видів негативного авторитету батьків: авторитет придушення, який базується на примусі, залякуванні, і як наслідок – формування у дітей брехливості, жорстокості, агресивності; авторитет віддалі – батьки намагаються тримати дітей на відстані від себе, розмовляють з ними зверхньо, холодно; авторитет чванства, коли батьки вихваляються своєю винятковістю, принижуючи при цьому своїх колег чи опонентів; авторитет педантизму – батьки вимагають кожне мовлене ними слово вважати наказом, карають за найменшу провину; авторитет резонерства – батьки вдаються до моралізування з будь-якого приводу; авторитет любові – так звана сліпа любов, усе-прощення, надмірні пестощі; авторитет доброти – батьки в усьому поступаються дітям, готові на будь-які жертви, аби їм було добре; авторитет дружби – відповідна поведінка дитини чи дії оплачуються подарунками, обіцянками. Цим не вичерпується перелік фальшивих авторитетів, на які можна натрапити в сімейному вихованні.

Справжнім авторитетом користуються батьки, які сумлінно відносяться до праці, сімейних обов’язків, активні в громадському житті. Такі батьки уважні до дітей, люблять їх, цікавляться їхніми шкільними та позанавчальними справами, поважають їх людську гідність, водночас виявляючи до них належну вимогливість.

Важко переоцінити роль дідусів і бабусь у сімейному вихованні. Однак це не означає, що батьки повинні перекладати на них свої батьківські обов'язки. Дитині потрібні ті й ті. Сімейне виховання повноцінне лише за розумного поєднання виховного впливу першовихователів – батьків та багатих на життєвий досвід помічників і порадників – дідусів і бабусь. Саме дідусі й бабусі допомагають розв'язати й таку моральну проблему, як виховання у дітей чуйного, уважного ставлення до людей похилого віку. Людність виховується тільки на прикладі батьків. Якщо діти бачать зневажливе ставлення батьків до дідуся чи бабусі, то годі сподіватися від них іншої поведінки в майбутньому.

Обов'язок батьків – подбати про нормальний тілесний (фізичний), духовно-моральний і розумовий розвиток своїх дітей. Тіло, душа, розум, як уже зазначалось, – ось три кити батьківської педагогіки. На цьому принципі базується українська етнопедагогіка, народна виховна система, споконвічна практика родинного виховання, вся вітчизняна та світова педагогічна практика. Для нас завжди актуальними лишаються слова К.Д. Ушинського, який писав, що виховання бере людину всю, якою вона є, з усіма її народними і поодинокими особливостями, – її тіло, душу, розум.

Від системного здійснення тілесного, духовного, розумового, трудового, патріотичного, світоглядного, естетичного та інших напрямів виховання залежить різнобічний розвиток особистості дитини. Мету фізичного виховання диктують реальні потреби кожної людини – бути здоровою, сильною, загартованою, спритною та витривалою для повноцінного власного життя, праці, переборення різних труднощів, оборони рідної землі. Кожен знає, що бути здоровим і сильним значно краще, ніж хворим і кволим („Хвороба нікого не красить”, „Хворому нічого не миле”). Перевага віддається тому, хто сильніший („Хто дужчий, той ліпший”, „Де сила, там і міць”, „Коли немає сили, то й світ немилий”).

Духовність сім'ї – це основа виховання дитини, сукупність психічних явищ, що характеризують внутрішній, суб'єктивний світ людини, основні риси культурної особистості. „Добрий початок – половина справи”, – кажуть у народі. Для домашнього виховання цей мудрий вислів має особливо важливе значення. На перші роки життя дитини припадає найбурхливіше формування особистості, засвоєння рідної (материнської) мови, найактивніше пізнання нею навколишнього світу. Саме на цьому етапі закладаються основи здоров'я, розумового,

фізичного, духовно-морального, трудового й естетичного розвитку людини, фундамент її вихованості, національної свідомості та патріотизму. „Якщо ви до п'яти років не виховаєте дитину як треба, – писав А.С. Макаренко, – потім доведеться перевиховувати. Головні основи виховання закладаються до п'яти років. І те, що ви зробили до п'яти років, – це 90 % усього виховного процесу”.

Процес виховання дитини в сім'ї – це передусім збагачення її духовними цінностями, вираженими в суспільній моралі, етиці, естетиці, та формування поведінки як певної і послідовної системи відносин, дій, вчинків, зумовлених соціальними умовами й обставинами найближчого соціального середовища. Причому виховання не зводиться лише до передачі дитині морально-етичних норм і правил – воно передбачає і практичну реалізацію цих норм, переведення їх у стійку звичку. Духовність виховання – це система, уклад життя сім'ї, умова, яка забезпечує здійснення розумового, інтелектуального, емоційно-чуттєвого розвитку дитини та формування її світогляду: передача молодим поколінням морально-етичних ідеалів, ідей, уявлень народу, виражених у народній творчості.

Створені протягом віків родинні традиції українського народу завжди були міцним фундаментом сімейного дому. В них містяться справжні скарби загальнолюдських цінностей – любов до людей, взаємоповага у сім'ї, гостинність, привітність, щедрість та взаємодопомога. У багатовікових звичаях, обрядах, традиціях народу – унікальна школа сімейного виховання поведінки, етики, праці й дозвілля. Завдяки дотриманню звичаїв, традицій постійно збагачується і поглиблюється в сім'ї родинно-побутова культура, вдосконалюються сімейні стосунки, краще засвоюється і пізнається духовна спадщина батьків, дідів і прадідів.

3. Методи сімейного виховання

Слово „метод” в перекладі з грецької мови означає шлях, спосіб. В педагогіці метод трактують як шлях або спосіб досягнення передбаченої виховної чи навчальної мети.

Метод виховання – це найкоротший шлях досягнення оптимальних результатів, що відповідають поставленим виховним цілям. *Класифікація методів* – це чітка система виховних впливів, інструментарій вихователя, за допомогою якого можна здійснювати формування особистості. У процесі розвитку педагогічної науки з'являлись різні класифікації методів виховання.

У 50-х роках загально визнаною була класифікація методів виховання, за якою виділяли три групи методів:

- словесні (розповідь, бесіда, диспут, лекція, приклад);
- методи привчання, або практичні (тренування, доручення, гра, труд);
- методи заохочення і покарання.

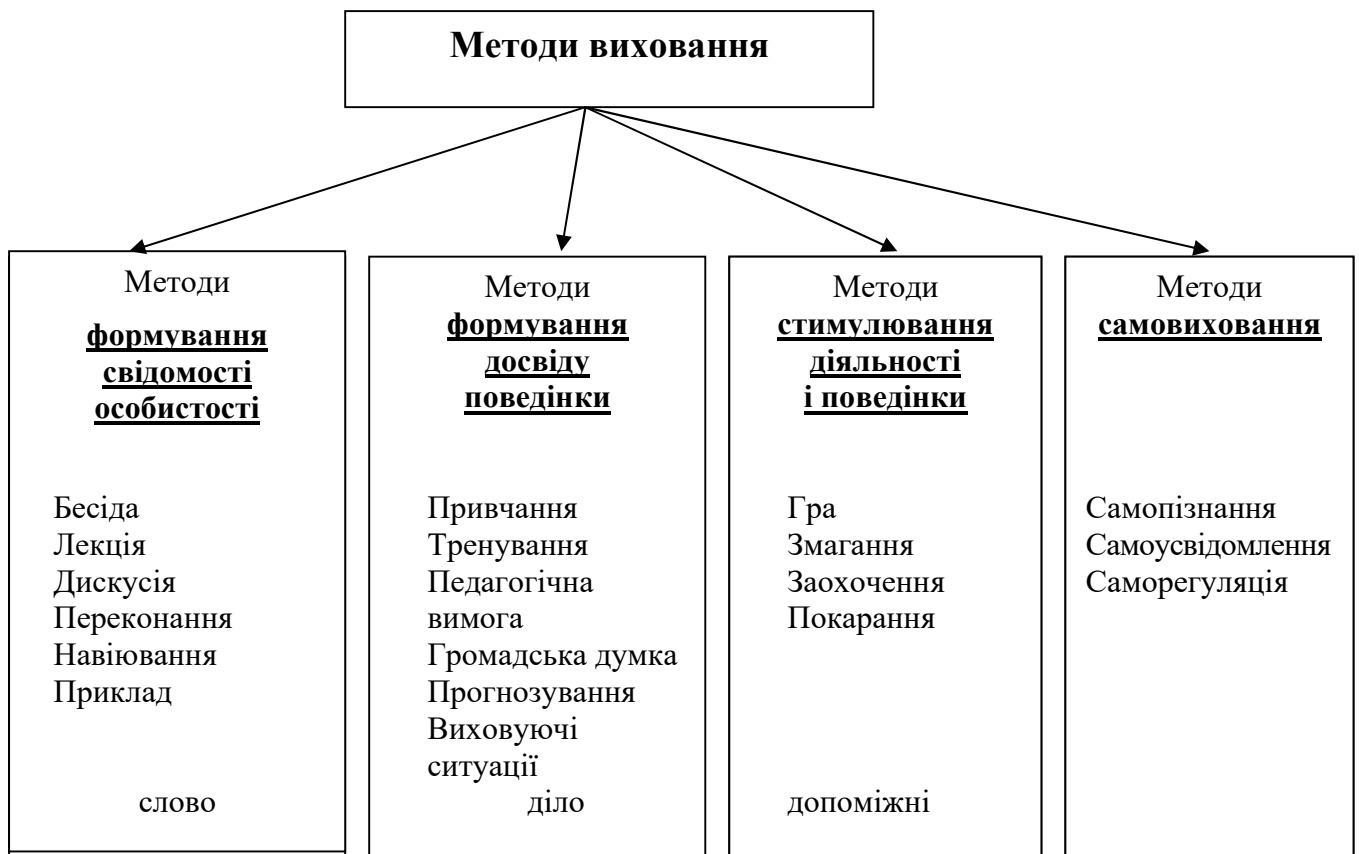
У 60-х роках було створено нову систему методів виховання:

- методи формування морального досвіду в поведінці і діяльності (привчання, організація суспільно корисної діяльності, гра, змагання);
- методи формування моральної свідомості (бесіда, диспут, розповідь, лекція);
- методи заохочення і покарання.

У 70-х роках методи виховання поділяли на такі групи:

- методи, які використовуються в процесі навчання (доповідь, лекція, розповідь, семінар, бесіда, дискусія, диспут);
- методи виховання в процесі практичної діяльності (виробнича праця, самообслуговування, політична, спортивна, ігрова діяльність);
- методи педагогічного стимулювання (перспектива, вимога, покарання, змагання).

Крім названих, є й інші класифікації методів виховання. Найбільш ефективною для реалізації мети виховання на сучасному етапі, на нашу думку, є класифікація, розроблена В.А. Сластьоніним. Автор виділив 4 групи методів виховання.

В основі *першої групи* методів виховання (методи формування свідомості особистості) лежить *слово* педагога – найпопулярніший інструмент в педагогічній діяльності взагалі та в сімейному вихованні зокрема. В.О. Сухомлинський зазначав: „В руках педагога слово – такий самий могутній засіб як музичний інструмент в руках музиканта, як фарби в руках художника. Як без музичного інструменту немає музики, так без слова немає педагогіки”.

Друга група – це методи формування досвіду поведінки. Логічний перехід від першої групи методів до другої – це перехід від слова до *діла*, до конкретної справи. Адже саме завдяки цій групі методів закріплюються знання, формуються уміння, навички і звичні форми поведінки.

Третя група – методи стимулювання діяльності і поведінки – є *допоміжною* до двох попередніх груп, оскільки методи цієї групи використовуються як стимули, що сприяють ефективному використанню методів двох попередніх груп.

Четверта група – методи самовиховання – спрямована на забезпечення особистості практичними уміннями і навичками самовиховання як найвищої форми виховання.

Характеристика методів формування свідомості особистості

Бесіда – найпопулярніший метод виховання. Бесіда повинна спонукати дитину до роздумів, пошуків, висновків. Бесіди поділяють на групові та індивідуальні, прогнозуючі і непередбачувані (бесіди експромтом). Ефективнішою буде запланована бесіда, до якої батьки підготувалися.

До правил проведення бесіди відносять:

1. не намагатися говорити лише самому;
2. стримувати себе, коли виникне бажання перервати розповідь дитини;
3. виявляйте увагу до співбесідника, підкреслюйте свою зацікавленість;
4. спокійно реагуйте на висловлювання дитини навіть тоді, коли з нею не погоджуєтесь;
5. стежте за основною думкою співбесідника, намагайтеся зрозуміти хід його думок.

Дискусія. Ефективність виховання підвищується в результаті дискусійного підходу до розв'язання виховної проблеми, тому що колективна істина, яка з'являється в ході дискусії, перетворюється на переконання. За допомогою дискусії здійснюється групове обговорення проблеми з метою досягнення істини шляхом зіставлення різних думок.

До переваг дискусії відносяться: вона стимулює чітко формулювати свої думки; вчить діалогічному спілкуванню, колективному розв'язанню проблеми; сприяє активному засвоєнню знань; допомагає виявити власну позицію, порівняти різні точки зору, обмінятися досвідом; під час дискусії знання перетворюються на переконання.

Переконання – це вплив на розум і почуття людини чи групи, який охоплює раціональну і емоційну сторони, формує погляди. Формуються переконання в процесі засвоєння знань. Цей метод ефективний у вихованні дітей підліткового та юнацького віку. Переконання поділяються на наукові, філософські, естетичні, політичні, моральні. Переконувати можна словом і ділом, за допомогою бесіди або конкретного прикладу.

Потрібно виконувати такі вимоги до методу переконання: враховувати вік дитини, її індивідуальні особливості; переконання повинно включати не тільки загальні принципи, правила, а й конкретні факти і приклади; переконуючи інших, вихователь сам глибоко вірить у те, про що повідомляє, є авторитетом для вихованця; відповідність інтелектуально-емоційного стану вихователя і вихованця в момент їх взаємодії.

Навіювання (сугестія) – це психологічний вплив однієї особи на іншу чи на групу, розрахований на безперечне сприйняття слів, думок і волі. Навіювання відноситься до методів впливу на підсвідомість вихованця. Основним засобом навіювання є слово. Несловесні фактори (жести, міміка) мають обмежені можливості.

У виховному процесі використовують такі види навіювання:

➤ *пряме педагогічне навіювання* – це команда, наказ, настанова. Воно заключається в тому, що слово вихователя зумовлює „виконавчу” поведінку дітей. Найчастіше воно використовується як заохочувальний засіб. Наприклад: „Ви повинні завжди бути чесними. Ви хороші учні, і вчитися можете добре. Ви повірте у свої здібності, і легко здолаєте труднощі.” Іноді педагоги і батьки висловлюють незадоволення, навіюючи дітям відчуття неповноцінності. Наприклад: „Я бачу, що ти вже не зможеш виправитись. Ти, як завжди, впертий, і говориш тільки дурниці”;

➤ *опосередковане педагогічне навіювання* також розраховане на безперечне прийняття інформації, але саме повідомлення подається не в наказовій формі, а у вигляді розповіді, опису чи натяку, які сприймаються дітьми і впливають на їх поведінку.

Ефективність навіювання залежить від особливостей вихователя (вік, авторитет, зовнішній вигляд, привабливість, інтонація, міміка) та вихованців (вік, стать, критичність мислення).

Метод навіювання використовується здебільшого у вихованні дітей дошкільного віку. Молодші школярі легше піддаються навіюванню, ніж старші, дівчата – більше, ніж хлопці. Навіювання може здійснюватись як мовними засобами (слово, інтонація, паузи), так і позамовними (міміка, пантоміміка, жести, оточуюча обстановка). Ефективній реалізації методу сприяє використання художніх образів, музики.

Метод прикладу. „Один добрий приклад кращий, ніж сто слів”. Перекоувати вихованця, як уже зазначалось, можна на основі конкретного прикладу. Тому приклад є допоміжним до методу переконання. Мета застосування методу прикладу – добитися наслідування певних дій, яке посилюється самопереконанням і самонавіюванням. В основі прикладу лежить психологічний механізм наслідування, що складається з таких етапів: дитина сприймає образ, у неї виникає бажання діяти так само; між прикладом і наслідуваними діями утворюється зв’язок; відбувається синтез наслідуваних і самостійних дій дитини. Приклади для наслідування поділяються на позитивні і негативні. Позитивні

виховуючі приклади – це літературні герої, відомі люди сучасності, члени сім'ї, викладачі, друзі.

„Хорошому треба вчитись три роки, а поганому – однієї години досить”. Ця мудрість підкреслює думку про те, що вплив негативних прикладів дуже заразливий у процесі наслідування. Дію негативного прикладу порівнюють з хворобою, яка важко піддається лікуванню. Як можуть батьки протидіяти впливу негативного прикладу? Ізолювати дитину від негативного впливу; принизити авторитет прикладу, що негативно впливає; відволікти вихованця, вивчити його мотивацію, передбачити поведінку. Незважаючи на описану особливість, у вихованні використовують і негативні приклади з метою профілактики алкоголізму, наркоманії, протиправної поведінки тощо.

Особистий приклад батьків як головний метод сімейного виховання порівняно з усіма іншими методами і засобами має найбільший вплив як у позитивному, так і негативному плані. Наслідуючи батька і матір, дитина засвоює сімейні традиції, цінності, стосунки, оцінки. Зараз, за умов матеріального розшарування суспільства, від батьків залежить не лише матеріальний стан, а й відношення до життя. Батькам не слід моралізувати навколо політики, релігії, висловлювати своє невдоволення навколишнім – дитина вловлює їхню справжню позицію, поділяє характерні ознаки сімейного побуту.

Характеристика методів формування досвіду поведінки

Методи привчання і тренування. З метою формування навичок і звичок використовують методи привчання і тренування – організацію планомірного і регулярного виконання дітьми певних дій з метою їх перетворення на звичні форми суспільної поведінки. Одна з причин того, що діти не користуються знаннями і навичками в сфері виховання у повсякденному житті – те, що знання і навички не підкріплюються звичкою. Перехід навички у звичку досягається систематичним повторенням її у певних умовах. Одним із засобів привчання до норм поведінки, вироблення звичок є режим дня. Звички, як і навички – це часткові автоматизовані дії. Проте, на відміну від навичок, вони не тільки створюють можливість виконання якоїсь дії, а й забезпечують сам факт її здійснення.

Педагогічна вимога – це метод педагогічного впливу, за допомогою якого педагог викликає і стимулює (чи припиняє і гальмує) ті чи інші дії дітей, виявлення у них певних якостей. А.С.Макаренко вважав, що педагогічну вимогу варто поєднувати з повагою до

вихованця. У сімейному вихованні використовуються такі види педагогічних вимог:

□ *прямі педагогічні вимоги* висуваються рішучим тоном, що не визнає заперечень і в чіткому словесному формулюванні містять чітку, недвозначну вказівку відносно того, які дії і як повинні виконувати діти.

□ *опосередковані педагогічні вимоги* відрізняються від прямих тим, що стимулом для зумовленої дії стають вже не стільки самі вимоги, скільки спричинені ними психологічні фактори: переживання, інтереси, прагнення дітей. Існують такі форми опосередкованих вимог: порада, прохання, довіра, недовіра, схвалення, натяк, осуд, погроза.

Громадська думка – це система загальних суджень людей, яка виникає в процесі їх спільної діяльності і спілкування і виражає ставлення до різних явищ, подій навколишньої дійсності. Громадська думка виступає і як метод, і як результат виховання. Цей метод застосував А.С.Макаренко, який вважав, що сила виховного впливу громадської думки залежить від рівня її сформованості. Роль громадської думки важлива і в сучасному педагогічному процесі. Звісно, до цього методу частіше звертаються під час виховання у різних колективах, але у сімейному вихованні також варто враховувати думку сім'ї як малої групи при заохоченні або покаранні дитини, вирішенні важливих для родини питань. Слід враховувати, що на ефективність громадської думки впливає мікросередовище, макросередовище, думка окремої особистості.

Прогнозування – це передбачення на перспективу, яке виражається в проектуванні, моделюванні, плануванні виховного впливу. Основа методу прогнозування – це методика перспективних ліній А.С. Макаренка. Перспективи поділяють на близькі (на завтрашній день), середні (кілька місяців), далекі (на майбутнє).

Метод створення виховуючих ситуацій. Мета цього методу: щоб навчити дітей вирішувати проблемні життєві ситуації, треба створювати виховуючі ситуації і вчити їх розв'язувати. Виховуючі ситуації – це спеціально організовані педагогічні умови з метою виявлення чи формування системи відповідних ставлень. Виховуючою будь-яка ситуація стає тоді, коли набуває педагогічного спрямування. В процесі розв'язання виховуючих ситуацій у дітей формується здатність уявляти себе на місці іншої людини, приймати рішення, самостійно аналізувати й розв'язувати моральні проблеми. З виховною

метою використовують різні вербальні ситуації (аналізують афоризми, приказки, розповіді, реальні події), конфліктні ситуації.

Характеристика методів стимулювання діяльності й поведінки

Гра – це один з видів діяльності дітей, який виник історично і полягає у відтворенні дій дорослих і відносин між ними. Це один із засобів фізичного, розумового і морального виховання. На всіх етапах розвитку особистості гра сприймається як цікаве, яскраве, необхідне для її життєдіяльності заняття. І чим старший школяр, тим більше він відчуває розвиваюче і виховуюче значення гри. На ці специфічні особливості гри велику увагу у своїй практичній діяльності звертали відомі педагоги. А.С.Макаренко вважав, що „дитина повинна гратись, навіть тоді, коли вона робить серйозну справу”. „Гра, – писав С.Т. Шацький, – це життєва лабораторія дитинства, яка дає той аромат, ту атмосферу молодому життю, без якого ця пора її була б безкорисна для людства. В грі, цьому спеціальному опрацюванні життєвого матеріалу, є найцінніше ядро розумної школи дитинства”.

Види ігор можна визначити на основі різнопланової діяльності дітей: ігри дозвілля (діти грають в них за власним бажанням); ігри педагогічні (їх застосовують педагоги з метою вирішення навчально-виховних задач). Залежно від гнучкості, динамічності і творчості чи чіткої регламентації ролевих дій, правил і змісту, колективні розважальні ігри поділяють на творчі ігри (сюжетно-рольові, конструкторські, драматизація, гра-жарт, гра-розіграш) та ігри з встановленими правилами (рухомі, хороводні, спортивно-змагальні, настільні).

Педагогічні ігри класифікують згідно з педагогічною спрямованістю: дидактичні (організуються в процесі навчання) та творчі педагогічні (їх мета – досягнення виховних завдань). Педагогічні творчі ігри можна поділити на такі види: тривала гра (на тривалий час зберігається уявна ситуація, сюжет і ролі); елементи гри (в діяльність дітей вводиться один із компонентів гри – роль або уявна ситуація); гра-творчість (роль педагога мінімальна, він тільки подає ідею).

Змагання – це метод стимулювання діяльності, який забезпечує відчуття товариської взаємодопомоги, облік і порівняння результатів спільної діяльності, заохочення її учасників. Використовуючи метод змагання, ми сприяємо розвитку здібностей, нахилів, таланту дітей. У процесі змагання виникають *позитивні і негативні емоційні реакції*: захоплення визнанням і радість з приводу успіхів інших, відвертий скептицизм, байдужість, заздрість.

Змагання виражає природне прагнення дитини постійно порівнювати свої сили та можливості з іншою особою, намагання перевершити, перемогти когось у чому-небудь, домагаючись кращих, ніж у когось, результатів, показників, що сприяє розвитку в особистості творчості, наполегливості, винахідливості й ініціативи, об'єктивної оцінки фактів.

Позитивний вплив змагання заключається у тому, що воно організовує і згуртовує дітей, вони переживають позитивні емоційні реакції. Негативний вплив – це розпад колективу через відсутність спільної боротьби за успіх, передачі досвіду, взаємодопомоги і співробітництва, “груповий егоїзм”, негативні емоційні реакції.

Щоб змагання мало позитивний вплив, не слід нав'язувати дітям ідею змагання, варто дотримуватись демократичного підходу; змагання повинно пронизувати всі види дитячої діяльності; діти повинні брати участь у встановленні нагород для переможців, виробленні умов змагання; результати змагання висвітлювати кожен день або поетапно; діти беруть участь в обговоренні результатів змагання, виявленні переможців.

Важливе значення мають мотиви, які спонукають дитину брати участь в змаганні. Якщо це прагнення за будь-яких обставин обігнати інших, до матеріальних заохочень, то вони можуть привести до нездорового суперництва, породити явище „групового егоїзму”, коли невдача іншого викликає не бажання допомогти, а зловтіху, радість від пріоритетності своєї групи. На жаль, це явище часто зустрічається в практиці виховної роботи. Змагання можна проводити у вигляді конкурсу, КВК, веселих стартів.

Змагання можуть носити *індивідуальний* та *колективний* характер. Змагання з конкретних показників успішності навчання учнів вважається недоцільним, бо успішність пов'язана з інтелектуальними можливостями кожного. Індивідуальні змагання – це предметні олімпіади, конкурси творів, малюнків, виставки “Умілі руки”, спортивні змагання тощо. Колективні змагання – це праця бригадами, командні види спорту, колективні конкурси художньої самодіяльності. Підводячи підсумки, слід виділити і тих дітей, які відзначилися у змаганні, і тих, які не досягли успіху, але сумлінно брали в ньому участь. Це сприяє їх самовдосконаленню.

Заохочення – це спосіб вираження суспільної позитивної оцінки поведінки і діяльності окремої особистості чи колективу. Це й спонукання дитини до гарних вчинків шляхом ласки, похвали і нагороди. До нього вдаємося тоді, коли хочемо відзначити успіхи у навчанні,

працьовитість, старанність. Добре, якщо міра заохочення відповідає віку дитини, а також її індивідуальним особливостям, потребам.

Психологічний вплив заохочення полягає в тому, що дитина відчуває задоволення, радість через те, що визнали, оцінили її старання, досягнення. Заохочення може пробуджувати віру в свої сили, викликати приплив енергії, гарний настрій, готовність до подальшої роботи.

Батьки повинні враховувати *особливості заохочення*. Цей метод слід використовувати обережно, адже він не завжди впливає позитивно. Важлива об'єктивність заохочення. Авторитет заохочення знижується, якщо дитина його не заслужила. Не підкріплене справжніми успіхами заохочення негативно впливає і на заохочуваних, і на оточуючих – незаслужена похвала підриває довіру до батьків. Необ'єктивне заохочення призводить до конфліктів. Якщо заохочувати дитину, яка і так завжди в центрі уваги, вона ставитиметься до заохочення байдуже. Дитина, яка звикла бути непомітною, потребує схвалення. Слід враховувати вікові особливості реакції дітей на заохочення. Із зменшенням віку дитини її потреба в заохоченні зростає.

Є різні *способи заохочення*: схвалення (виражається короткою реплікою, яка показує що дитина поступає правильно – „так”, „молодець”, „правильно”); похвала (розгорнута оцінка з аналізом дій дитини – „ось бачиш, Сашко, ти постарався, і вчитись став ще краще”; нагорода (значне заохочення за особливі досягнення); доручення (цікаве за змістом, свідчить про довіру батьків); подяка; премія.

Покарання – це вплив на особистість, який виражає осуд її дій і вчинків, що суперечать нормам суспільної поведінки. Психологічний аспект покарання полягає в тому, що воно має викликати у дитини неприємні переживання, почуття сорому і вини, бажання не повторювати подібного. Лише справедливе покарання досягає мети. Покарання, яке принижує людську гідність, погіршує поведінку дитини.

У вихованні використовують різні *види покарань*: покарання-вправлення – погано виконане завдання карається додатковим; покарання-обмеження – обмеження можливості брати участь у цікавій грі; покарання-осуд – попередження, догана з визначенням певних строків виправлення; покарання-умовність – „домашній арешт”; покарання – зміна ставлення – для багатьох дітей особливо суворий тон та погляд батьків вже є покаранням, так само як приємна посмішка може бути заохоченням; покарання добром – форми покарання, які ґрунтуються на добрودушності педагога і повазі до того, хто завинив, їх найбільше

сприймають діти. Часто вони порушують дисципліну саме тому, що їм подобається реакція, стиль покарання.

Як зазначає Є.Г. Сарапулова, педагоги-практики, вчені, письменники, громадські діячі XIX — початку XX століття захищали права дітей і боролися проти жорстокого поводження з неповнолітніми. Цілком логічно, що у численних наукових роботах на тему виховання засуджуються *фізичні покарання* й роз'яснюється їхня шкідливість. Так, П.Ф. Лесгафт у творі „Шкільні типи (антропологічні етюди)” пише, що механічні дії можуть шкідливо вплинути на організм дитини. Поставити дитину в куток чи посеред кімнати визнається за незначне покарання. Насправді це не так. У дитини хребетний стовп недостатньо розвинений і не здатний утримувати тіло тривалий час у статичному вертикальному положенні. Тіло дитини утримується вертикально завдяки м'язовій діяльності. Одноманітна робота м'язів швидко приводить до перевтоми, яка пригнічує організм дитини й робить її на тривалий період нездатною до будь-якої діяльності. Позбавлення дитини їжі чи утримування на самому хлібі також шкідливі для організму в період його інтенсивного росту.

Фізичні покарання пригнічують психічну діяльність дитини. Тягаючи дитину за волосся чи даючи їй ляпаси, дорослі часто спричиняють струс мозку з усіма його наслідками. Караючи різками, роздратовують частину тіла, насичену судинами й нервами, які починаються з тих же центрів, з яких походять судини й нерви сусідніх статевих органів. Отже, при подразненні сідниць збуджується діяльність статевих органів, що особливо небезпечно в період їх розвитку. Подібне штучне збудження швидко може довести дитину до онанізму. Окрім того, встановлення основ організму пов'язується із віком дитини. Між окремими елементами цієї основи існують ніжні елементи з сильно розвиненими судинами, які приносять поживні речовини, необхідні для росту, розвитку й збільшення щільності цих частин основи. При посиленні місцевого подразнення нормальний фізіологічний процес легко переходить у аномальний, патологічний. Тобто, штучно створюються причини, які ведуть до захворювань. Думка, що маленьку дитину можна карати фізично, а старшу не можна, є хибною. Що молодша дитина, то вона ніжніша, менш стійкий її організм і легше викликати у ньому аномалії.

Зручною для практичного користування батьками у виховній роботі з дітьми може бути класифікація, за якою *методи родинного*

виховання поділяють на три групи: методи переконання, організації життєдіяльності дітей, стимулювання культурної поведінки.

Методи переконання покликані формувати свідомість дитини, судження, погляди, переконання, ідеали. До них належать: роз'яснення, повчання, порада, бесіда, приклад, розповідь, застереження, читання і дискусії, тобто такі методи, які здатні забезпечувати цілеспрямований вплив на свідомість вихованців з метою формування в них позитивних морально-психологічних рис, спонукання до суспільно корисної діяльності.

Методи організації життєдіяльності дітей спрямовують вихованців на „єдність слова і діла”, що має надзвичайно важливе значення у формуванні особистості. Виховання свідомості, самодисципліни і культури поведінки не може успішно здійснюватися, якщо воно обмежується лише проповіданням ідей, поглядів і норм поведінки. Треба ще втілювати їх на практиці, привчати дітей змалку неухильно дотримуватись цієї вимоги. Значною мірою цьому сприяє застосування таких виховних методів, як практикування правильної поведінки, дотримання режиму праці і відпочинку, доручення, вимога, привчання, нагляд, прохання, наказ, заборона. Беручи активну участь у конкретних заняттях поруч з дорослими, дитина починає усвідомлювати себе корисним членом сім'ї, виконавцем спільної справи. У процесі різноманітної діяльності дітей і підлітків розширюється їх кругозір, життєвий досвід, збагачується свідомість, формуються такі якості особистості, які важко виробити за допомогою інших методів.

Успіх виховного процесу значною мірою зумовлюється застосуванням *методів стимулювання культурної поведінки* дитини: схвалення, змагання, заохочення, покарання. Головне призначення цієї групи методів – забезпечити педагогічну профілактику, тобто запобігти та попередити лихі думки і злі кроки, надати простір для добрих помислів і благородних вчинків.

Нині створення умов для навчання дитини, побутової бази не є першоосновою, подібно до того, як створення навчально-матеріальної бази у школі ще не є єдиною запорукою успішного навчально-виховного процесу. Головне полягає в якості викладання і виховання, педагогічній майстерності вчителів, а в сім'ї – у стимулюванні до навчання дитини на повну силу її здібностей.

У батьків має скластися своя система виховання самостійного, відповідального ставлення сина або доньки до виконання домашніх завдань, а за потреби контролю і допомоги. Батькам слід знати зміст

програм і підручників, щоб мати змогу вчасно допомогти дитині. Однак при цьому потрібно запобігати формуванню у неї утриманського настрою (ось прийде батько з роботи і розв'яже мені задачу), а привчати до наполегливого обдумування складного завдання, намагання будь-що розв'язати його самостійно.

Самообслуговування і трудова допомога батькам полягає у тому, щоб участь в домашніх справах у сина чи доньки поступово зростали, починаючи від елементарних звичок прибирання за собою, підмітання підлоги і витирання пилу, до складніших – купівлі продуктів, приготування їжі, прання і прасування одягу тощо. На все це у дитини мусить бути раз і назавжди окреслена програма дій. Таку програму вона повинна мати і на дачній ділянці (прополювання городу, поливання овочів і квітів, збирання врожаю).

Різке зростання цін на дитячі товари, яке створює проблеми для більшості батьків, особливо там, де є старші і молодші діти, вимагає від старших охайності, і бережливості, вони повинні дбати про свій одяг, взуття. Доношування є звичайним у малозабезпеченій сім'ї, а придбання нової речі для молодшого сина чи доньки є певним святом. Ця тема входить до сімейної педагогіки, у ній є не тільки матеріальна, а й суто моральна, виховна основа – дбайливість і охайність не виховується там, де немає потреби берегти. Це стосується і витрачання сімейного бюджету – ще А.С. Макаренко в „Книзі для батьків” доводив, що діти повинні брати участь у розподілі грошей і мати свої кишенькові гроші у постійно визначеній сумі, а за потреби одержувати додаткову платню. Це привчає їх до економії, викликає прагнення самому заробити „якусь копійчину”.

Запобігання негативним впливам підліткового мікросередовища є також випробуванням для багатьох сімей, як і перше кохання доньки або її занадто вільна поведінка щодо хлопчиків. Виховання жіночої цнотливості, порядності і незалежності від поведінки подруг створюють дівчинці високий авторитет у компанії підлітків, серед дівчаток, розвиток яких, в тому числі статеве дозрівання, не має сексуально-патологічного забарвлення. На жаль, загальна атмосфера вседозволеності, надто ранні сексуальні стосунки (незважаючи на їх негативні наслідки) є типовими прикметами сьогодення. Тут особливо важливою є роль матері, яка має розкривати крок за кроком велику силу і мудрість поведінки жінки і дівчини. Виховання цих рис повинно будуватися на особистому прикладі і доброзичливому поясненні і ґрунтуватися на любові матері і доньки. Звичайно, актуальні

проблеми сімейного виховання не вичерпуються названими тут. У багатьох сім'ях різного соціального стану вони є різними. Чимало залежить від вихованості батьків, їх громадянської і особистої зрілості.

Безперечно, кожний метод, який застосовується в сімейній педагогіці, має свої особливості. Адже він є індивідуальним і неповторним для кожного батька, для кожної дитячої особистості. Потенційні можливості виховання дітей у сім'ї полягають у глибокому знанні батьками дитячої психології, характеру дитини та оволодінні багатьма прийомами спілкування.

Рекомендована література

1. *Бондаровська В.* Школа для батьків / В. Бондаровська, К. Бабенко, О. Возіянова – К. : ТОВ „Батискаф”. – 2003. – 320 с.

2. *Галузинський В.М.* Педагогіка : теорія та історія : навчальний посібник / В.М. Галузинський, М.Б. Євтух. – К. : Вища школа, 1995. – 237 с.

3. *Карпенчук С.Г.* Теорія і методика виховання : навчальний посібник / С.Г. Карпенчук. – К. : Вища школа, 1997. – 394 с.

4. *Кузьмінський А.І.* Педагогіка родинного виховання : навчальний посібник / А.І. Кузьмінський, В.Л. Омеляненко. – К. : Знання, 2006 – 324 с.

5. *Макаренко А.С.* Загальні умови сімейного виховання: твори в 7 Т / А.С. Макаренко. – К. – 1954. – Т.4.

6. *Педагогіка: навчальний посібник* / В.М. Газузяк, М.І. Сметанський, В.І. Шахов. – Вінниця : РВВВАТ “Віноблдрукарня”, 2001. – 200 с.

7. *Сарапулова Є.Г.* Психолого-педагогічні основи навчально-виховної діяльності гувернера : Монографія / Є.Г. Сарапулова. – К. : МАУП, 2003. – С. 133-134.

8. *Сисоєва С.О.* Нариси з історії розвитку педагогічної думки : навчальний посібник / С.О. Сисоєва, І.В. Со-колова. – К. : Центр навчальної літератури. – 2003. – 208 с.

9. *Стельмахович М. Г.* Українська народна педагогіка / М.Г. Стельмахович. – К., 1997.

10. *Фесюкова Л.Б.* Воспитание сказкой / Л.Б. Фесюкова. – Харьков : Фолио, 1997.

11. *Фіцула М.М.* Педагогіка: навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти / М.М. Фіцула. – Тернопіль : “Навчальна книга – Богдан”, 1999. – 192с.

Завдання для самоконтролю

1. Особливе значення для розвитку особистості дитини в сім'ї мають наступні умови:

1. Батьківське тепло, взаємна повага в сім'ї, частота й інтенсивність спілкування батьків з дітьми, сімейна дисципліна, методи виховання, які використовуються батьками, приклад батьків.

2. Негайне виконання будь-якого бажання дитини.

3. Наявність у дитини окремої кімнати з якомога більшою кількістю іграшок.

4. Педагогічна освіта батьків.

2. Поясніть, яку роль у сімейному вихованні відіграє приклад батьків. Який психологічний механізм лежить в його основі?

3. Якими, на Вашу думку, є завдання сімейного виховання?

4. Напрями сімейного виховання:

1. Формування всебічно розвиненої особистості.

2. Моральне і етичне.

3. Моральне, фізичне, розумове, трудове, естетичне.

4. Превентивне.

5. А.С. Макаренко наводить такі види несправжнього батьківського авторитету:

1. Авторитет гуманних людських стосунків.

2. Авторитет придушення, віддалі, педантизму, любові, доброти, дружби.

3. Авторитет грошей.

4. Авторитет сили.

6. Яким, на Вашу думку, є справжній батьківський авторитет?

7. Методи сімейного виховання поділяються на такі групи:

1. Словесні, наочні, практичні.

2. Масові, групові, індивідуальні.

3. Впливу на підсвідомість та свідомість дітей.

4. Переконавання, організації життєдіяльності дітей, стимулювання культури поведінки.

8. Які методи сімейного виховання є найефективнішими?

9. *Метод заохочення передбачає:*

1. Позитивну оцінку поведінки і діяльності дитини.
2. Негативну оцінку, осуд дій дитини.
3. Виконання батьками будь-якого бажання дитини.
4. Схвалення, нагороду, подяку дитині за хорошу поведінку.

10. *Як часто і при яких обставинах варто застосовувати методи покарання? Які саме?*

Питання для поглибленого вивчення матеріалу

Виховання дітей з особливими потребами в сім'ї

1. Неповносправні діти.
2. Народження дитини з особливими потребами та поведінка батьків.
3. Вплив сприятливого психологічного клімату в сім'ї на розвиток неповносправної дитини.
4. Психологічні, матеріальні, побутові труднощі, пов'язані з народженням неповносправної дитини.
5. Стереотипи в поведінці чоловіків і жінок відносно хворої дитини.

Рекомендована література

1. *Романчук О. Дорога любові / О. Романчук. – Львів : Свічадо, 2001. – 128 с.*
2. *Олиференко Л.Л. Социально-педагогическая поддержка детей группы риска / Л.Л. Олиференко, Т.И. Шульга, И.Ф. Дементьев. – М. : Академия, 2002.*

ГЛОСАРІЙ

Авторитарна сім'я передбачає підпорядкування одного члена подружньої пари іншому.

Альтруїстична сім'я ґрунтується на свідомому визнанні кожним членом родини відповідальності за добробут інших. Поведінка членів сім'ї часто йде врозріз з власними потребами і запитам – за принципом „жити для інших”.

Антипедагогічні сім'ї характеризуються аморальними умовами виховання дітей. У таких сім'ях панує дух неповаги до правил моралі та вимог законів. Батьки своєю поведінкою (пияцтво, злочинство, розпуста тощо) створюють в сім'ї антипедагогічну обстановку, намагаються виправдати відхилення від норм поведінки у своїх дітей, протиставляють вимогам школи свої сімейні вимоги.

Благополучна сім'я – сім'я з високим рівнем внутрісімейної моральності, духовності, координації та кооперації, взаємної підтримки та взаємодопомоги, з раціональними способами вирішення сімейних проблем. Благополучна сім'я – міцна своїми внутрішніми зв'язками, високим рівнем координації. У такій сім'ї існують взаєморозуміння, взаємна повага між усіма її членами, позитивна моральна атмосфера, спільність поглядів на більшість сфер духовного життя, врахування у сімейному житті інтересів кожного, душевних переживань, психологічна взаємна підтримка, трудова співдружність, задоволення почуття власної гідності, своєї значущості, взаємна довіра, доброта, чуйність, раціональні способи розв'язання всіх сімейних проблем, розуміння завдань сімейного виховання та ін.

Виховна функція сім'ї полягає у передачі дітям дорослими членами сім'ї соціального досвіду.

Виховуючі ситуації – це спеціально організовані педагогічні умови з метою виявлення чи формування системи відповідних ставлень.

Віддалена сім'я – це родина, яка проживає у важкодоступному, віддаленому районі.

Відкрита сім'я – особистісна спрямованість не обмежується лише колом родинних інтересів та цілей. Члени сім'ї включені в різні соціальні зв'язки. Специфікою відкритої сім'ї є прагнення до нових контактів.

Гнучка сім'я характеризується здатністю швидко переорієнтуватися, якщо цього вимагають нові умови життя.

Гра – це один з видів діяльності дітей, який виник історично і полягає у відтворенні дій дорослих і відносин між ними.

Девіантні родини – це родини алкоголіків, наркоманів, правопорушників.

Демократична сім'я – це сім'я, для якої характерна або рівноправність усіх членів родини в прийнятті рішень, або функціональний розподіл влади: в одних сферах життя головну роль відіграє чоловік, в інших – жінка, у третіх – хтось з батьків подружжя чи старші діти.

Дистантні сім'ї – оформлені юридично, але чоловік і дружина проживають окремо, в різних містах, а іноді – в різних країнах.

Діагностична функція соціального педагога в роботі з родиною – це вивчення особливостей родини, мікроклімату, кола спілкування, умов життя, виявлення проблем.

Єдиновладна (авторитарна) сім'я – влада зосереджена в руках когось одного – чоловіка чи дружини. Згідно з цим найважливіші рішення приймаються тільки зі схвалення цього члена родини.

Житлово-побутова функція сім'ї – це забезпечення сім'ї житлом, ведення домашнього господарства, організація домашнього побуту.

Закрита сім'я є комунікативно самодостатньою. Кількість позасімейних соціальних контактів у них надто обмежена, і, як правило, вони не прагнуть до їх розширення. Головне – це твоя сім'я і родинні зв'язки, а все інше – тло, на якому проходить життя. Власна сім'я посідає перше місце в ієрархії родинних цінностей.

Заохочення – це спосіб вираження суспільної позитивної оцінки поведінки і діяльності окремої особистості чи колективу.

Зовні благополучні сім'ї допускають серйозні помилки, прорахунки в системі сімейного виховання внаслідок невміння будувати правильні взаємини між членами сім'ї, низької педагогічної культури та неосвіченості батьків.

Інертна сім'я – консервативна щодо переоцінки й зміни вже усталених стандартів поведінки.

Класифікація методів – це чітка система виховних впливів, інструментарій вихователя, за допомогою якого можна здійснювати формування особистості.

Комунікативна функція сім'ї передбачає створення сприятливого сімейного мікроклімату, необхідного для психічно-емоційного відтворення сил членів сім'ї, внутрісімейного спілкування подружжя, батьків і дітей, сім'ї та оточуючого мікро- і макросередовища, а також її спілкування з духовними та інтелектуальними надбаннями суспільства (засоби масової інформації, література, мистецтво тощо).

Конфліктні сім'ї виникають внаслідок відсутності у взаємостосунках між батьками взаєморозуміння, взаємодопомоги, щирості, морально-емоційної вихованості. В цих сім'ях панують грубість, чвари, взаємні погрози та образи. Проблеми виникають як результат суперечливих потреб подружжя, фінансових незгод і т.п. Накопичуються проблеми та досвід їх деструктивного вирішення. Виникає стійке незадоволення, що призводить до сімейної кризи.

Корпоративна (прагматична) сім'я – спілкування здійснюється на договірних, корпоративних засадах. У такій сім'ї кожний виконує покладені на нього обов'язки лише за умов, якщо інші виконують свої. Як правило, здійснюється жорсткий контроль за поведінкою кожного члена сім'ї, налагоджено систему позитивних і негативних санкцій для заохочення виконання рольових обов'язків.

Маргінальна сім'я – з алкогольною, наркотичною залежністю, сексуальною деморалізацією.

Матеріально-економічну функцію сім'ї становлять її бюджет, організація споживчої діяльності, участь у суспільному виробництві, здобуття професії, відновлення втрачених на виробництві сил.

Метод виховання – це найкоротший шлях досягнення оптимальних результатів, що відповідають поставленим виховним цілям.

Молода сім'я – це мала соціальна група, у якій вік чоловіка та дружини не перевищує 30 років. Формується на визнанні юридичної форми шлюбу або співжиття на підставі взаємної довіри. Здійснює життєдіяльність на основі спільного побуту, матеріально-економічної взаємодопомоги, народження і виховання дітей.

Навіювання (сугестія) – це психологічний вплив однієї особи на іншу чи на групу, розрахований на безперечне сприйняття слів, думок і волі. методи привчання і тренування – організацію плано-

мірного і регулярного виконання дітьми певних дій з метою їх перетворення на звичні форми суспільної поведінки.

Неблагополучні сім'ї – це сім'ї, які повністю або частково втратили свої виховні можливості через ті чи інші причини. В результаті цього в них складаються несприятливі умови для виховання дитини.

Неповна сім'я – це сім'я, у якій дитина виховується одним з батьків, переважно матір'ю.

Нестандартна дитина – це дитина, яка зазнала насильства – фізичного, психічного чи сексуального.

Нуклеарна сім'я – це сім'я з дітьми або без дітей, яка проживає окремо від батьків та інших родичів.

Однорідна сім'я складається з представників однакових соціальних прошарків – робітничі сім'ї, інтелігентів, вчених і т.д.

Організаторська функція соціального педагога в роботі з родиною – це забезпечення культурної, спортивно-оздоровчої діяльності сім'ї, технічної і художньої творчості для родин.

Організаційно-комунікативна функція соціального педагога в роботі з родиною – це психолого-педагогічна освіта батьків щодо набуття комунікативних умінь.

Педагогічна вимога – це метод педагогічного впливу, за допомогою якого педагог викликає і стимулює (чи припиняє і гальмує) ті чи інші дії дітей, виявлення у них певних якостей.

Педагогічно неспроможні – сім'ї, в яких батьки намагаються виявити певну активність у вихованні дітей, проте роблять це невміло. Їх виховний вплив непослідовний, педагогічно необґрунтований. Найчастіше вони керуються власним досвідом, якого набули, коли свого часу їх виховували батьки (авторитарний стиль, обмеження свободи, погрози і покарання або вседозволеність, потурання примхам).

Педагогічно пасивні – сім'ї, які не виявляють особливої активності у вихованні дітей, тобто педагогічно пасивні. Вони з об'єктивних (хвороба, зайнятість, часта відсутність) або суб'єктивних (відсутність єдиної точки зору щодо виховання, розлад між батьками, часті конфлікти та ін.) причин не можуть належним чином виховувати

дітей. У таких сім'ях стосунки між батьками напружені, конфліктні. За сімейними негараздами вони не знаходять часу для виховання дітей, втрачають контроль за ними.

Переконання – це вплив на розум і почуття людини чи групи, який охоплює раціональну і емоційну сторони, формує погляди.

Покарання – це вплив на особистість, який виражає осуд її дій і вчинків, що суперечать нормам суспільної поведінки.

Правозахисна функція соціального педагога в роботі з родиною – це підтримка родин у захисті їх прав, інтересів, отримання соціальних гарантій, пільг.

Проблемні сім'ї – це сім'ї, які мають проблеми у сімейному вихованні, за особливостями своєї життєдіяльності потребують соціальної підтримки, допомоги, реабілітації. До проблемних відносять неблагополучні, багатодітні, студентські сім'ї, мігрантів та біженців, з дітьми або батьками інвалідами, з нестандартною дитиною, бідні і малозабезпечені, самотніх і неповнолітніх матерів.

Прогнозування – це передбачення на перспективу, яке виражається в проектуванні, моделюванні, плануванні виховного впливу. Основа методу прогнозування – методика перспективних ліній А.С. Макаренка.

Прогностична функція соціального педагога в роботі з родиною – це прогнозування та моделювання на основі здійсненої діагностики процесу розвитку родини, виховання в ній дітей.

Програма допомоги родині складається соціальним педагогом на основі результатів соціальної діагностики і включає рекомендації щодо виховання дітей, організації догляду за ними, оформлення опікунства, усиновлення, захисту дітей, турботи про дітей з відхиленнями в розумовому і фізичному розвитку, організації дозвілля, підвищення освітнього і культурного рівня батьків, відродження народних традицій, зміцнення духовних зв'язків між членами родини, пропаганду здорового способу життя.

Профілактична функція соціального педагога в роботі з родиною – це попередження і подолання негативних явищ в сім'ї, профілактика девіантної поведінки.

Психогігієнічна функція сім'ї полягає в забезпеченні почуття стабільності, безпеки, емоційної рівноваги, а також умов для розвитку особистості своїх членів.

Психологічний клімат сім'ї – це стійкий емоційний настрій, результат особливостей і якості взаємовідносин її членів. Психологічний клімат сім'ї може змінюватись і залежати від самих членів сім'ї. Він може бути сприятливим, несприятливим (конфлікти, сварки, знервованість), суперечливим (чи то повна злагода, чи то сварки).

Рекреативна функція сім'ї – це організація вільного часу та відпочинку сім'ї. Рекреативна діяльність сім'ї здійснюється в будні й вихідні дні, а також під час відпустки.

Репродуктивна (демографічна) функція сім'ї полягає у відтворенні життя, продовженні людського роду, тобто в народженні дітей. Мається на увазі відтворення не тільки кількісне, а й якісне (народження фізично і психічно здорового покоління, без біологічних і психічних аномалій).

Сім'ї зі зведеними дітьми – це сім'ї, в яких чоловік або дружина (чи обидва) мали дітей до вступу в шлюб.

Сімейна психотерапія – діяльність профілактичного, лікувального, реабілітаційного характеру, спрямована на членів сім'ї з метою діагностики порушень її життєдіяльності, профілактики і подолання сімейних конфліктів, кризових ситуацій, врегулювання подружніх стосунків, стосунків між усіма членами сім'ї, нормального її функціонування, впливу на нервово-психічне і соматичне здоров'я всіх членів сім'ї, психологічного коригування нервово-психічних розладів, суїцидів, реабілітації хворих на алкоголізм, наркоманію тощо.

Сім'ї „групи ризику” – це малозабезпечені, багатодітні, з дітьми і батьками інвалідами та неповні сім'ї.

Сім'ї зі специфічними проблемами – це сім'ї з психічними та фізичними захворюваннями; правопорушників; алкоголіків, наркоманів; з захворюваннями на СНІД; зі схильністю до суїциду; інвалідів.

Сім'я – мала соціальна група, що складається з поєднаних шлюбом чоловіка та жінки, їхніх дітей (власних або усиновлених), інших осіб, пов'язаних родинними зв'язками з подружжям, кровних родичів. Сім'я здійснює життєдіяльність на основі спільного побуту, економічного, морально-психологічного укладу, виховання дітей, взаємної відповідальності.

Сім'я багатодітна – сім'я, в якій виховується троє і більше дітей віком до 16 років. У дітей з таких сімей формується почуття взаємодопомоги, дружби, поваги до людей. Соціальні служби постійно надають різні види соціальної, матеріальної допомоги багатодітним сім'ям, здійснюють соціальний патронаж, соціальну профілактику та реабілітацію.

Соціальна діагностика – це вивчення соціальним педагогом сімейних взаємин за допомогою анкет; встановлення, до якого типу відноситься родина, як вона виконує свої функції; проведення бесіди з членами сім'ї; відвідування родини вдома; складання соціального паспорта сім'ї.

Соціальна допомога має на меті надання різноманітних соціальних послуг сім'ї в умовах конкретного суспільства, конкретної ситуації. Ці послуги сприятимуть формуванню у сім'ї нормальної життєдіяльності. Соціальні послуги можуть мати інформаційний, консультативний характер, метою їх є надання психолого-педагогічної, правової, соціально-медичної, матеріальної підтримки сім'ям.

Соціальна профілактична робота з сім'єю полягає у реалізації системи соціально-психологічних, медико-соціальних і правових заходів, спрямованих на усунення умов та причин виникнення проблем, а також системи заходів з профілактики сімейного неблагополуччя, конфліктів, розлучень, стресових станів; у формуванні відповідального батьківства, збереженні репродуктивного здоров'я молоді; в організації роботи щодо запобігання помилок у системі сімейного виховання.

Соціальна реабілітація спрямована на надання допомоги сім'ї з метою подолання сімейних конфліктів, кризових станів, дисгармонії у взаємостосунках, тимчасових або постійних труднощів у життєдіяльності сім'ї, які з'являються внаслідок тяжких захворювань, майнових витрат, конфліктних взаємостосунків, нервово-психічних захворювань, а також допомоги тим, хто опинився у стані безвихідності, безпорадності чи самотності. Крім того, соціальна реабілітація передбачає надання допомоги сім'ям, члени яких мають стійку алкогольну чи наркотичну залежність, повернулися з місць позбавлення волі тощо.

Соціальна робота з сім'єю – це система взаємодії соціальних органів держави і суспільства та сім'ї, спрямована на поліпшення матеріально-побутових умов життєдіяльності родини, розширення її можливостей у здійсненні прав і свобод, визначених міжнародними

та державними документами, забезпечення повноцінного фізичного, морального й духовного розвитку усіх її членів, залучення до трудового, суспільно-творчого процесу.

Соціальний патронаж – це постійний супровід сімей, які потребують систематичної підтримки. Під патронажем знаходяться соціально незахищені сім'ї: малозабезпечені, багатодітні, з дітьми-інвалідами.

Соціальні служби для молоді – спеціальні заклади, які надають соціальні послуги та соціальну допомогу молоді.

Соціально-побутова функція соціального педагога в роботі з родиною – це надання малозабезпеченим родинам матеріальної допомоги.

Соціально-психологічна функція соціального педагога в роботі з родиною – це здійснення невідкладної психологічної допомоги.

Центри соціальних служб для молоді – спеціальні заклади, уповноважені державою брати участь у реалізації державної молодіжної політики шляхом здійснення соціальної роботи з дітьми та молоддю.

БАЗА ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ

Подана база тестових завдань з дисципліни «Педагогіка сімейного виховання» для студентів напряму підготовки «Соціальна педагогіка» денного та заочного відділень. База містить 290 тестових завдань.

Тема 1. Сім'я – основний інститут виховання особистості

Питання 1.

	Назвіть відомих педагогів минулого, які займалися проблемою сімейного виховання.
--	--

Питання 2.

	Вирішенням яких питань займається сучасна сімейна педагогіка?
--	---

Питання 3.

	Сім'єю (або родиною) називають:
1	Малу соціальну групу, що складається з поєднаних шлюбом чоловіка та жінки, їх дітей (власних або усиновлених), інших осіб, пов'язаних родинними зв'язками з подружжям, кровних родичів
2	Замкнуте об'єднання людей, яке захищає свій внутрішній світ і протистоїть зовнішнім впливам та втручанням
3	Добровільно об'єднаних спільною метою та спільною діяльністю людей
4	Малу соціальну групу, у якій вік чоловіка та дружини не перевищує 30 років, які живуть в юридично визнаному чи громадянському шлюбі

Питання 4.

	Назвіть сім'ї, які найбільше потребують соціальної допомоги.
--	--

Питання 5.

	Які проблеми стоять перед сучасною сім'єю?
1	В сучасній сім'ї немає ніяких проблем
2	Нестабільне матеріальне положення, житлово-побутові проблеми, тривожний морально-психологічний клімат в сім'ї
3	Збільшення кількості розлучень, недостатня підготовка молоді до вступу в шлюб, слабе здоров'я членів родини
4	Невміння готувати їжу, прибирати, мити посуд, забивати гвіздки

Питання 6.

	Нуклеарна сім'я – це:
1	Сім'я алкоголіків, наркоманів, правопорушників
2	Батьківська пара та кілька дітей зі своїми сім'ями, які проживають разом

3	Сім'я з дітьми або без дітей, яка живе окремо від батьків та інших родичів
4	Поняття „нуклеарна сім'я” не існує

Питання 7.

	Неповна сім'я – це:
1	Сім'я, в якій немає дітей
2	Сім'я, в якій вихованням дитини займаються няня, гувернантка, сусідка, подруга
3	Сім'я з дітьми або без дітей, яка живе окремо від батьків та інших родичів
4	Сім'я, у якій дитина виховується одним з батьків, переважно матір'ю

Питання 8.

	Девіантна сім'я –це:
1	Сім'я, в якій кожен має свої погляди на виховання дітей і відстоює їх
2	Сім'я алкоголіків, наркоманів, правопорушників
3	Сім'я, члени якої мають різну освіту
4	Сім'я, яка проживає у важкодоступному, віддаленому районі

Питання 9.

	Опишіть особливості розвитку сучасної молодої сім'ї.
--	--

Питання 10.

	Окресліть перспективи розвитку сучасної сім'ї.
--	--

Питання 11.

	... – це мала соціальна група, що складається з поєднаних шлюбом чоловіка та жінки, їх дітей (власних або усиновлених), інших осіб, пов'язаних родинними зв'язками з подружжям, кровних родичів.
--	--

Питання 12.

	Сім'я з дітьми або без дітей, яка живе окремо від батьків та інших родичів називається ...
--	--

Питання 13.

	Сім'я, у якій дитина виховується одним з батьків, переважно матір'ю, або сім'я, в якій немає дітей, називається ...
--	---

Питання 14.

	Сім'ї алкоголіків, наркоманів, правопорушників називаються ...
--	--

Питання 15.

	Оберіть з наведеного переліку проблеми, які стоять перед сучасною сім'єю.
1	матеріально-економічне становище, житлово-побутові умови, морально-психологічний клімат в сім'ї, організація вільного часу
2	відчуження батьків і дітей, духовне зубожіння молоді, знижується рівень психологічного здоров'я
3	народжуваність в Україні не забезпечує простого відтворення поколінь
4	збільшення числа позашлюбних дітей та громадянських шлюбів
5	збільшення кількості розлучень
6	збільшення числа абортів, низька культура регуляції народжуваності та інтимних стосунків
7	змін шкали сімейних цінностей
8	незайнятість значної частини молоді у сфері суспільного виробництва, нестабільність заробітків, незабезпеченість молодих сімей житлом і відсутність чітких перспектив для його отримання
9	непідготовленість молодих людей до вступу в шлюб

Питання 16.

	Згідно з даними Державного комітету статистики в Україні на кінець 2005 року проживало ... осіб.
--	--

Питання 17.

	Який природний приріст населення в Україні сьогодні?
--	--

Питання 18.

	Коефіцієнт розлучень в Україні на 1 тисячу населення – ...
--	--

Питання 19.

	Який відсоток української молоді (віком від 15 до 28 років) перебувають у шлюбі?
--	--

Питання 20.

	З наведеного переліку виберіть фази розвитку сім'ї та розташуйте їх у порядку появи.
1	фаза кохання
2	початкова фаза подружнього життя – до народження першої дитини
3	конфліктна фаза
4	батьківська фаза, що охоплює період зростання й виховання дітей – дошкільників і молодших школярів
5	батьківська фаза, що охоплює період виховання підлітка
6	фаза забезпечення матеріального благополуччя сім'ї
7	батьківська фаза, що охоплює період виховання юнака

8	фаза, коли діти стали соціально зрілими, й відокремлюються від батьків
9	пенсійне подружжя

Питання 21.

	Для психологічної сумісності подружжя важливе значення має взаємопізнання і взаємоузгодження індивідуальних ... кожного з них, вироблення на їх основі загальносімейних цінностей.
--	--

Питання 22.

	... сімейних ролей, боротьба за лідерство в сім'ї, ... як засіб зняття напруження, ... як захист власного „Я” – це види сімейних ...
--	--

Питання 23.

	Перелічіть науки, об'єктом яких є сім'я.
--	--

Питання 24.

	За теорією ... „якщо не задовольняти біологічні потреби дитини, не гарантувати їй безпеку, не формувати її впевненість у тому, що і в майбутньому ці потреби будуть задоволені, то проблематично очікувати від неї діяльності, яка сприятиме самореалізації”.
--	---

Питання 25.

	Встановіть зв'язки між поняттями та їх визначеннями.	
1. Сім'я	А.	Мала соціальна група, у якої вік чоловіка та дружини, або одного з них, не перевищує 30 років.
2. Нуклеарна сім'я	Б.	Сім'я алкоголіків, наркоманів, правопорушників
3. Неповна сім'я	В.	Сім'я, у якій дитина виховується одним з батьків, переважно матір'ю, або сім'я, в якій немає дітей
4. Девіантна сім'я	Г.	Сім'я з дітьми або без дітей, яка живе окремо від батьків та інших родичів
5. Молода сім'я	Д.	Мала соціальна група, що складається з поєднаних шлюбом чоловіка та жінки, їх дітей (власних або усиновлених), інших осіб, пов'язаних родинними зв'язками з подружжям, кровних родичів

Правильні відповіді: 1-..., 2- ..., 3 - ..., 4-..., 5-...

Тема 2. Функції сучасної сім'ї

Питання 1.

	Функціями сім'ї є такі функції:
1	Виховна, навчальна, розвиваюча
2	Матеріально-економічна, житлово-побутова, репродуктивна, комунікативна, виховна, рекреативна
3	Матеріально-економічна, нуклеарна, житлово-побутова, репродуктивна, комунікативна, виховна, рекреативна, девіантна
4	Індивідуалізації, диференціації, наступності, системності

Питання 2.

	Рекреативна функція сім'ї –це:
1	Організація вільного часу та відпочинку членів родини в будні та вихідні дні, а також під час канікул та відпустки
2	Завантаження членів сім'ї роботою по господарству у вільний час
3	Забезпечення сім'ї житлом, ведення домашнього господарства, організація побуту
4	Народження дітей

Питання 3.

	Репродуктивна функція сім'ї полягає у:
1	Веденні домашнього господарства та організації домашнього побуту
2	Продовженні людського роду
3	Створенні сприятливого сімейного мікроклімату
4	Відновленні втрачених на виробництві сил

Питання 4.

	Психологічний клімат сім'ї може бути:
1	Позитивним, негативним, комбінованим, систематизованим
2	Психологічним, педагогічним, соціально-психологічним, соціально-педагогічним
3	Сприятливим, несприятливим, суперечливим
4	Веселим, сумним, весело-сумним

Питання 5.

	Виховна функція сім'ї передбачає:
1	Передачу дітям соціального досвіду, формування їх світогляду, розвиток здібностей, інтересів, потреб дітей
2	Формування у дітей позитивного ставлення до праці, прищеплення гуманних моральних якостей, фізичний розвиток дітей, зміцнення їх психічного здоров'я

3	Забезпечення сім'ї житлом, ведення домашнього господарства, організацію домашнього побуту
4	Цілеспрямоване формування у дітей знань, умінь і навичок

Питання 6.

Встановіть зв'язки між функціями сім'ї та їх характеристиками.	
1. Матеріально-економічна функція	А. Передача дітям соціального досвіду, формування їх світогляду, розвиток здібностей, інтересів, потреб дітей
2. Житлово-побутова функція	Б. Організація споживчої діяльності сім'ї, її бюджету, участі у виробництві
3. Репродуктивна функція	В. Забезпечення сім'ї житлом, ведення домашнього господарства, організація домашнього побуту
4. Комунікативна функція	Г. Сім'я виступає надійним психологічним укриттям, що захищає її членів від нервових перевантажень
5. Виховна функція	Д. Організація вільного часу та відпочинку членів родини в будні та вихідні дні, а також під час канікул та відпустки
6. Рекреативна функція	Е. Продовження людського роду
7. Функція психологічного захисту	Є. Створення сприятливого сімейного мікроклімату для внутрісімейного спілкування подружжя, батьків і дітей

Правильні відповіді: 1-..., 2- ..., 3 - ..., 4-..., 5-..., 6 - ..., 7-...

Питання 7.

Функція психологічного захисту сім'ї передбачає ...

Питання 8.

... сім'ї – це стійкий емоційний настрій, результат особливостей взаємостосунків членів сім'ї.
--

Питання 9.

Комунікативна функція сім'ї передбачає ...
--

Питання 10.

Встановіть зв'язки між авторами та функціями сім'ї, які вони обґрунтували.	
1. Г.М.Свердлов та В.А.Рясенцев	А. продовження роду, виховання, господарська, взаємодопомоги
2. В.П Ключников	Б. продовження людського роду, виховання дітей та господарська

3. С.А. Лаптев	В. господарсько-побутова, відтворення населення, виховна, організації дозвілля членів сім'ї
4. Н.Г. Юркевич.	Г. духовного спілкування, сексуальна, народження дітей, співробітництва в процесі виховання, здобуття необхідних засобів для ведення домашнього господарства, організації дозвілля, взаємної моральної допомоги та підтримки
5. А.Г. Харчев	Д. відтворення населення, соціалізації, господарська, організації споживання та дозвілля

Правильні відповіді: 1-..., 2- ..., 3 -..., 4-..., 5-...

Питання 11.

	Соціальна педагогіка розглядає ... .. як види діяльності сім'ї, як національного осередку, що забезпечує найважливіші потреби суспільства, особисті потреби кожного з членів сім'ї, загально-сімейні (групові) потреби.
--	---

Питання 12.

	Сім'я як персональне середовище життя і розвитку дитини характеризується параметрами. Встановіть зв'язки між цими параметрами та їх характеристиками.
1. соціально-культурний	А. виражається в структурі та чисельності сім'ї
2. соціально-економічний	Б. стосується освітнього рівня батьків, їх участі у суспільному житті. Рівень культури сім'ї визначається повагою до особистості дитини, усвідомленням впливу сімейної атмосфери на її формування, урахуванням цього при спілкуванні
3. техніко-гігієнічний	В. характеризує умови проживання, забезпеченість житлом, особливості способу життя
4. демографічний	Г. означає матеріальну забезпеченість сім'ї, завантаженість батьків на роботі

Правильні відповіді: 1-..., 2- ..., 3 - ..., 4-...

Питання 13.

	... функцію сім'ї становлять її бюджет, організація споживчої діяльності, участь у суспільному виробництві, здобуття професії, відновлення втрачених на виробництві сил.
--	--

Питання 14.

	... функція – це забезпечення сім'ї житлом, ведення домашнього господарства, організація домашнього побуту.
--	---

Питання 15.

	... функція сім'ї полягає у відтворенні життя, продовженні людського роду, тобто в народженні дітей. Мається на увазі відтворення не тільки кількісне, а й якісне (народження фізично і психічно здорового покоління, без біологічних і психічних аномалій).
--	--

Питання 16.

	... функція сім'ї передбачає створення сприятливого сімейного мікроклімату, необхідного для психічно-емоційного відтворення сил членів сім'ї, внутрісімейного спілкування подружжя, батьків і дітей, сім'ї та оточуючого мікро- і макросередовища, а також її спілкування з духовними та інтелектуальними надбаннями суспільства (засоби масової інформації, література, мистецтво тощо).
--	---

Питання 17.

	Які з ознак психологічного клімату сім'ї є характерними для таких його видів:
А. Сприятливий	1. конфлікти, сварки, знервованість
	2. повна злагода або сварки
	3. згуртованість членів сім'ї, доброзичливість, почуття захищеності
Б. Несприятливий	4. постійна роздратованість, грубість, сварки
	5. депресивні стани, емоційна напруга, дефіцит позитивних емоцій
В. Суперечливий	6. терпимість, взаємна повага, співпереживання
	7. чвари, піклування лише про власний комфорт
	8. відсутність милосердя у членів сім'ї
	9. взаємодопомога, чуйність, співчуття
	10. стресові ситуації

	11 прагнення допомагати один одному, відповідальність за сім'ю та кожного її члена
--	--

Правильні відповіді: А - ..., Б - ..., В - ...

Питання 18.

	Який відсоток дітей в Україні народжується поза шлюбом?
--	---

Питання 19.

	... – це сім'ї, де батьки зловживають спиртним, ведуть аморальний спосіб життя, родини, де між батьками, батьками й дітьми мають місце постійні конфлікти; сім'ї з низьким морально-культурним рівнем батьків.
--	--

Питання 20.

	... – це сім'ї, де за нормальних економічно-побутових умов і наявності обох батьків складаються несприятливі умови для виховання дітей внаслідок педагогічної неосвіченості та низької педагогічної культури батьків, причому їхні педагогічні помилки носять стабільний характер.
--	--

Питання 21.

	... – це сім'ї, до яких належать багатодітні сім'ї, одиноких та неповнолітніх матерів, сім'ї з дітьми-інвалідами, батьками-інвалідами, малозабезпечені сім'ї.
--	---

Питання 22.

	Сім'я сприяє збереженню психічного здоров'я суспільства завдяки виконанню ... функції, яка полягає в забезпеченні почуття стабільності, безпеки, емоційної рівноваги, а також умов для розвитку особистості своїх членів.
--	---

Тема 3. Типологія сімей.

Питання 1.

	За структурою (за складом) сім'ї поділяють на:
1	Робітників, службовців, акторів, вчителів
2	Неповнолітніх, студентські, молоді, пенсіонерів
3	Моряків, космонавтів, спортсменів, геологів
4	Повні, неповні, прості нуклеарні, складні, великі

Питання 2.

	За рівнем матеріальної забезпеченості сім'ї поділяють на:
1	Бездітні, одностітні, малодітні, багатодітні
2	Міські, сільські

3	Бідні, малозабезпечені, забезпечені, багаті
4	Демократичні, авторитарні

Питання 3.

	За соціально-правовою стійкістю сім'ї поділяють на:
1	Соціально стійка, соціально хитлива, асоціальна, криміногенна
2	Проживають у шлюбі, позашлюбні, дистантні
3	Гармонійні, конфліктні, емоційно неврівноважені, дезорганізовані
4	Правопорушників, алкоголіків, наркоманів, інвалідів

Питання 4.

	До сімей зі специфічними проблемами відносять:
1	Сім'ї, в якій взаєностосунки між батьками оформлені юридично, але проживають вони окремо
2	Сім'ї з психічними і фізичними захворюваннями, правопорушників, алкоголіків, наркоманів, із захворюванням на СНІД, зі схильністю до суїциду, сім'ї інвалідів
3	Сім'ї благополучні, неблагополучні, зовні благополучні
4	Сім'ї згуртовані, інтегровані, роз'єднані, дезінтегровані

Питання 5.

	Дистантна сім'я – це:
1	Сім'я, в якій батьки за вироком суду повинні знаходитись на дистанції 100 метрів від дитини
2	Сім'я, в якій більше 4-х дітей
3	Сім'я, в якій взаєностосунки між батьками оформлені юридично, але проживають вони окремо
4	Сім'я, яка має серйозні матеріальні проблеми

Питання 6.

	За видом керівництва розрізняють такі типи сімей: ...
--	---

Питання 7.

	Залежно від виконання виховної функції сім'ї поділяють на ...
--	---

Питання 8.

	Зовні благополучні сім'ї – це ...
--	-----------------------------------

Питання 9.

	... називається сім'я, в якій виховується троє і більше дітей віком до 16 років.
--	--

Питання 10.

	До ... сімей належать: сім'ї, де батьки зловживають спиртними напоями, ведуть аморальний спосіб життя; сім'ї з низьким морально-культурним рівнем батьків; стійкими конфліктами у взаєностосунках між батьками, батьками та дітьми; неповні сім'ї.
--	--

Питання 11.

	Кожна родина, яка належить до того чи іншого ... , має свої типові особливості, а значить потребує різних видів соціальної допомоги, застосування певних форм і методів роботи.
--	---

Питання 12.

	Встановіть зв'язки між ознаками та типами сімей.	
1. за рівнем матеріальної забезпеченості	А.	сім'ї робітників, службовців, акторів, вчителів
2. за професійною приналежністю, освітнім рівнем	Б.	бідні, малозабезпечені, забезпечені, багаті
3. за віком	В.	баптистів, мусульман і т.д.
4. за ставленням до релігії	Г.	сім'ї неповнолітніх, студентські, молоді, сім'ї з дітьми певного віку, пенсіонерів
5. за особливими умовами сімейного життя	Д.	повні, неповні, прості нуклеарні, складні, великі
6. за складом (структурою) сім'ї поділяють на	Е.	моряків, космонавтів, спортсменів, геологів та ін.;
7. за кількістю дітей в сім'ї	Є.	однорідні, різнорідні
8. за однорідністю соціального складу	Ж.	бездітні, одnodітні, малодітні, багатодітні
9. за регіональними принципом	З.	молодят, молоді сім'ї, з дітьми певного віку, пенсіонерів
10. за тривалістю подружнього життя	И.	міська, сільська, віддалена

Правильні відповіді: 1-..., 2- ..., 3 - ..., 4-..., 5-..., 6 - ..., 7-..., 8 - ..., 9 - ..., 10 - ...

Питання 13.

	Встановіть зв'язки між ознаками та типами сімей.	
1. за типом керівництва	А.	чоловік і жінка живуть з рідними дітьми; зі зведеними дітьми, з усиновленими дітьми
2. за типом юридичних взаємостосунків	Б.	з психічними та фізичними захворюваннями; правопорушників; алкоголіків, наркоманів; із захворюваннями на СНІД; зі схильністю до суїциду; інвалідів

3. за юридичними взаємостосунками батьків та дітей	В. рівноправні, авторитарні
4. за якістю емоційно-психологічних взаємостосунків у сім'ї	Г. побудовані на шлюбних стосунках; позашлюбні, оформлені юридично, але проживають окремо
5. сім'ї зі специфічними проблемами	Д. гармонійні; конфліктні; емоційно неврівноважені; дезорганізовані, соціально неблагополучні
6. залежно від виконання виховної функції	Е. з дуже високим матеріальним статком; високим, середнім (забезпечена); низьким (малозабезпечена); нужденні (за рисою бідності)
7. за матеріальною забезпеченістю	Є. буває: гармонійна; компромісна; хитлива; конфліктна; різко конфліктна; споживацька; виховуючи сильна, стійка чи хитка; виховуючи слабка з утратою контакту з дітьми і контролю над ними; слабка з постійно конфліктною атмосферою; слабка з агресивно-негативною атмосферою; маргінальна; правопорушна; злочинна; психічно обтяжена;
8. за виховним потенціалом	Ж. благополучні, неблагополучні, зовні благополучні, сім'ї групи ризику
9. за взаєминами між членами родини	З. соціально здорова, благополучна у виховному відношенні; соціально здорова, але неблагополучна у виховному відношенні; соціально нездорова, неблагополучна у виховному відношенні; соціально нездорова, негативна у виховному відношенні
10. за спрямованістю	И. соціально стійка; соціально хитлива; асоціальна; криміногенна
11. за соціально-правовою стійкістю	І. орієнтовані на: діяльність; спілкування; самозадоволення (егоїстична)

Правильні відповіді: 1-..., 2- ..., 3 - ..., 4-..., 5-..., 6 - ..., 7-..., 8 - ..., 9 - ..., 10 - ..., 11. - ...

Питання 14.

	... називається сім'я, яка складається з батьків, дітей, дідусів, бабусь.
--	---

Питання 15.

	... називається сім'я, до складу якої входить: батьківська пара, кілька дітей зі своїми сім'ями – три і більше подружніх пар.
--	---

Питання 16.

	... сім'ї бувають таких видів: з 1 дитиною, з 2-ма дітьми – одностатевими, з 2-ма дітьми – різностатевими, багатодітні – з 3-ма дітьми і більше, зі старшими членами сім'ї – бабусею, дідусям, зі зведеними дітьми, нерідними дітьми, усиновленими дітьми.
--	--

Питання 17.

	... сім'ї бувають таких видів: чоловік і дружина, самотня мама, батьки розлучені, виховує один батько, виховує опікун.
--	--

Питання 18.

	Малодітною називається сім'я, в якій виховується ... дитина (дітей).
--	--

Питання 19.

	Однорідних сімей ... %.
--	-------------------------

Питання 20.

	... називається сім'я, яка проживає у важкодоступному, віддаленому районі.
--	--

Питання 21.

	Сім'я, члени якої конфліктують з морально-правовими нормами суспільства, схильні до правопорушень називається ...
--	---

Питання 22.

	Які типи сімей відповідають даним ознакам?
А. За ступенем включення членів родини в сімейні стосунки	1. гармонійні
	2. корпоративні
Б. За характером психологічної й ціннісно-орієнтаційної єдності	3. згуртовані
	4. прагматичні
В. За ознакою комунікативних установок членів родини	5. роз'єднані
	6. дисгармонійні
	7. альтруїстичні
	8. інтегровані
	9. дезінтегровані
	10. неблагополучні
	11. повні

Правильні відповіді: А - ..., Б – ..., В - ...

Питання 23.

Встановіть зв'язки між ознаками і типами сімей.	
А. За кількістю і характером комунікативних зв'язків	1. закриті
	2. єдиновладні
Б. Залежно від адаптивних ресурсів сім'ї	3. гнучкі
	4. авторитарні
В. За характером розподілу влади	5. інертні
	6. зовні благополучні
	7. демократичні
	8. консервативні
	9. відкриті

Правильні відповіді: А - ..., Б - ..., В - ...

Питання 24.

Встановіть зв'язки між типом сім'ї та її властивостями.	
1. Згуртована	А. відособленість членів родини один від одного. Кожний живе ніби сам по собі, духовно й емоційно майже не пов'язаний з іншими членами родини
2. Роз'єднана	Б. духовна та емоційна близькість, відповідальність один за одного, довір'я, існує психологічна захищеність
3. Природно гармонійна	В. збіг цілей, мотивів, емоційних і пізнавальних установок членів родинної групи, завдяки чому забезпечується їхня психологічна сумісність
4. Штучно гармонійна	Г. розбіжність у системах ціннісних орієнтацій, потреб, мотивів і цілей членів родинної групи. Адаптація їх один до одного ситуативна. Рольові обов'язки в таких сім'ях нерідко виконуються примусово, що створює психологічне напруження в сімейному спілкуванні. Емоційна дистанція між чоловіком і жінкою та іншими членами родини створює сприятливе підґрунтя для виникнення психологічної несумісності, а відтак, і міжособових конфліктів

5. Дисгармонійна	Д. злагода є результатом свідомих зусиль членів родини. У таких сім'ях помітне прагнення пристосуватися один до одного, іноді ціною обмеження власних потреб, привести їх у відповідність до вимог і запитів інших членів сімейної групи
------------------	--

Правильні відповіді: 1 - ..., 2 - ..., 3 - ..., 4 - ..., 5 - ...

Питання 25.

	Існують сім'ї з високим рівнем згуртованості. Це ... сім'ї.
--	---

Питання 26.

	Встановіть зв'язки між типом сім'ї та її властивостями.
1. Прагматичні	А. це сім'ї з досить високим ступенем згуртованості
2. Альтруїстичні	Б. спілкування здійснюється на договірних, корпоративних засадах. У такій сім'ї кожний виконує покладені на нього обов'язки лише за умов, якщо інші виконують свої. Як правило, здійснюється жорсткий контроль за поведінкою кожного члена сім'ї, налагоджено систему позитивних і негативних санкцій для заохочення виконання рольових обов'язків
3. Відкриті	В. особистісна спрямованість не обмежується лише колом родинних інтересів та цілей. Члени родини включені в різні соціальні зв'язки. Специфікою сім'ї є прагнення до нових контактів.
4. Закриті	Г. спілкування в таких сім'ях ґрунтується на свідомому визнанні кожним членом родини відповідальності за добробут інших. Поведінка членів родини часто йде врозріз з власними потребами і запитам – за принципом „жити для інших”

5. Гнучкі	Д. такі сім'ї є комунікативно самодостатніми. Кількість позасімейних соціальних контактів у них надто обмежена, і, як правило, вони не прагнуть до їх розширення. Власна родина посідає перше місце в ієрархії родинних цінностей
6. Інертні	Е. такий тип сім'ї характеризується здатністю швидко переорієнтуватися, якщо цього вимагають нові умови життя
	Є. такі сім'ї консервативні щодо переоцінки й зміни вже усталених стандартів поведінки

Правильні відповіді: 1-..., 2- ..., 3 - ..., 4-..., 5-..., 6 - ...

Питання 27.

	... називаються сім'ї, у яких влада зосереджена в руках когось одного – чоловіка, дружини та ін. Згідно з цим найважливіші рішення приймаються тільки зі згоди цього члена родини. Соціологи за цим показником поділяють сучасні сім'ї на неопатріархальні і неоматріархальні.
--	--

Питання 28.

	Для ... родин характерна або рівноправність усіх членів родини в прийнятті рішень, або функціональний розподіл влади: в одних сферах життя головну роль відіграє чоловік, в інших – жінка, у третіх – хтось із батьків подружжя чи старші діти.
--	---

Питання 29.

	Встановіть зв'язки між типами родин та їх визначаннями.
1. Благополучна сім'я	А. відкритість сімейних стосунків, гнучкі правила розпорядку, тісна сімейна згуртованість, співчутливі відносини, почуття захищеності тощо.
2. Неблагополучна сім'я	Б. створює душевний комфорт, рятує від нервових перевантажень не тільки дорослих, а й дітей. Дитина відчуває себе рівноправним членом сімейного колективу: її люблять, але не балують, залучають до сімейної праці, але враховують і її особисті інтереси та потреби.

3. Зовні благополучна сім'я	В. батьки основну увагу зосереджують на власному бізнесі, а сімейне виховання у них зводиться до купівлі дітям дорогих іграшок, одягу, видачі значних сум грошей. Їм не вистачає часу для збільшення духовного, морального впливу на дитину.
4. Сім'я „нових українців”	Г. зловживання владою, відсутність рівноправ'я, конкурентні (змагальні) структури, суворі правила сімейних заходів, сімейної єдності та співчуття.
5. Тоталітарна сім'я	Д. сім'ї, які повністю або частково втратили свої виховні можливості через ті чи інші причини. В результаті цього в таких родинах об'єктивно чи суб'єктивно складаються несприятливі умови для виховання дитини.
6. Партнерська сім'я	Е. сім'ї допускають серйозні помилки, прорахунки в системі сімейного виховання внаслідок невміння будувати правильні взаємини між членами сім'ї, низької педагогічної культури та неосвіченості батьків.

Правильні відповіді: 1-..., 2- ..., 3 - ..., 4-..., 5-..., 6 - ...

Питання 30.

	Видатний педагог ... підкреслював, що у хорошій сім'ї, де батько і мати живуть у злагоді, де панують тонкі стосунки добра, злагоди, взаємної поваги батьків, перед дитиною розкривається все те, на чому стверджується її віра в людську красу, її душевний спокій, рівновага.
--	--

Питання 31.

	... – це явище, яке породжують недостатність батьківської любові, ласки, доброти, уваги, турботи, коли дитина не може тривалий час задовольнити достатньою мірою свої людські психологічні потреби. ... призводить не тільки до зниження інтелекту, зривів у поведінці, нервовості, а й посилює агресивність особистості, що може позначитися на її майбутньому дорослому житті.
--	--

Питання 32.

	.... сім'ї виникають внаслідок відсутності у взаємостосунках між батьками взаєморозуміння, взаємодопомоги, щирості, морально-емоційної вихованості. В цих родинях панують грубість, чвари, взаємні погрози та образи. Проблеми виникають як результат суперечливих потреб подружжя, фінансових незгод і т.п.
--	--

Тема 4. Проблемна сім'я як об'єкт соціальної роботи

Питання 1.

	До проблемних сімей відносять:
1	Неблагополучні, багатодітні, студентські, мігрантів, біженців, з дітьми або батьками інвалідами, з нестандартною дитиною, бідні, малозабезпечені, одиноких і неповнолітніх матерів
2	Сім'ї „нових українців”
3	Двокар'єрні сім'ї
4	Сім'ї молодят

Питання 2.

	Нестандартна дитина – це дитина, яка:
1	Відрізняється від своїх однолітків надзвичайними здібностями до точних наук
2	Має вади зору і слуху
3	Хоче бути оригінальною, несхожою на всіх інших дітей за рахунок зачіски, одягу, татуювання, прикрас
4	Зазнала фізичного, психічного чи сексуального насильства

Питання 3.

	Метою соціальної роботи з сім'єю є ...
--	--

Питання 4.

	Завдання соціальних служб для молоді у роботі з сім'єю: ...
--	---

Питання 5.

	З якими соціальними службами, організаціями, установами взаємодіє соціальний педагог?
--	---

Питання 6.

	Напрями роботи соціального педагога з проблемними сім'ями:
1	Бесіди, лекції, зустрічі з цікавими людьми, художні читання
2	Соціальна профілактична робота, соціальна допомога сім'ї, соціальний патронаж, соціальна реабілітація, сімейна психотерапія
3	Урок, семінар, практичне заняття, лекція, практикум, лабораторна робота

4	Моральний, етичний, естетичний, фізичний
---	--

Питання 7.

	Розкрийте зміст соціальної профілактичної роботи з сім'єю.
--	--

Питання 8.

	Соціальний патронаж – це:
1	Один з методів навчання, який використовується на комбінованому уроці
2	Реабілітація сімей з алкогольною чи наркотичною залежністю
3	Постійне супроводження сімей, які потребують систематичної підтримки
4	Періодична соціальна допомога сім'ям, які потребують систематичної підтримки

Питання 9.

	В основному соціальна робота проводиться з такими сім'ями:
1	Сім'ї нуклеарні, дистантні
2	Проблемні, сім'ї групи ризику, молоді сім'ї
3	Сім'ї „нових українців”
4	Сім'ї з „нестандартною дитиною”

Питання 10.

	Встановіть взаємозв'язок між напрямом роботи соціального педагога з проблемними сім'ями та її змістом.	
1. Соціальна профілактична робота з сім'єю	А) це найскладніший напрям, який передбачає: а) реабілітацію сімей з дисгармонією у сімейних стосунках, з конфліктними ситуаціями; б) реабілітацію сімей з алкогольною, наркотичною залежністю, нервовими захворюваннями; в) допомогу сім'ям з серйозними тривалими захворюваннями; г) допомогу сім'ям, які втратили рідних чи близьких	
2. Соціальна допомога сім'ї	Б) цей напрям спрямований на: а) допомогу сім'ї у подоланні конфліктів, кризових станів, дисгармонії у стосунках, тимчасових або постійних труднощів, які з'явилися внаслідок тяжких захворювань, майнових втрат, конфліктних взаємин, нервово-психічних захворювань;	

	б) допомогу сім'ям з стійкою алкогольною та наркотичною залежністю; в) допомога тим, хто повернувся з місць позбавлення волі
3. Соціальний патронаж	В) це постійне супроводження сімей, які потребують систематичної підтримки (соціально незахищені сім'ї: малозабезпечені, багатодітні, з дітьми-інвалідами)
4. Соціальна реабілітація	Г) це: а) надання соціальних послуг – інформаційних, консультативних; б) діагностика сімейних проблем і їх корекція; в) створення і поліпшення умов життєдіяльності сім'ї; г) роз'яснення пілг, які надаються молодим сім'ям, жінкам, садиноким, неповнолітнім матерям, дітям з неблагополучних сімей; д) надання соціальних послуг жертвам екологічних, технологічних, політичних катастроф, молоді, яка збирається вступити в шлюб.
5. Сімейна психотерапія	Д) Ця робота полягає у: а) реалізації системи соціально-психологічних, медико-соціологічних, правових заходів, спрямованих на усунення причин виникнення проблем; б) заходів з профілактики сімейного неблагополуччя, конфліктів, розлучень, стресових станів; в) формування відповідального батьківства; г) збереження репродуктивного здоров'я молоді; д) запобігання помилок у сімейному вихованні

Правильна відповідь: 1 -...; 2 -...; 3 - ...; 4 - ...; 5 - ....

Питання 11.

	Неблагополучні, багатодітні, студентські, мігрантів та біженців, з дітьми або батьками інвалідами, з нестандартною дитиною, бідні і малозабезпечені, садинокіх і неповнолітніх матерів – це ... сім'ї.
--	--

Питання 12.

	... – це дитина, яка зазнала насильства – фізичного, психічного чи сексуального.
--	--

Питання 13.

	Перерахуйте напрями соціальної роботи з проблемними сім'ями.
--	--

Питання 14.

	З наведеного переліку виберіть напрями соціальної роботи з проблемними сім'ями.
1	соціальна психотерапія
2	підготовка молоді до сімейного життя
3	соціальна допомога
4	робота з стабілізації сімейних стосунків
5	соціальний патронаж
6	розв'язання проблем сімейного виховання
7	матеріальна допомога
8	соціальна профілактика
9	соціальна реабілітація

Правильна відповідь:

Питання 15.

	З наведеного переліку виберіть напрями соціальної роботи з проблемними сім'ями та розмістіть їх по-порядку, в залежності від складності проблем сім'ї, які ці напрями вирішують.
1	соціальна психотерапія
2	підготовка молоді до сімейного життя
3	соціальна допомога
4	робота з стабілізації сімейних стосунків
5	соціальний патронаж
6	розв'язання проблем сімейного виховання
7	матеріальна допомога
8	соціальна профілактика
9	соціальна реабілітація

Правильна відповідь, послідовність така: ...

Питання 16.

	Оберіть з наведеного переліку складові соціальної профілактичної роботи з сім'єю.
1	реалізації системи соціально-психологічних, медико-соціальних, правових заходів, спрямованих на усунення причин виникнення проблем

2	запобігання помилок у сімейному вихованні
3	збереження репродуктивного здоров'я молоді
4	постійний супровід сімей, які потребують систематичної підтримки
5	заходи з профілактики сімейного неблагополуччя, конфліктів, розлучень, стресових станів
6	під патронажем знаходяться соціально незахищені сім'ї: мало-забезпечені, багатодітні, з дітьми-інвалідами
7	формування відповідального батьківства
8	допомога сім'ям, які втратили рідних чи близьких
9	допомога сім'ям з серйозними тривалими захворюваннями

Правильна відповідь:

Питання 17.

	Оберіть з наведеного переліку складові соціальної допомоги сім'ї.
1	реалізації системи соціально-психологічних, медико-соціальних, правових заходів, спрямованих на усунення причин виникнення проблем
2	діагностика сімейних проблем і їх корекція
3	збереження репродуктивного здоров'я молоді
4	надання соціальних послуг жертвам екологічних, технологічних, політичних катастроф, молоді, яка збирається вступити в шлюб
5	створення і поліпшення умов життєдіяльності сім'ї
6	роз'яснення пільг, які надаються молодим сім'ям, жінкам, одиноким, неповнолітнім матерям, дітям з неблагополучних сімей
7	запобігання помилок у сімейному вихованні
8	надання соціальних послуг – інформаційних, консультативних
9	заходи з профілактики сімейного неблагополуччя, конфліктів, розлучень, стресових станів

Правильна відповідь:

Питання 18.

	Оберіть з наведеного переліку складові соціального патронажу сім'ї.
1	постійний супровід сімей, які потребують систематичної підтримки
2	допомога сім'ї у подоланні конфліктів, кризових станів, дисгармонії у стосунках, тимчасових або постійних труднощів, які

	з'явилися внаслідок тяжких захворювань, майнових втрат, конфліктних взаємин, нервово-психічних захворювань
3	допомога сім'ям, які втратили рідних чи близьких
4	реабілітація сімей з дисгармонією у сімейних стосунках, з конфліктними ситуаціями
5	під патронажем знаходяться соціально незахищені сім'ї: мало-забезпечені, багатодітні, з дітьми-інвалідами
6	реалізації системи соціально-психологічних, медико-соціальних, правових заходів, спрямованих на усунення причин виникнення проблем
7	допомога сім'ям з стійкою алкогольною та наркотичною залежністю
8	допомога тим, хто повернувся з місць позбавлення волі
9	запобігання помилок у сімейному вихованні

Правильна відповідь:

Питання 19.

	Оберіть з наведеного переліку складові соціальної реабілітації з сім'єю.
1	допомога сім'ї у подоланні конфліктів, кризових станів, дисгармонії у стосунках, тимчасових або постійних труднощів, які з'явилися внаслідок тяжких захворювань, майнових втрат, конфліктних взаємин, нервово-психічних захворювань
2	допомога сім'ям, які втратили рідних чи близьких
3	допомога тим, хто повернувся з місць позбавлення волі
4	постійний супровід сімей, які потребують систематичної підтримки
5	допомога сім'ям з серйозними тривалими захворюваннями
6	під патронажем знаходяться соціально незахищені сім'ї: мало-забезпечені, багатодітні, з дітьми-інвалідами
7	допомога сім'ям з стійкою алкогольною та наркотичною залежністю
8	діагностика сімейних проблем і їх корекція
9	реабілітація сімей з дисгармонією у сімейних стосунках, з конфліктними ситуаціями

Правильна відповідь:

Питання 20.

	Оберіть з наведеного переліку складові соціальної психотерапевтичної роботи з сім'єю.
--	---

1	допомога сім'ям, які втратили рідних чи близьких
2	допомога тим, хто повернувся з місць позбавлення волі
3	постійний супровід сімей, які потребують систематичної підтримки
4	реабілітація сімей з алкогольною, наркотичною залежністю, нервовими захворюваннями
5	під патронажем знаходяться соціально незахищені сім'ї: мало-забезпечені, багатодітні, з дітьми-інвалідами
6	допомога сім'ям з серйозними тривалими захворюваннями
7	діагностика сімейних проблем і їх корекція
8	надання соціальних послуг жертвам екологічних, технологічних, політичних катастроф, молоді, яка збирається вступити в шлюб
9	реабілітація сімей з дисгармонією у сімейних стосунках, з конфліктними ситуаціями

Правильна відповідь:

Питання 21.

	Соціальна ... з сім'єю полягає у: а) реалізації системи соціально-психологічних, медико-соціальних, правових заходів, спрямованих на усунення причин виникнення проблем; б) заходів з профілактики сімейного неблагополуччя, конфліктів, розлучень, стресових станів; в) формування відповідального батьківства; г) збереження репродуктивного здоров'я молоді; д) запобігання помилок у сімейному вихованні.
--	---

Питання 22.

	Соціальна ... сім'ї – це: а) надання соціальних послуг – інформаційних, консультативних; б) діагностика сімейних проблем і їх корекція; в) створення і поліпшення умов життєдіяльності сім'ї; г) роз'яснення пільг, які надаються молодим сім'ям, жінкам, самотнім, неповнолітнім матерям, дітям з неблагополучних сімей; д) надання соціальних послуг жертвам екологічних, технологічних, політичних катастроф, молоді, яка збирається вступити в шлюб.
--	--

Питання 23.

	... – це постійний супровід сімей, які потребують систематичної підтримки. Під ... знаходяться соціально незахищені сім'ї: малозабезпечені, багатодітні, з дітьми-інвалідами.
--	---

Питання 24.

	Соціальна ... спрямована на: а) допомогу сім'ї у подоланні конфліктів, кризових станів, дисгармонії у стосунках, тимчасових або постійних труднощів, які з'явилися внаслідок тяжких захворювань, майнових втрат, конфліктних взаємин, нервово-психічних захворювань; б) допомогу сім'ям з стійкою алкогольною та наркотичною залежністю; в) допомога тим, хто повернувся з місць позбавлення волі.
--	--

Питання 25.

	... – найскладніший напрям, який передбачає: а) реабілітацію сімей з дисгармонією у сімейних стосунках, з конфліктними ситуаціями; б) реабілітацію сімей з алкогольною, наркотичною залежністю, нервовими захворюваннями; в) допомогу сім'ям з серйозними тривалими захворюваннями; г) допомогу сім'ям, які втратили рідних чи близьких.
--	--

Питання 26.

	Провідний методологічний принцип соціальної педагогіки в роботі з сім'єю є таким: сім'я – це головний осередок суспільства, де здійснюється базисна ... дітей за рахунок посилення всіх її основних ... , і в першу чергу – виховної, рекреативної (фізичної, матеріальної, моральної, психологічної взаємодопомоги, організації дозвілля), регулятивної та феліцітологічної (відчуття щастя в сім'ї).
--	--

Питання 27.

	... – це система взаємодії соціальних органів держави і суспільства та сім'ї, спрямована на поліпшення матеріально-побутових умов життєдіяльності сім'ї, розширення її можливостей у здійсненні прав і свобод, визначених міжнародними та державними документами, забезпечення повноцінного фізичного, морального й духовного розвитку усіх її членів, залучення до трудового, суспільно-творчого процесу.
--	--

Питання 28.

	... соціальної роботи з сім'єю – це соціальна профілактика, соціальна допомога, соціальний патронаж, соціальна реабілітація, надання їй соціально-психологічної, психолого-педагогічної, соціально-медичної, юридичної, інформативно-консультативної, психотерапевтичної допомоги та підтримки з метою вдосконалення її життєдіяльності.
--	--

Питання 29.

	... соціальних служб для молоді у роботі з сім'єю – надання конкретної індивідуальної допомоги сім'ї й молоді, яка збирається укласти шлюб, з метою раціональної організації внутрі- та позасімейного спілкування, планування сім'ї, життєдіяльності та відпочинку, спілкування сім'ї з навколишнім середовищем, навчання раціонального розв'язання та подолання складних сімейних колізій, виховання дітей, а також профілактична робота щодо запобігання розлучень та ін.
--	---

Питання 30.

	Одним із важливих принципів роботи з сім'єю є принцип ... , тобто надання соціальної допомоги з метою пошуку і стимуляції її внутрішніх резервів, які допоможуть вирішити власні проблеми.
--	--

Питання 31.

	Соціальний педагог проводить ... – вивчає сімейні взаємини за допомогою анкет; встановлює, до якого типу відноситься родина, як вона виконує свої функції; проводить бесіди з членами сім'ї; відвідує її вдома; складає соціальний паспорт сім'ї
--	--

Питання 32.

	На основі діагностики соціальний педагог складає ... допомоги родині, що включає виховання дітей, організацію догляду за ними, оформлення опікунства, усиновлення, захист дітей, турботу про дітей з відхиленнями в розумовому і фізичному розвитку, організацію дозвілля, підвищення освітнього і культурного рівня батьків, відродження народних традицій, зміцнення духовних зв'язків між членами родини, пропаганду здорового способу життя.
--	--

Питання 33.

	До родин ... відносяться малозабезпечені, багатодітні, з дітьми і батьками інвалідами, неповні сім'ї.
--	---

Питання 34.

	З наведеного переліку виберіть соціальні служби, організації та установи, з якими працює соціальний педагог.
1	зі службою соціальної допомоги населенню
2	зі службою кураторів, класних керівників та вихователів
3	зі службою сімейного дозвілля
4	зі службою київського міського голови
5	зі службою соціально-побутової допомоги

6	зі службою соціальної профілактики відхилень у поведінці
---	--

Правильна відповідь:

Питання 35.

	Встановіть зв'язки між соціальними установами та роботою, яку вони проводять.	
1. служба соціальної допомоги населенню	А. забезпечує послуги старим, самотнім, інвалідам	
2. служба соціально-побутової допомоги	Б. веде роботу з виявлення родин групи ризику і надання їм сприяння і підтримки, бере участь в організації сімейних консультацій, служби знайомств, сімейної освіти і самоосвіти	
3. служба сімейного дозвілля	В. здійснює роботу з попередження злочинності, алкоголізму, наркоманії, суїциду, бродяжництва, правопорушень і інших асоціальних явищ серед неповнолітніх	
4. служба соціальної профілактики відхилень у поведінці	Г. організує сімейний туризм, сімейні екскурсії, роботу центрів сімейного дозвілля, сімейних клубів, клубів молодих багатодітних родин	

Правильні відповіді: 1 - ..., 2 - ..., 3 - ..., 4 - ...

Питання 36.

	Основними об'єктами соціальної роботи є ... сім'ї, які мають проблеми, недоліки в сімейному вихованні, за особливостями своєї життєдіяльності потребують соціальної підтримки, допомоги, і реабілітації.
--	--

Питання 37.

	Що включає соціальна діагностика сімей?
--	---

Питання 38.

	Які з названих складових роботи з проблемними сім'ями належать до різних напрямів?	
А. Соціальна профілактична робота з сім'єю.	1. постійний супровід сімей, які потребують систематичної підтримки	
	2. реабілітація сімей з алкогольною, наркотичною залежністю, нервовими захворюваннями	
Б. Соціальний патронаж	3. заходи з профілактики сімейного неблагополуччя, конфліктів, розлучень, стресових станів	

	4. під патронажем знаходяться соціально незахищені сім'ї: малозабезпечені, багатодітні, з дітьми-інвалідами
В. Сімейна психотерапія	5. збереження репродуктивного здоров'я молоді
	6. формування відповідального батьківства
	7. реабілітацію сімей з дисгармонією у сімейних стосунках, з конфліктними ситуаціями
	8. реалізації системи соціально-психологічних, медико-соціальних, правових заходів, спрямованих на усунення причин виникнення проблем
	9. запобігання помилок у сімейному вихованні
	10. допомогу сім'ям з серйозними тривалими захворюваннями
	11. допомогу сім'ям, які втратили рідних чи близьких

Правильні відповіді: А - ..., Б - ..., В - ...

Питання 39.

	Які з названих складових роботи з проблемними сім'ями належать до різних напрямів?
А. Соціальна допомога сім'ї	1. допомогу сім'ї у подоланні конфліктів, кризових станів, дисгармонії у стосунках, тимчасових або постійних труднощів, які з'явилися внаслідок тяжких захворювань, майнових втрат, конфліктних взаємин, нервово-психічних захворювань
	2. надання соціальних послуг – інформаційних, консультативних
Б. Соціальна реабілітація	3. допомогу сім'ям з стійкою алкогольною та наркотичною залежністю
	4. надання соціальних послуг жертвам екологічних, технологічних, політичних катастроф, молоді, яка збирається вступити в шлюб

В. Соціальний патронаж	5. допомога тим, хто повернувся з місць позбавлення волі
	6. діагностика сімейних проблем і їх корекція; створення і поліпшення умов життєдіяльності сім'ї
	7. постійний супровід сімей, які потребують систематичної підтримки
	8. допомога сім'ям, які втратили рідних чи близьких
	9. роз'яснення пільг, які надаються молодим сім'ям, жінкам, самотнім, неповнолітнім матерям, дітям з неблагополучних сімей

Правильні відповіді: А - ..., Б - ..., В - ...

Тема 5. Робота соціального педагога з молодими сім'ями

Питання 1.

	Молода сім'я – це:
1	Мала соціальна група, у якій вік чоловіка та дружини не перевищує 30 років, які живуть в юридично визнаному чи громадянському шлюбі
2	Мала соціальна група, що складається з поєднаних шлюбом чоловіка, жінки та їх дітей
3	Замкнуте об'єднання людей, яке захищає свій внутрішній світ і протистоїть зовнішнім впливам та втручанням
4	Тимчасово об'єднані спільною метою та спільною діяльністю чоловік і дружина

Питання 2.

	Напрями роботи соціального педагога з молодими сім'ями:
1	Підготовка молоді до сімейного життя, робота з стабілізації сімейних стосунків, розв'язання проблем сімейного виховання, сімейна психотерапія
2	Правовий, етичний, екологічний, релігійний, патріотичний
3	Розподіл сімейних обов'язків між членами сім'ї
4	Роз'яснення складної демографічної ситуації в Україні та шляхів її поліпшення

Питання 3.

	Назвіть основні шляхи підготовки молоді до сімейного життя.
--	---

Питання 4.

	В чому заключається робота з стабілізації сімейних стосунків?
--	---

Питання 5.

	Розв'язання проблем сімейного виховання – це напрям роботи з молодістю сім'єю, який включає: ...
--	--

Питання 6.

	Сімейна психотерапія – це ...
--	-------------------------------

Питання 7.

	Опишіть, як проводиться соціальна робота з молодими сім'ями у сільській місцевості.
--	---

Питання 8.

	Форми роботи соціального педагога з сім'єю:
1	Гурток, факультатив, практика, урок, лабораторна робота
2	Тренінг, консультація, свято, конкурс, виставка, фестиваль, телефон довіри, школа молоді матері
3	Привчання, тренування, громадська думка, педагогічна вимога, заохочення, покарання, стимулювання, навчання, вправа, бесіда, лекція
4	Спостереження, соціометрія, ранжування, рейтинг, тестування, анкетування, інтерв'ю, експертні оцінки

Питання 9.

	Функції соціального педагога в роботі з сім'єю:
1	Виховна, навчальна, розвиваюча
2	Виховна, комунікативна, рекреативна, демографічна, матеріально-економічна, житлово-побутова
3	Діагностична, прогностична, організаційно-комунікативна, правозахисна, профілактична, соціально-побутова, соціально-психологічна, організаторська
4	Контролююча, оцінювальна, стимулювання

Питання 10.

	Правозахисна функція соціального педагога у роботі з сім'єю полягає у:
1	Захисті членів сім'ї від правопорушників
2	Здійсненні невідкладної медичної допомоги
3	Здійсненні невідкладної психологічної допомоги
4	Підтримці родин у захисті їх прав, інтересів, отриманні соціальних гарантій і пільг

Питання 11.

	... – це соціальна група, у якій вік чоловіка та дружини не перевищує 30 років, живе в юридично визнаному чи в громадянському шлюбі на основі спільного побуту, матеріально-економічної взаємодопомоги, народження і виховання дітей.
--	---

Питання 12.

	З наведеного переліку оберіть напрями роботи соціального педагога з молодими сім'ями.
1	сімейна психотерапія
2	підготовка молоді до сімейного життя
3	соціальна допомога
4	робота з стабілізації сімейних стосунків
5	соціальний патронаж
6	розв'язання проблем сімейного виховання
7	матеріальна допомога
8	соціальна профілактика
9	соціальна реабілітація

Правильна відповідь:

Питання 13.

	Один з напрямів роботи соціального педагога з молодими сім'ями – ..... – передбачає: формування знань про розвиток особистості; статево-рольової ідентифікації; знань у сфері сексуальної поведінки; розвиток комунікативних навичок; профілактика захворювань, що передаються статевим шляхом, СНІДУ; планування сім'ї, сімейна економіка; збереження репродуктивного здоров'я, профілактика небажаної вагітності, підготовка до народження здорових дітей, їх матеріального забезпечення.
--	---

Питання 14.

	Один з напрямів роботи соціального педагога з молодими сім'ями – ..... – передбачає: профілактику дисгармонії сімейних відносин; розв'язання сімейних конфліктів; організацію вільного часу сім'ї, допомогу в організації сімейного господарювання та побуту; створення іміджу сім'ї; ознайомлення з юридично-правовими аспектами сімейних стосунків, особливостями лідерства в сім'ї; проведення благодійних акцій.
--	--

Питання 15.

	Один з напрямів роботи соціального педагога з молодими сім'ями – ..... – передбачає: підготовку молодих батьків до народження дитини; допомогу батькам у вихованні дітей
--	--

	різних вікових груп; підготовку дитини до школи; консультації щодо застосування форм і методів сімейного виховання; розв'язання проблем у відносинах батьків і дітей; формування педагогічної культури молодих батьків; допомогу сім'ям з обдарованими дітьми, проблемними і нестандартними дітьми.
--	---

Питання 16.

	Один з напрямів роботи соціального педагога з молодими сім'ями – ..... – передбачає: реабілітацію сімей з дисгармонією у сімейних стосунках, з конфліктними ситуаціями; реабілітацію сімей з алкогольною, наркотичною залежністю, нервовими захворюваннями; допомогу сім'ям з серйозними тривалими захворюваннями; допомогу сім'ям, які втратили рідних чи близьких.
--	--

Питання 17.

	Зазначте, які поради, рекомендації, на вашу думку, допоможуть молодим дружинам і чоловікам запобігти конфліктних ситуацій, які є причинами розлучень.
--	---

Питання 18.

	Ефективність соціальної роботи з молодією сім'єю залежить від враховувати ... сімей, що потребують різних видів соціальної роботи, застосовування відповідних форм і методів.
--	---

Питання 19

	З наведеного переліку оберіть напрями роботи соціального педагога з молодими сім'ями та розмістіть їх по-порядку в залежності від складності проблем сімей, які ці напрями вирішують.
1	сімейна психотерапія
2	підготовка молоді до сімейного життя
3	соціальна допомога
4	робота з стабілізації сімейних стосунків
5	соціальний патронаж
6	розв'язання проблем сімейного виховання
7	матеріальна допомога
8	соціальна профілактика
9	соціальна реабілітація

Правильна відповідь, послідовність така: ...

Питання 20.

	Оберіть з наведеного переліку складові підготовки молоді до сімейного життя.
1	формування навичок здорового способу життя, культури сімейних стосунків

2	формування знань про розвиток особистості; формування статево-рольової ідентифікації
3	розвиток сімейних традицій; робота з дівчатами-сиротами, які виховуються в інтернатах
4	підготовка до народження здорових дітей, їх матеріального забезпечення
5	корекція особистих проблем, проблем психологічної і статевої несумісності, подружньої невірності; створення власного іміджу
6	планування сім'ї, сімейна економіка; збереження репродуктивного здоров'я, профілактика небажаної вагітності
7	формування знань у сфері сексуальної поведінки; розвиток комунікативних навичок
8	духовне виховання, статево виховання; оволодіння знаннями щодо проблем алкоголізму і наркоманії;
9	профілактика захворювань, що передаються статевим шляхом, СНІДУ

Правильна відповідь:

Питання 21.

	Оберіть з наведеного переліку складові роботи зі стабілізації сімейних стосунків у молодих сім'ях.
1	ознайомлення з юридично-правовими аспектами сімейних стосунків, особливостями лідерства в сім'ї
2	допомога в організації сімейного господарювання та побуту
3	створення іміджу сім'ї
4	розв'язання сімейних конфліктів
5	організація вільного часу сім'ї
6	проведення благодійних акцій
7	профілактика дисгармонії сімейних відносин
8	формування статево-рольової ідентифікації
9	робота з дівчатами-сиротами, які виховуються в інтернатах

Правильна відповідь:

Питання 22.

	Оберіть з наведеного переліку складові розв'язання проблем сімейного виховання у молодих сім'ях.
1	допомога вихователям дитячих будинків сімейного типу
2	допомога сім'ям з обдарованими дітьми, проблемними і нестандартними дітьми
3	допомога неповнолітнім та самотнім матерям, сім'ям з дітьми-інвалідами, усиновленими, прийомними дітьми

4	формування педагогічної культури молодих батьків
5	розв'язання проблем у відносинах батьків і дітей
6	консультації щодо застосування форм і методів сімейного виховання
7	підготовка дитини до школи
8	допомога батькам у вихованні дітей різних вікових груп
9	підготовка молодих батьків до народження дитини
10	допомога вчителям, шкільним психологам, класним керівникам з питань взаємин із батьками учнів

Правильна відповідь:

Питання 23.

	Оберіть з наведеного переліку складові сімейної психотерапії у роботі з молодими сім'ями.
1	реабілітацію сімей з дисгармонією у сімейних стосунках, з конфліктними ситуаціями
2	планування сім'ї, сімейна економіка; збереження репродуктивного здоров'я, профілактика небажаної вагітності
3	корекція особистих проблем, проблем психологічної і статевої несумісності, подружньої невірності; створення власного іміджу
4	підготовка до народження здорових дітей, їх матеріального забезпечення
5	допомогу сім'ям, які втратили рідних чи близьких
6	розвиток сімейних традицій; робота з дівчатами-сиротами, які виховуються в інтернатах
7	допомогу сім'ям з серйозними тривалими захворюваннями
8	реабілітацію сімей з алкогольною, наркотичною залежністю, нервовими захворюваннями
9	формування знань про розвиток особистості; формування статево-рольової ідентифікації

Правильна відповідь:

Питання 24.

	Які з названих складових роботи з молодими сім'ями належать до різних напрямів?	
A. Підготовка молоді до сімейного життя.	1.	ознайомлення з юридично-правовими аспектами сімейних стосунків, особливостями лідерства в сім'ї

	2. допомога сім'ям з обдарованими дітьми, проблемними і нестандартними дітьми
Б. Робота зі стабілізації сімейних стосунків у молодих сім'ях.	3. допомога в організації сімейного господарювання та побуту
	4. планування сім'ї, сімейна економіка; збереження репродуктивного здоров'я, профілактика небажаної вагітності
В. Розв'язання проблем сімейного виховання у молодих сім'ях.	5. розв'язання проблем у відносинах батьків і дітей
	6. розв'язання сімейних конфліктів
	7. консультації щодо застосування форм і методів сімейного виховання
	8. корекція особистих проблем, проблем психологічної і статевої несумісності, подружньої невірності; створення власного іміджу
	9. реабілітацію сімей з дисгармонією у сімейних стосунках, з конфліктними ситуаціями
Г. Сімейна психотерапія у роботі з молодими сім'ями.	10. організація вільного часу сім'ї
	11. допомогу сім'ям, які втратили рідних чи близьких
	12. підготовка до народження здорових дітей, їх матеріального забезпечення
	13. допомогу сім'ям з серйозними тривалими захворюваннями
	14. формування знань про розвиток особистості; формування статево-рольової ідентифікації

Правильні відповіді: А - ..., Б - ..., В - ..., Г - .....

Питання 25.

	Соціальні служби мають працювати з молодою сім'єю, молоддю, яка збирається брати шлюб, а також з тими, хто розірвав (хоче розірвати) шлюбні відносини. Що передбачає така соціальна робота?
1	правове консультування – закони щодо захисту молодих людей і молодого подружжя

2	надання молодій сім'ї економічної допомоги (пільг, матеріальних виплат)
3	морально-психологічна допомога різним типам сімей за різними напрямками
4	всі варіанти відповіді вірні

Питання 26.

	Для реалізації соціальної роботи з молоддю сім'єю Українським державним центром соціальних служб для молоді розроблено ... діяльності центрів ССМ по соціальній роботі з молоддю сім'єю в Україні, обов'язковою для виконання всіма центрами ССМ.
--	---

Питання 27.

	... програми діяльності центрів ССМ по соціальній роботі з молоддю сім'єю – практичне розв'язання питань стабілізації молоді сім'ї, підготовка молоді до шлюбу, профілактика сімейної дисгармонії, сімейного неблагополуччя, підготовка молодих батьків до виконання батьківських обов'язків і реалізація рекреативних потреб сучасної молоді сім'ї.
--	--

Питання 28.

	З перерахованого оберіть складові системи роботи соціальних служб для молоді з молоддю сім'єю.
1	підготовка молоді до сімейного життя
2	робота з молодими сім'ями у плані стабілізації сімейних стосунків
3	допомога батькам щодо розв'язання різноманітних проблем сімейного виховання
4	сімейна психотерапія
5	соціальна реабілітація у роботі з сім'єю
6	соціальний патронаж та супровід сімей
7	соціальна профілактика та допомога

Правильна відповідь:

Питання 29.

	Підготовка молоді до сімейного життя повинна вміщувати такі аспекти. Встановіть зв'язки між цими аспектами та їх змістом.	
1. Загальносоціальний		А. сутність сім'ї як найважливішого осередку суспільства, особливості сімейної політики кожної держави, ідейні цінності сім'ї, соціальні ролі подружжя та батьків.

2. Матеріально-економічний	Б. знання про репродуктивне здоров'я, планування сім'ї, народження в сім'ї бажаних дітей.
3. Житлово-побутовий	В. відповідальність за виховання дітей, розуміння основ сімейного виховання, ролі батька й матері в житті дитини.
4. Демографічний	Г. знання про бюджет сім'ї, її матеріальне забезпечення.
5. Комунікативний	Д. знання з основ законодавства про шлюб та сім'ю, сімейну угоду, обов'язки подружжя.
6. Виховний	Е. організація життя, житлові умови і вміння вести домашнє господарство.
7. Рекреативний	Є. взаємостосунки в сім'ї між подружжям, членами родини, з оточуючими; виховання моральних якостей, необхідних для нормальних взаємин; знання про гармонію сексуальних стосунків, особливостей функціонування жіночого та чоловічого організмів.

Правильні відповіді: 1 - ..., 2 - ..., 3 - ..., 4 - ..., 5 - ..., 6 - ..., 7...

Питання 30.

	З перерахованих оберіть форми роботи, які використовують у підготовці молоді до сімейного життя.
1	лекції “За здоровий спосіб життя” та упередження ЗПСШ, показ фільмів “Планування сім'ї” та “Ненароджені хочуть жити”, “Школа молодої сім'ї”, круглий стіл “Проблеми сім'ї – проблеми суспільства”
2	відеолекторій з питань статевого виховання “Поговоримо відверто”, виїзні заняття відеолекторію “Жінка-дитя-життя”
3	програма ”Молодіжний центр жіночих ініціатив“
4	робота з дівчатами-сиротами – ”Школа сімейних та міжособистісних відносин“
5	заняття в клубі для дівчат-сиріт „Майбутня жінка – мати” та клуб сімейного життя
6	вечірні жіночі гімназії
7	навчально-консультативних пунктів при ЗАГСах
8	соціологічні опитування, бесіди, анкетування

9	мобільні курси, навчально-консультативні пункти (у тому числі виїзні у сільську місцевість), вечірні жіночі та юнацькі гімназії, клуби для дівчат, кабінети довіри; лекторії, дискусійні клуби, діяльність спеціалізованих служб (служба знайомств, пошта довіри, школа молодого подружжя, телефон довіри)
10	комунікативні тренінги, тестування, індивідуально-групові психологічні консультації, психологічний театр мініатюр, лекції та семінари, проектні методики, шоу-програми, тематичні КВК

Правильна відповідь:

Питання 31.

	За результатами дослідження, проведеного серед учнів шкіл, ПТУ, технікумів ... % юнаків та ... % дівчат вважають, що до шлюбу слід готуватися.
--	--

Питання 32.

	З ким проводиться робота щодо підготовки молоді до сімейного життя?
1	Учнями шкіл
2	Студентами коледжів
3	Учнями ПТУ, ліцеїв
4	У робітничих та студентських гуртожитках
5	Учнями шкіл-інтернатів
6	Студентами вузів
7	Молодими сім'ями
8	Дистантними сім'ями
9	З молодими парами, які подали заяву до ЗАГСу

Правильна відповідь:

Питання 33.

	Назвіть фахівців, які залучаються до роботи щодо підготовки молоді до сімейного життя.
--	--

Питання 34.

	Чи згодні ви з таким твердженням: “Основні шляхи розв’язання проблем у напрямі роботи з молодими сім'ями зі стабілізації сімейних стосунків – це: створення консультативних пунктів, кабінетів, консультативних служб, у тому числі виїзних для роботи з сільською сім'єю, діяльність центрів „Родинний дім”, робота клубів молоді сім'ї.”
1	Згодна (Згоден)
2	Не згодна (Не згоден)

Питання 35.

	Які із зазначених форм не відносяться до соціальної роботи з молодими сім'ями щодо стабілізації сімейних стосунків і є зайвими?
1	урок, факультатив, лабораторне та практичне заняття
2	консультативний пункт або кабінет
3	екскурсії, тренінги, виховні години
4	консультативна служба, у тому числі виїзна для роботи з сільською сім'єю
5	лекції “За здоровий спосіб життя” та упередження ЗПСШ,
6	центр „Родинний дім”
7	клуб молоді сім'ї
8	показ фільмів “Планування сім'ї” та “Ненароджені хочуть жити”
9	“Школа молоді сім'ї”, круглий стіл “Проблеми сім'ї – проблеми суспільства”
10	Служби підтримки молоді сім'ї, Служби адаптації молоді сім'ї
11	консультаційні пункти з питань молодіжного кредитування, отримання довгострокового кредиту на будівництво житла

Правильна відповідь: ...

Питання 36.

	Де на Україні (в якій області) вперше було започатковано таку інноваційну форму роботи, як центр “Родинний дім”?
--	--

Питання 37.

	Найбільш ефективною формою роботи з молодією сім'єю щодо стабілізації сімейних стосунків є .... молоді сім'ї, що є самодіяльним об'єднанням, створеним відповідно до бажань та інтересів його членів. Характерною особливістю його роботи є демократичність, довірлива атмосфера, взаємостосунки партнерства, поваги один до одного.
--	--

Питання 38.

	Скільки клубів молоді сім'ї працює сьогодні в Україні?
--	--

Питання 39.

	Чи правдивою, на Вашу думку, є така інформація: «Клуби молодих сімей також стали створюватися у сільській місцевості. У Донецькій області працюють 4 таких клуби у 4 селах, які відвідують 55 подружніх пар. При клубі молоді сім'ї організуються виїзні консультації на селі.
1	так
2	ні

Питання 40.

	Одним з перспективних напрямів соціальної роботи є підтримка ... сімей, яким поки ще не приділяється достатньо уваги в діяльності ЦССМ. Цікавим стало створення Клубів ... сімей на базі гуртожитків.
--	---

Питання 41.

	Однією з ефективних форм роботи з молоддю сім'єю стало проведення культурно-масових розважальних заходів. Реалізація цього напрямку діяльності ЦССМ відбувається за допомогою таких форм і методів:
1	тижні планування сім'ї, відзначення міжнародного дня сім'ї; православні, релігійні свята
2	обласні конкурси „Роде наш красний, роде наш творчий”, „Історія моєї родини”, „Родинна веселка”
3	конкурси, вечори студентських сімей (“Творча студентська сім'я”, “Ще одна історія про Адама і Єву”)
4	вечори молоді сім'ї “Яке це щастя бути разом”
5	свято молоді сім'ї
6	свято-конкурс “Серця двох”, ”За прекрасних дам“, ”Моя сім'я“
7	виставки декоративно-прикладного, художнього мистецтва ”Світ очима дітей“
8	фестивалі сімей, сімейних творчих колективів
9	конкурси: ”Доньки-матері“, ”Ой, кум, до куми залицявся“, ”На порозі сім'ї”, ”Ідеальна пара”, “Жінка-бабуся”

Правильна відповідь:

Питання 42.

	Допомога батькам у розв'язанні різноманітних проблем сімейного виховання реалізується за допомогою таких форм соціальної роботи:
1	школи батьківської підтримки, психодрама
2	школи майбутньої мами, тата, анонімні консультпункти для батьків та підлітків
3	консультаційні пункти для батьків, кінолекторій з питань сімейного життя
4	соціально-медичні курси для молодих жінок ”Народження та виховання здорової дитини“
5	„Телефон Довіри” для батьків
6	клуб молодих батьків ”Проблема“
7	клуб ”Кмітливий малюк“

8	семінари, конференції, круглі столи
9	спеціалізована соціальна служба „Творча майстерність“

Правильна відповідь: ...

Питання 43.

	Особливим видом сімейної психотерапії є ... психотерапія, орієнтована на конкретну подружню пару та її проблеми. Вона має допомогти у вирішенні сімейних конфліктів, позбутися стресів у разі розлучення, врегулювати подружні взаємини.
--	--

Питання 44.

	Процес сімейної терапії умовно можна поділити на два етапи. Назвіть ці етапи.
--	---

Питання 45.

	Сімейна психотерапія, як напрям роботи з молодими сім'ями, реалізується за допомогою таких форм соціальної роботи:
1	клуб "Кмітливий малюк"
2	психологічне ток-шоу, тренінг
3	клуб молодих батьків "Проблема"
4	жіночий тренінговий центр, який передбачає надання психологічної, інформаційної допомоги жінкам, які зазнали різних форм насильства (фізичного, психологічного, сексуального)
5	кінолекторій з питань сімейного життя
6	кабінет екстреної психологічної допомоги, який надає медико-психологічні консультації конфліктним сім'ям
7	школа майбутньої мами, тата, школа батьківської підтримки
8	консультпункти щодо профілактики сімейних конфліктів, індивідуальні консультації, психотренінги з виведення із стресових станів

Правильні відповіді: ...

Питання 46.

	Встановіть зв'язки між напрямками соціальної роботи з молодими сім'ями та формами реалізації цих напрямів.	
1. Підготовка молоді до сімейного життя	А. клуб молодих батьків "Проблема", школи майбутньої мами, тата, анонімні консультпункти для батьків та підлітків, школи батьківської підтримки	
2. Робота з стабілізації сімейних стосунків	Б. психологічне ток-шоу, тренінг, жіночий тренінговий центр, кабінет екстреної психологічної допомоги	

3. Розв'язання проблем сімейного виховання	В. центр „Родинний дім”, лекції “За здоровий спосіб життя” та упередження ЗПСШ, консультативна служба, у тому числі виїзна для роботи з сільською сім'єю
4. Сімейна психотерапія	Г. комунікативні тренінги, тестування, індивідуально-групові психологічні консультації, лекції та семінари, проектні методики, шоу-програми, тематичні КВК, навчально-консультативні пункти при ЗАГСах, програма ”Молодіжний центр жіночих ініціатив“

Правильні відповіді: 1 - ..., 2 - ..., 3 - ..., 4 - ...

Питання 47.

	Перелічіть функції соціального педагога в роботі з родиною.
--	---

Питання 48.

	... функція соціального педагога в роботі з родиною передбачає вивчення особливостей родини, мікроклімату, кола спілкування, умов життя, виявлення проблем.
--	---

Питання 49.

	... функція соціального педагога в роботі з родиною передбачає прогнозування та моделювання на основі здійсненої діагностики процесу розвитку родини. Виховання в ній дітей.
--	--

Питання 50.

	... функція соціального педагога в роботі з родиною передбачає психолого-педагогічну освіта батьків щодо набуття комунікативних умінь.
--	--

Питання 51.

	... функція соціального педагога в роботі з родиною передбачає підтримку родин у захисті їх прав, інтересів, отриманні соціальних гарантій, пільг.
--	--

Питання 52.

	... функція соціального педагога в роботі з родиною передбачає попередження і подолання негативних явищ в сім'ї, профілактика девіантної поведінки.
--	---

Питання 53.

	... функція соціального педагога в роботі з родиною передбачає надання малозабезпеченим родинам матеріальної допомоги.
--	--

Питання 54.

	... функція соціального педагога в роботі з родиною передбачає здійснення невідкладної психологічної допомоги.
--	--

Питання 55.

	... функція соціального педагога в роботі з родиною передбачає забезпечення культурної, спортивно-оздоровчої діяльності сім'ї, технічної і художньої творчості для родин.
--	---

Питання 56.

	Встановіть зв'язки між функціями соціального педагога в роботі з родиною та їх визначеннями.
1. Діагностична	А. прогнозування та моделювання на основі здійсненої діагностики процесу розвитку родини. Виховання в ній дітей.
2. Прогностична	Б. вивчення особливостей родини, мікроклімату, кола спілкування, умов життя, виявлення проблем.
3. Організаційно-комунікативна	В. підтримка родин у захисті їх прав, інтересів, отримання соціальних гарантій, пільг.
4. Правозахисна	Г. психолого-педагогічна освіта батьків щодо набуття комунікативних умінь.
5. Профілактична	Д. надання малозабезпеченим родинам матеріальної допомоги.
6. Соціально-побутова	Е. попередження і подолання негативних явищ в сім'ї, профілактика девіантної поведінки.
7. Соціально-психологічна	Є. забезпечення культурної, спортивно-оздоровчої діяльності сім'ї, технічної і художньої творчості для родин.
8. Організаторська	Ж. здійснення невідкладної психологічної допомоги

Правильні відповіді: 1-..., 2- ..., 3 - ..., 4-..., 5-..., 6 - ..., 7-..., 8 -

Тема 6. Взаємодія соціального педагога, школи та сім'ї у розв'язанні проблем виховання особистості

Питання 1.

	Батьки або особи, які їх замінюють, мають право:
1	Обирати навчальні заклади та форми навчання для неповнолітніх дітей
2	Захищати законні інтереси дітей, звертатись до органів управління освітою з питань навчання і виховання їх дітей

3	Вибирати для своєї дитини друзів
4	Надавати дитині можливість вибору: ходити до школи, чи не ходити

Питання 2.

	Батьки або особи, які їх замінюють, зобов'язані:
1	Забезпечити умови для здобуття дитиною повної і загальної середньої освіти, дбати про фізичне здоров'я дитини, створювати належні умови для розвитку її природних здібностей
2	Поважати гідність дитини, виховувати працелюбність, почуття доброти, милосердя, шанобливе ставлення до сім'ї, старших за віком, рідної мови, національних, історичних і культурних цінностей українського народу
3	Матеріально заохочувати дітей за відмінні оцінки
4	Не втручатись в особисте життя дитини, дати їй можливість рости і розвиватись самостійно

Питання 3.

	До форм і методів роботи педагога з батьками відносять:
1	Засоби масової інформації
2	Театр і кіно
3	Відвідування батьків удома, запрошення до школи, день відкритих дверей у школі, батьківські збори, бесіда, лекція, тематичний вечір, конференція
4	КВК

Питання 4.

	Яка мета відвідування учня та його батьків удома?
--	---

Питання 5.

	Які форми і методи роботи педагога з батьками учнів є, на Вашу думку, найефективнішими і чому?
--	--

Питання 6.

	Взаємодія з батьками буде ефективною за таких умов:
1	Диференціації, індивідуалізації, систематичності, послідовності, природовідповідності, гуманізації, демократизації
2	Дотримання позиції рівноправності, запрошення батьків до співробітництва, довіра до виховних можливостей батьків, педагогічний такт, опора на позитивні якості дитини
3	Доступності, наочності, науковості матеріалу
4	Привчання, тренування, громадська думка, педагогічна вимога, заохочення, покарання, стимулювання, навіювання, вправа, бесіда, лекція

Питання 7.

	Залучити батьків до спільної виховної роботи можна за допомогою таких форм:
1	Батьківський комітет класу, загально шкільний батьківський комітет, виконання батьками практичних рекомендацій і порад педагогів
2	Заохочення і покарання
3	Демонстрація, ілюстрація
4	Мозковий штурм

Питання 8.

	Педагогічно неспроможні – це сім'ї ... З цими сім'ями потрібно проводити таку роботу: ...
--	---

Питання 9.

	До педагогічно пасивних відносять сім'ї, які ... Вони потребують такої допомоги: ...
--	--

Питання 10.

	Антипедагогічні сім'ї – це ... З ними проводять таку роботу: ...
--	--

Питання 11.

	Варто звернути увагу на ... та ... роботи з батьками учнів, а саме відвідування батьків удома, запрошення їх до школи, день відкритих дверей для батьків у школі, класні батьківські збори, бесіди і лекції для батьків на педагогічну тематику, тематичні вечори і вечори запитань та відповідей, конференції, самоосвіта, педагогічний лекторій, позакласний педагогічний всеобуч, університет педагогічних знань, листування, консультації батькам, ознайомлення їх з психолого-педагогічною літературою.
--	--

Питання 12.

	Встановіть зв'язки між поняттями та їх складовими.
А. Методи та форми роботи з батьками учнів	1. відвідування батьків удома, запрошення їх до школи, день відкритих дверей для батьків у школі
	2. класні батьківські збори, бесіди і лекції для батьків на педагогічну тематику,
	3. самоосвіта, педагогічний лекторій, позакласний педагогічний всеобуч, університет педагогічних знань
	4. листування, консультації батькам, ознайомлення їх з психолого-педагогічною літературою.

	5. тематичні вечори і вечори запитань та відповідей, конференції,
Б. Форми залучення батьків до виховної роботи	6. батьківський комітет класу
	7. загальношкільний батьківський комітет
	8. виконання батьками практичних рекомендацій, прохань
В. Умови ефективної взаємодії з батьками	9. запрошення батьків до співробітництва, дотримання позиції рівноправності
	10. визнання важливості батьків у співпраці, вияв любові, захопленості їх дитиною
	11. пошук нових форм співпраці, використання заходів, спрямованих на підвищення авторитету батьків, довіра до виховних можливостей батьків, підвищення рівня їх педагогічної культури й активності у вихованні
	12. педагогічний такт, неприпустимість необережного втручання в життя сім'ї
	13. життєстверджуючий, мажорний настрій при розв'язанні проблем виховання
	14. опора на позитивні риси дитини, орієнтація на успішний розвиток особистості

Правильні відповіді: А - ..., Б - ..., В - ...

Питання 13.

	Які поради, рекомендації для батьків, вчителів, вихователів, соціальних педагогів щодо профілактики поширення серед учнів наркогенних речовин Ви можете дати?
--	---

Питання 14.

	Зміст роботи соціального педагога з батьками учнів повинен ґрунтуватися на їх правах і обов'язках, визначених Законом України ... .
--	---

Питання 15.

	Розподіліть права та обов'язки батьків або осіб, які їх замінюють.
А. Права батьків	1. вибирати навчальні заклади та форми навчання для неповнолітніх дітей

	2. забезпечувати умови для здобуття дитиною повної і загальної середньої освіти за будь-якою формою навчання
	3. обирати і бути обраними до органів управління освітою з питань навчання і виховання дітей
	4. виховувати повагу до національних, історичних, культурних цінностей українського народу, дбайливе ставлення до історико-культурного надбання та навколишнього природного середовища, любов до України
	5. захищати законні інтереси дітей
	6. постійно дбати про фізичне здоров'я, психічний стан дітей, створювати належні умови для розвитку їх природних здібностей
Б. Обов'язки батьків	7. поважати гідність дитини, виховувати працелюбність, почуття доброти, милосердя, шанобливе ставлення до сім'ї, старших за віком, державної і рідної мови, до народних традицій і звичаїв
	8. звертатися до відповідних органів управління освітою з питань навчання і виховання дітей
	9. приймати рішення щодо участі дитини в інноваційній діяльності загальноосвітнього навчального закладу

Правильні відповіді: А -..., Б - ...

Питання 16.

	Чи мають право батьки вибирати навчальні заклади та форми навчання для неповнолітніх дітей?
1	так
2	ні

Питання 17.

	Чи зобов'язані батьки забезпечувати умови для здобуття дитиною повної і загальної середньої освіти за будь-якою формою навчання?
--	--

1	так
2	ні

Питання 18.

	... допомагає встановити зв'язок з усією сім'єю, з'ясувати її загальну та педагогічну культуру, умови життя учня, його місце в сім'ї і ставлення до нього старших, ознайомитися з досвідом батьківського виховання, дати поради і домовитися про єдині вимоги до школяра.
--	---

Питання 19.

	Коротко опишіть, за якою схемою варто проводити загальне ознайомлення з умовами життя учня вдома.
--	---

Питання 20.

	В День ... для батьків у школі проводять батьківські збори, лекції, консультації, екскурсії, організують виставки, вечори, читацькі конференції. В деяких школах їх присвячують питанням трудового, естетичного виховання дітей у сім'ї та ін. В одних школах день відкритих дверей для батьків проводять щочверті, в інших – щомісяця.
--	---

Питання 21.

	... є важливим колективним видом роботи класного керівника з батьками учнів. Їх проводять 1-2 рази на чверть. Такі ... сприяють формуванню громадської думки батьків, об'єднанню їх в єдиний колектив. Тематика ... визначається загальними завданнями виховання, умовами навчально-виховної роботи в класі, рівнем загальної культури та педагогічного кругозору батьків.
--	--

Питання 22.

	З метою пропаганди педагогічних знань серед батьків організують ... і ... на педагогічну тематику. Їх проводять або для батьків учнів одного класу, окремо для батьків учнів початкових класів, середніх старших класів, що дає змогу враховувати вікові особливості дітей. Ці заходи ефективні лише тоді, коли спираються на конкретні факти, проілюстровані конкретними прикладами з питань сімейного виховання.
--	--

Питання 23.

	Глибшому пізнанню методики сімейного виховання сприяють ... вечори і вечори ..., на які запрошують працівників правоохоронних органів, лікарів та інших фахівців, причетних до проблем виховання підростаючого покоління.
--	---

Питання 24.

	З наведеного переліку виберіть нові методи та форми виховної роботи з учнями, які виникли в останнє десятиріччя .
1	батьківські університети
2	перегляд фільмів на педагогічні теми, вечори сімейних традицій, виставки ”Світ захоплень нашої сім’ї”
3	педагогічний десант, дерево родоводу, у сімейному колі, родинний міст, народна світлиця, день добрих справ
4	відвідування батьків удома, запрошення їх до школи, день відкритих дверей для батьків у школі, класні батьківські збори, бесіди і лекції для батьків на педагогічну тематику, тематичні вечори і вечори запитань та відповідей, конференції
5	клуб послідовників сім’ї Никітіних
6	самоосвіта, педагогічний лекторій, позакласний педагогічний всеобуч, університет педагогічних знань, листування, консультації батькам, ознайомлення їх з психолого-педагогічною літературою
7	аукціон ідей сімейної педагогіки
8	дні довіри
9	батьківський ринг

Правильна відповідь: ...

Питання 25.

	Відповідну роль у педагогічному навчанні батьків відіграє їх ... – читання науково-популярної літератури з питань сімейної педагогіки, тематичні радіо- і телепередачі.
--	---

Питання 26.

	... передбачає надання батькам систематизованих знань з теорії виховання, привернення уваги до актуальних проблем виховання з допомогою лекцій, бесід.
--	--

Питання 27.

	... передбачає періодичне надсилання батькам листів про успіхи учня в навчанні, старанність, уважність та відповідальність за доручення. Можна повідомити про певні його труднощі, попросити про зустріч. Варто висловити щире подяку за хороше виховання дитини.
--	---

Питання 28.

	Встановіть зв’язки між методами та формами роботи соціального педагога з батьками учнів та їх змістом.
--	--

1. Відвідування батьків удома	А. Цей вид роботи потребує єдності школи, батьків, учнів, сприяє згуртуванню шкільного колективу. Цього дня у школі проводять батьківські збори, лекції, консультації, екскурсії, організують виставки, вечори, читацькі конференції. В деяких школах їх присвячують питанням трудового, естетичного виховання дітей у сім'ї та ін.
2. День відкритих дверей для батьків у школі.	Б. допомагає встановити зв'язок з усією сім'єю, з'ясувати її загальну та педагогічну культуру, умови життя учня, його місце в сім'ї і ставлення до нього старших, ознайомитися з досвідом батьківського виховання, дати поради і домовитися про єдині вимоги до школяра.
3. Класні батьківські збори	В. Їх проводять або для батьків учнів одного класу, окремо для батьків учнів початкових класів, середніх старших класів, що дає змогу враховувати вікові особливості дітей. Ці заходи ефективні лише тоді, коли спираються на конкретні факти, проілюстровані конкретними прикладами з питань сімейного виховання.
4. Бесіди і лекції на педагогічну тематику	Г. є важливим колективним видом роботи класного керівника з батьками учнів. Їх проводять 1-2 рази на чверть. Такі збори сприяють формуванню громадської думки батьків, об'єднанню їх в єдиний колектив. Тематика зборів визначається загальними завданнями виховання, умовами навчально-виховної роботи в класі, рівнем загальної культури та педагогічного кругозору батьків.
5. Тематичні вечори і вечори запитань та відповідей	Д. передбачає надання батькам систематизованих знань з теорії виховання, привернення уваги до актуальних проблем виховання з допомогою лекцій, бесід.

6. Самоосвіта	Е. читання науково-популярної літератури з питань сімейної педагогіки, тематичні радіо- і телепередачі.
7. Педагогічний лекторій	Є. запрошують працівників правоохоронних органів, лікарів та інших фахівців, причетних до проблем виховання підростаючого покоління.
8. Листування	Ж. передбачає періодичне надсилання батькам листів про успіхи учня в навчанні, старанність, уважність та відповідальність за доручення. Можна повідомити про певні його труднощі, попросити про зустріч. Варто висловити щиру подяку за хороше виховання дитини.

Правильні відповіді: 1-...,2-...,3 -...,4-...,5-...,6 -..., 7-...Д 8 - ...

Питання 29.

	... класу створюють з метою демократизації управління виховним процесом, налагодження зворотного зв'язку „сім'я – школа”, для поточного корегування управлінських рішень, забезпечення єдності педагогічних вимог до учнів, надання допомоги сім'ї у вихованні та навчанні дітей.
--	---

Питання 30.

	Встановіть зв'язки між формами залучення батьків до виховної роботи та їх змістом.
1. Батьківський комітет	А. сприяє підвищенню культури батьків, озброєнню їх педагогічними знаннями і досвідом. Налагодження контактів, спілкування батьків з дітьми, класним керівником у процесі виконання педагогічних рекомендацій сприяє зближенню дітей з батьками.
2. Загальношкільний батьківський комітет	Б. обирають на загальношкільних батьківських зборах з представників батьківських комітетів класів. Тоді ж обирають голову батьківського комітету школи, створюють комісії: навчальну, культурно-масової роботи, господарську, трудового виховання і професійної орієнтації, педагогічної

	пропаганди. Комітет пропонує рішення, які потім обов'язково розглядаються адміністрацією школи.
3. Виконання батьками практичних рекомендацій, прохань	В. створюють з метою демократизації управління виховним процесом, налагодження зворотного зв'язку „сім'я – школа”, для поточного корегування управлінських рішень, забезпечення єдності педагогічних вимог до учнів, надання допомоги сім'ї у вихованні та навчанні дітей.

Правильні відповіді: 1-..., 2- ..., 3 - ...

Питання 31.

	Встановіть зв'язки між умовами ефективної взаємодії соціального педагога, вчителя і батьків та їх змістом.
1. Запрошення батьків до співробітництва.	А. передбачає розуміння почуттів батьків, виявлення стриманості, відкритості, доброзичливості у спілкуванні з батьками. Це перший крок до співпраці з ними.
2. Дотримання позиції рівноправності.	Б. Психологічний контакт з батьками виникає одразу, як тільки вчитель або соціальний педагог виявляє розуміння дитини, симпатизує їй, бачить позитивні та негативні риси. Батьки, відчувши його доброзичливість, більш охоче спілкуються з ним, налаштовуються на співпрацю.
3. Визнання важливості батьків у співпраці.	В. Учитель може запропонувати одному з батьків організувати батьківські збори, разом визначивши їх тематику, структуру тощо. Особливо корисний обмін думками з батьками щодо налагодження взаєморозуміння з дітьми
4. Вияв любові, захопленості дитиною.	Г. Об'єднання зусиль соціального педагога, учителя та сім'ї школяра можливе за взаємного визнання ними рівноправності. Перший крок має зробити педагог, оскільки до цього його зобов'язує професійний обов'язок.

5. Пошук нових форм співпраці..	Д. Учитель повинен завжди наголошувати на важливій ролі батьків у вихованні та розвитку дитини.
---------------------------------	---

Правильні відповіді: 1-..., 2-..., 3 - ..., 4-..., 5 - ...

Питання 32.

	Процес налагодження взаємодії з батьками ефективний за дотримання педагогом психолого-педагогічних правил та вимог. До них належать:
1	вибір форм і методів виховання за бажанням дитини
2	використання заходів, спрямованих на підвищення авторитету батьків
3	зосередження уваги на негативних рисах дитини
4	довіра до виховних можливостей батьків, підвищення рівня їх педагогічної культури й активності у вихованні
5	неприпустимість необережного втручання в життя сім'ї
6	педагогічний такт
7	життєстверджуючий, мажорний настрій, при розв'язанні проблем виховання
8	орієнтація на успішний розвиток особистості
9	опора на позитивні риси дитини

Правильна відповідь: ...

Питання 33.

Співвіднесіть види сімей та роботу, яка проводиться з цими сім'ями.		
1. Педагогічно неспроможні сім'ї	А. сім'ї, що характеризуються аморальними умовами виховання дітей. У таких сім'ях панує дух неповаги до правил моралі та вимог законів. Батьки своєю поведінкою (пияцтво, злодійство, розпуста тощо) створюють у сім'ї антипедагогічну обстановку, намагаються виправдати відхилення від норм поведінки у своїх дітей, протиставляють вимогам школи свої сімейні вимоги.	1. Із такими сім'ями працюють переважно індивідуально, домагаючись розуміння батьками хибності своєї поведінки, пробудження почуття відповідальності за виховання дітей, усвідомлення потреби перебудувати систему стосунків у сім'ї, своєї вини, помилок, бажання докорінно змінити сімейний уклад.

<p>2. Педагогічно пасивні сім'ї</p>	<p>Б. сім'ї, в яких батьки намагаються виявити певну активність у вихованні дітей, проте роблять це невміло. Їх виховний вплив непослідовний, педагогічно необґрунтований. Найчастіше вони керуються власним досвідом, якого набули, коли свого часу їх виховували батьки.</p>	<p>2. Таким батькам необхідно довести, що такий стиль виховання дитини в сім'ї робить її самотньою, емоційно нестійкою та ін. Таким дітям в дорослому житті, напевне, буде непросто. Тому батькам варто подумати про адаптацію їх до реального життя, недоцільність перекладання відповідальності за виховання дітей на вчителів, репетиторів.</p>
<p>3. Анти-педагогічні сім'ї</p>	<p>В. Вони забезпечують дитину всім, про що тільки вона може мріяти. Однак на виховання їм бракує часу, тому вони передоручають цю справу гувернанткам.</p>	<p>3. У роботі з такими сім'ями спираються на те, що вони також хочуть бачити власних дітей чесними, культурними, здоровими, щасливими. З ними обговорюють упущення у вихованні дітей, накреслюють шляхи усунення їх, зміни сімейних стосунків. З батьками цієї групи працювати важко, і не слід сподіватися на швидкі наслідки, але важливо посіяти в них сумніви у правильності їхньої системи виховання, змусити їх замислитися над її результатами.</p>

4. Сім'ї, в яких батьки займаються бізнесом	Г. сім'ї, які не виявляють особливої активності у вихованні дітей, Вони з об'єктивних (хвороба, зайнятість, часта відсутність) або суб'єктивних (відсутність єдиної точки зору на виховання, розлад між батьками, часті конфлікти та ін.) причин не можуть належним чином виховувати дітей. У таких сім'ях стосунки між батьками напружені, конфліктні. За сімейними негараздами вони не знаходять часу для виховання дітей, втрачають контроль за ними.	4. Роботу з такими сім'ями спрямовують передусім на підвищення їх психолого-педагогічного рівня. З цією метою їх залучають до загальної системи педагогічного всеобучу, влаштовують консультації з окремих питань виховання дітей у сім'ї.
---	--	--

Правильні відповіді: 1-...-..., 2 -...-..., 3 -...-..., 4-...-...

Тема 7. Методика сімейного виховання

Питання 1.

	Особливе значення для розвитку особистості дитини в сім'ї мають наступні умови:
1	Батьківське тепло, взаємна повага в сім'ї, частота й інтенсивність спілкування батьків з дітьми, сімейна дисципліна, методи виховання, які використовуються батьками, приклад батьків
2	Негайне виконання будь-якого бажання дитини
3	Наявність у дитини окремої кімнати з якомога більшою кількістю іграшок
4	Педагогічна освіта батьків

Питання 2.

	Поясніть, яку роль у сімейному вихованні відіграє приклад батьків. Який психологічний механізм лежить в його основі?
--	--

Питання 3.

	Якими, на Вашу думку, є завдання сімейного виховання?
--	---

Питання 4.

	Напрями сімейного виховання :
1	Формування всебічно розвиненої особистості
2	Моральне і етичне

3	Моральне, фізичне, розумове, трудове, естетичне
4	Превентивне

Питання 5.

	А.С. Макаренко наводить такі види несправжнього батьківського авторитету:
1	Авторитет гуманних людських стосунків
2	Авторитет придушення, віддалі, педантизму, любові, доброти, дружби
3	Авторитет грошей
4	Авторитет сили

Питання 6.

	Яким, на Вашу думку, є справжній батьківський авторитет?
--	--

Питання 7.

	Методи сімейного виховання поділяються на такі групи:
1	Словесні, наочні, практичні
2	Масові, групові, індивідуальні
3	Впливу на підсвідомість та свідомість дітей
4	Переконання, організації життєдіяльності дітей, стимулювання культури поведінки

Питання 8.

	Які методи сімейного виховання є найефективнішими?
--	--

Питання 9.

	Метод заохочення передбачає:
1	Позитивну оцінку поведінки і діяльності дитини
2	Негативну оцінку, осуд дій дитини
3	Виконання батьками будь-якого бажання дитини
4	Схвалення, нагороду, подяку дитині за хорошу поведінку

Питання 10.

	Як часто і при яких обставинах варто застосовувати методи покарання? Які саме?
--	--

Питання 11.

	Встановіть зв'язки між поняттями та їх змістом.	
1. Умови ефективного сімейного виховання	А. Оскільки мета виховання підростаючого покоління – формування всебічно розвинутої особистості, сім'я, як і школа, здійснює моральне, розумове, трудове, естетичне, фізичне та інші напрями виховання.	

2. Завдання сімейного виховання	Б. Батьківське тепло, взаємна повага в сім'ї, довіра до дитини, частота й інтенсивність спілкування батьків з дітьми, сімейна дисципліна, методи виховання, які використовуються батьками.
3. Зміст сімейного виховання	В. Сім'я є природним середовищем первинної соціалізації дитини, джерелом її матеріальної та емоційної підтримки, засобом збереження і передання культурних цінностей від покоління до покоління. З перших днів появи дитини на світ сім'я покликана готувати її до життя та практичної діяльності, в домашніх умовах забезпечити розумну організацію її життя, допомогти засвоїти позитивний досвід старших поколінь, набути власного досвіду поведінки й діяльності.

Правильні відповіді: 1-..., 2- ..., 3 - ...

Питання 12.

	На думку відомого українського педагога ..., „Тіло, душа, розум – ось три кити батьківської педагогіки”.
--	--

Питання 13.

	Для нас актуальними лишаються слова ..., який писав, що виховання бере людину всю, якою вона є, з усіма її народними і поодинокими особливостями, – її тіло, душу, розум.
--	---

Питання 14.

	„Якщо ви до п'яти років не виховаєте дитину як треба, – писав ..., – потім доведеться перевиховувати. Головні основи виховання закладаються до п'яти років. І те, що ви зробили до п'яти років, – це 90 % усього виховного процесу”.
--	--

Питання 15.

	Які методи належать до групи методів формування свідомості особистості?
1	розповідь, заохочення, змагання, привчання, покарання
2	Бесіда, лекція, дискусія, переконання, навіювання, приклад
3	змагання, доручення, створення виховних ситуацій, лекція, спостереження, приклад

4	вправи, привчання, створення виховних ситуацій, бесіда, приклад, лекція, диспут
---	---

Питання 16.

	Вплив на особистість, який виражає осуд її дій і вчинків, що суперечать нормам суспільної поведінки називається ...
--	---

Питання 17.

	Перевагами ... над іншими методами виховання є: ... допомагає виявити власну позицію, порівняти різні точки зору, обміняти досвідом, стимулює чітко формулювати свої думки, вчить діалогічному спілкуванню, колективному розв'язанню проблеми.
--	--

Питання 18.

	Педагогічна вимога – це:
1	вимога, яка висуваються рішучим тоном, що не визнає заперечень і в чіткому словесному формулюванні містить чітку, недвозначну вказівку відносно того, які дії і як повинні виконувати діти
2	метод педагогічного впливу, за допомогою якого вихователь викликає і стимулює (чи припиняє і гальмує) ті чи інші дії дітей, виявлення у них певних якостей
3	покарання, заохочення, привчання, змагання
4	порада, прохання, довір'я, недовір'я, схвалення, натяк, осуд, погроза

Питання 19.

	Під “методом виховання” слід розуміти:
1	діяльність педагога, внаслідок якої вихованець вивчає правила поведінки в громадських місцях
2	найкоротший шлях досягнення оптимальних результатів, що відповідають поставленим виховним цілям
3	засіб активізації виховної діяльності педагога
4	процес взаємодії вихователя і вихованця, спрямований на вирішення навчально-виховних завдань

Питання 20.

	Які методи належать до групи методів організації і формування досвіду суспільної поведінки?
1	змагання, заохочення, вправа, привчання, покарання
2	привчання, тренування, педагогічна вимога, громадська думка, прогнозування, створення виховуючих ситуацій

3	громадська думка, вправа, привчання, доручення, приклад, лекція
4	створення виховних ситуацій, вимога, привчання, роз'яснення, доручення, бесіда, саморегуляція

Питання 21.

	... – це команда, наказ, настанова, слово вихователя зумовлює “виконавчу” поведінку дітей.
--	--

Питання 22.

	Однією з ефективних для реалізації мети виховання на сучасному етапі є класифікація, розроблена .... Автор виділив ... групи методів виховання.
--	---

Питання 23.

Співвіднесіть групи методів виховання з механізмом їх дії.		
1. Методи формування свідомості особистості	А. Гра Змагання Заохочення Покарання	1. ця група методів спрямована на забезпечення особистості практичними вміннями і навичками самовиховання як найвищої форми виховання.
2. Методи формування досвіду поведінки	Б. Бесіда Лекція Дискусія Переконання Навіювання Приклад	2. Логічний перехід до методів цієї групи- це перехід від слова до діла, до конкретної справи. Адже саме завдяки цій групі методів закріплюються знання, формуються вміння, навички і звичні форми поведінки.
3. Методи стимулювання діяльності і поведінки	В. Привчання Тренування Педагогічна вимога Громадська думка Прогнозування Виховуючі ситуації	3. В основі цієї групи методів виховання лежить слово вихователя – найпопулярніший інструмент в педагогічній діяльності взагалі та в сімейному вихованні зокрема.

4. Методи самовиховання	Г. Самопізнання Само- усвідомлення Саморегуляція	4. Ця група методів є допоміжною до інших груп, оскільки методи цієї групи використовуються як стимули, що сприяють ефективному використанню методів виховання
-------------------------	---	--

Правильні відповіді: 1-...-..., 2 - ...-..., 3 -...-..., 4-...-...

Питання 24.

	... зазначав: „В руках педагога слово – такий самий могутній засіб як музичний інструмент в руках музиканта, як фарби в руках художника. Як без музичного інструменту немає музики, так без слова немає педагогіки”.
--	--

Питання 25.

	... – найпопулярніший метод виховання. ... повинна спонукати дитину до роздумів, пошуків, висновків. ... поділяють на групові та індивідуальні, прогножуючі і непередбачувані. Ефективнішою буде запланована ..., до якої батьки підготувалися.
--	---

Питання 26.

	З наведеного переліку виберіть правила проведення бесіди.
1	не намагатися говорити лише самому
2	стримувати себе, коли виникне бажання перервати розповідь дитини
3	у бесіді ми вчимося монологічному спілкуванню
4	переконуючи інших, вихователь сам повинен у це вірити
5	виявляйте увагу до співбесідника, підкреслюйте свою зацікавленість
6	безперечне сприйняття слів, думок і волі
7	спокійно реагуйте на висловлювання дитини навіть тоді, коли з нею не погоджуєтесь
8	використання невербальних засобів спілкування
9	стежте за основною думкою співбесідника, намагайтеся зрозуміти хід його думок

Правильна відповідь:

Питання 27.

	Коллективна істина, яка з'являється в ході ..., перетворюється на переконання. За допомогою ... здійснюється групове обговорення проблеми з метою досягнення істини шляхом зіставлення різних думок.
--	--

Питання 28.

	... – це вплив на розум і почуття людини чи групи, який охоплює раціональну і емоційну сторони, формує погляди. Формуються ... в процесі засвоєння знань. ... поділяються на наукові, філософські, естетичні, політичні, моральні.
--	--

Питання 29.

	З наведеного переліку виберіть вимоги до методу переконання.
1	відповідність інтелектуально-емоційного стану вихователя і вихованця в момент їх взаємодії
2	безперечне сприйняття слів, думок і волі
3	враховувати вік дитини
4	враховувати індивідуальні особливості дитини
5	у бесіді ми вчимося монологічному спілкуванню
6	вихователь є авторитетом для вихованця
7	переконання повинно включати не тільки загальні принципи, правила, а й конкретні факти і приклади
8	переконуючи інших, вихователь сам глибоко вірить у те, про що повідомляє
9	стримувати себе, коли виникне бажання перервати розповідь дитини

Правильна відповідь:

Питання 30.

	... – це психологічний вплив однієї особи на іншу чи на групу, розрахований на безперечне сприйняття слів, думок і волі. ... відноситься до методів впливу на підсвідомість вихованця.
--	--

Питання 31.

	Основним засобом навіювання є .... Несловесні фактори (жести, міміка) мають обмежені можливості.
--	--

Питання 32.

	Наведіть приклад прямого педагогічного навіювання.
--	--

Питання 33.

	... педагогічне навіювання розраховане на безперечне прийняття інформації, але саме повідомлення подається не в наказовій формі, а у вигляді розповіді, опису чи натяку, які сприймаються дітьми і впливають на їх поведінку.
--	---

Питання 34.

	Ефективність навіювання залежить від таких чинників:
А. Особливостей вихователя	1. стать
	2. критичність мислення

Б. Особливостей вихованця	3. авторитет
	4. міміка, пантоміміка, жести
В. Особливості оточуючої обстановки	5. вік
	6. зовнішня привабливість
	7. використання художніх образів, музики
	8. зовнішній вигляд
	9. інтонація, паузи

Правильні відповіді: А - ..., Б – ..., В – ....

Питання 35.

	Мета застосування методу ... – добитися наслідування певних дій, яке посилюється самопереконанням і самонавіюванням. В основі ... лежить психологічний механізм наслідування, що складається з таких етапів: дитина сприймає образ, у неї виникає бажання діяти так само; між прикладом і наслідуваними діями утворюється зв'язок; відбувається синтез наслідуваних і самостійних дій дитини.
--	---

Питання 36.

	З метою формування навичок і звичок використовують методи .... і ... – організацію планомірного і регулярного виконання дітьми певних дій з метою їх перетворення на звичні форми суспільної поведінки.
--	---

Питання 37.

	Одна з причин того, що діти не користуються знаннями і навичками в сфері виховання у повсякденному житті – те, що знання і навички не підкріплюються ...
--	--

Питання 38.

	... – це метод педагогічного впливу, за допомогою якого педагог викликає і стимулює (чи припиняє і гальмує) ті чи інші дії дітей, виявлення у них певних якостей.
--	---

Питання 39.

	Назвіть, які види педагогічних вимог використовується у сімейному вихованні.
--	--

Питання 40.

	... педагогічні вимоги відрізняються тим, що стимулом для зумовленої дії стає вже не стільки самі вимоги, скільки спричинені ними психологічні фактори: переживання, інтереси, прагнення дітей.
--	---

Питання 41.

	.... педагогічні вимоги висувуються рішучим тоном, що не визнає заперечень і в чіткому словесному формулюванні містять чітку, недвозначну вказівку відносно того, які дії і як повинні виконувати діти.
--	---

Питання 42.

	З наведеного переліку виберіть форми опосередкованих педагогічних вимог.
1	довіра
2	недовіра
3	премія
4	порада
5	погроза
6	прохання
7	схвалення
8	осуд
9	натяк
10	подяка
11	похвала
12	нагорода
13	доручення

Правильна відповідь: ....

Питання 43.

	... – це система загальних суджень людей, яка виникає в процесі їх спільної діяльності і спілкування і виражає ставлення до різних явищ, подій навколишньої дійсності. ... виступає і як метод, і як результат виховання.
--	---

Питання 44.

	Метод ... – це передбачення на перспективу, яке виражається в проектуванні, моделюванні, плануванні виховного впливу. Основа методу ... – це методика перспективних ліній А.С.Макаренка.
--	--

Питання 45.

	Перспективи за методикою перспективних ліній А.С.Макаренка поділяють на: .....
--	--

Питання 46.

	... – це один з видів діяльності дітей, який виник історично і полягає у відтворенні дій дорослих і відносин між ними. Це один із засобів фізичного, розумового і морального виховання.
--	---

Питання 47.

	... вважав, що „дитина повинна гратись, навіть тоді, коли вона робить серйозну справу”.
--	---

Питання 48.

	„ ... – писав С.Т. Шацький, – це життєва лабораторія дитинства, яка дає той аромат, ту атмосферу молодому життю, без якого ця пора її була б безкорисна для людства. В ..., цьому спеціальному опрацюванні життєвого матеріалу, є найцінніше ядро розумної школи дитинства”.
--	--

Питання 49.

	Встановіть зв'язки між видами ігор та їх характеристикою.	
1. ігри дозвілля	А. їх застосовують педагоги з метою вирішення навчально-виховних задач	
2. ігри педагогічні	Б. діти грають в них за власним бажанням	
3. колективні розважальні творчі ігри	В. рухомі, хороводні, спортивно-змагальні, настільні	
4. колективні розважальні ігри з встановленими правилами	Г. сюжетно-рольові, конструкторські, драматизація, гра-жарт, гра-розіграш	
5. дидактичні ігри	Д. на тривалий час зберігається уявна ситуація, сюжет і ролі	
6. творчі педагогічні ігри	Е. їх мета – досягнення виховних завдань	
7. тривала гра	Є. організуються в процесі навчання	
8. елементи гри	Ж. у цій грі роль педагога мінімальна, він тільки подає ідею	
9. гра-творчість	З. у діяльність дітей вводиться один із компонентів гри – роль або уявна ситуація	

Правильні відповіді: 1-..., 2-..., 3- ..., 4-..., 5-..., 6-..., 7-..., 8 -..., 9-...

Питання 50.

	Метод ... – це метод стимулювання діяльності, який забезпечує відчуття товариської взаємодопомоги, облік і порівняння результатів спільної діяльності, заохочення її учасників. Використовуючи метод ..., ми сприяємо розвитку здібностей, нахилів, таланту дітей.
--	--

Питання 51.

	Змагання, в залежності від кількості учасників, поділяються на ... та ...
--	---

Питання 52.

	Метод ... – це спосіб вираження суспільної позитивної оцінки поведінки і діяльності окремої особистості чи колективу. Це й спонукання дитини до гарних вчинків шляхом ласки, похвали і нагороди. До нього вдаємося тоді, коли хочемо відзначити успіхи у навчанні, працьовитість, старанність. Добре, якщо міра .... відповідає віку дитини, а також її індивідуальним особливостям, потребам.
--	--

Питання 53.

	З наведеного переліку виберіть особливості заохочення, які повинні враховувати батьки.
1	Цей метод слід використовувати обережно, адже він не завжди впливає позитивно.
2	Важлива об'єктивність заохочення.
3	Необ'єктивне заохочення призводить до конфліктів.
4	Авторитет заохочення знижується, якщо дитина його не заслужила.
5	Слід враховувати вікові особливості реакції дітей на заохочення.
6	Не підкріплене справжніми успіхами заохочення негативно впливає і на заохочуваних, і на оточуючих – незаслужена похвала підриває довіру до батьків.
7	Якщо заохочувати дитину, яка і так завжди в центрі уваги, вона ставитиметься до заохочення байдуже.
8	Із зменшенням віку дитини її потреба в заохоченні зростає.
9	Дитина, яка звикла бути непомітною, потребує схвалення.
10	Із зменшенням віку дитини її потреба в заохоченні зменшується.
11	Потрібно якомога частіше заохочувати дитину, навіть якщо вона цього не заслужила.
12	Дитину, яка звикла бути непомітною, не варто хвалити, щоб зайвий раз не звертати на неї увагу інших дітей..

Правильна відповідь:

Питання 54.

	З наведеного переліку виберіть способи заохочення.
1	нагорода
2	премія
3	доручення
4	вправляння
5	схвалення
6	осуд

7	похвала
8	обмеження
9	подяка

Правильна відповідь:

Питання 55.

	Метод ... – це вплив на особистість, який виражає осуд її дій і вчинків, що суперечать нормам суспільної поведінки. Психологічний аспект ... полягає в тому, що воно має викликати у дитини неприємні переживання, почуття сорому і вини, бажання не повторювати подібного.
--	---

Питання 56.

	Встановіть зв'язки між видами покарань та їх характеристикою.
1. покарання-вправління	А. „домашній арешт”
2. покарання-обмеження	Б. попередження, догана з визначенням певних строків виправлення
3. покарання-осуд	В. для багатьох дітей особливо суворий тон та погляд батьків вже є покаранням, так само як приємна посмішка може бути заохоченням
4. покарання-умовність	Г. погано виконане завдання карається додатковим
5. покарання - зміна ставлення	Д. форми покарання, які ґрунтуються на добродушності педагога і повазі до того, хто завинив, їх найбільше сприймають діти. Часто вони порушують дисципліну саме тому, що їм подобається реакція, стиль покарання
6. покарання добром	Е. обмеження можливості брати участь у цікавій грі

Правильні відповіді: 1-..., 2-..., 3-..., 4-..., 5-..., 6-...

Питання 57.

	Обґрунтуйте шкідливість фізичних покарань для здоров'я і розвитку дитини.
--	---

Запитання до тем, які студенти вивчають самостійно

Питання 1.

	Які твори А.С. Макаренко присвятив проблемі сімейного виховання?
--	--

Питання 2.

	Назвіть види несправжнього батьківського авторитету за А.С. Макаренком.
--	---

Питання 3

	Що передбачає справжній батьківський авторитет за А.С. Макаренком?
--	--

Питання 4.

	Які напрями сімейного виховання описав А.С. Макаренко у праці „Книга для батьків”?
--	--

Питання 5.

	Кому з відомих педагогів належать слова: „Ваша власна поведінка – вирішальна річ. Не думайте, що ви виховуєте дитину тільки тоді, коли з нею розмовляєте, або повчаєте її, або наказуєте їй. Ви виховуєте її в кожен момент вашого життя, навіть тоді, коли вас немає дома. Як ви одягаєтеся, як ви розмовляєте з іншими людьми і про інших людей, як ви радієте або сумуєте, як ви поводитися з друзями і ворогами, як ви смієтесь, читаєте газету, – все це має для дитини велике значення. Найменші зміни в тоні дитина бачить або відчуває, всі повороти вашої думки доходять до неї невидимими шляхами, ви їх не помічаєте. А якщо вдома ви грубі або хвастливі, або ви пиячите, а ще гірше, якщо ви ображаєте матір, вам уже не треба думати про виховання: ви вже виховуєте своїх дітей і виховуєте погано, і ніякі найкращі поради й методи вам не допоможуть”.
--	---

Питання 6.

	Які твори О.В. Сухомлинський присвятив проблемі сімейного виховання?
--	--

Питання 7.

	Які основні складові сімейного виховання за В.О.Сухомлинським?
--	--

Питання 8.

	Які види безглуздої (нерозумної) батьківської любові описав В.О. Сухомлинський?
--	---

Питання 9.

	Якою, за В.О. Сухомлинським, є справжня батьківська любов?
--	--

Питання 10.

	В якій праці В.О. Сухомлинського описано трудову діяльність учнівського колективу, співпрацю учнів молодшої та середньої школи з трудовими сільськогосподарськими колективами, досвід роботи Павлиської школи Кіровоградської області?
--	--

Питання 11.

	Назвіть кризові періоди у розвитку дитини та коротко опишіть їх.
--	--

Питання 12.

	Які твори Нікітін Б.П. та Нікітіна Л.А. присвятили проблемам сімейного виховання?
--	---

Питання 13.

	Якою повинна бути поведінка майбутньої мами (за Нікітіними)?
--	--

Питання 14.

	Назвіть основні елементи системи сімейного виховання Нікітіних.
--	---

Питання 15.

	Назвіть основні компоненти сімейного виховання, які описав Р. Кемпбелл у книзі "Лицом к лицу с ребенком,,.
--	--

Питання 16.

	Зазначте основні погляди К.Д. Ушинського на сімейне виховання.
--	--

Питання 17.

	Які твори присвятив Б. Спок проблемам сімейного виховання?
--	--

Питання 18.

	Про якого вченого йде мова? Ця людина – лікар-підіатр, військовий лікар, лікар-психіатр, навчався на філологічному та медичному факультетах університету, займався спортом, учасник руху за мир проти війни в Іраку, учасник демонстрацій проти гонки озброєнь, підтримав антивоєнний рух серед молоді, за що був заарештований, балатувався на посади президента та віцепрезидента, американський "лікар Айболит,,...
--	---

Питання 19.

	Назвіть основні погляди Б. Спока на сімейне виховання.
--	--

Питання 20.

	Якому вченому належать ці слова: "Дети – наши создания, залог нашего бессмертия. Все другие достижения в нашей жизни не идут ни в какое сравнение со счастьем видеть, как из наших детей вырастают достойные люди,,.
--	--

Питання 21.

	Опишіть стереотипи в поведінці чоловіків і жінок, пов'язані з народженням дитини з особливими потребами.
--	--

Питання 22.

	З якими труднощами зустрічається сім'я, в якій народилась неповносправна дитина?
--	--

Питання 23.

	Яку допомогу можуть надати лікарі та соціальні педагоги сім'ї, в якій народилась дитина з особливими потребами.
--	---

Питання 24.

	Які причини штовхають дітей до групи ризику?
--	--

Питання 25.

	Назвіть особливості використання у сімейному вихованні казок за методикою Фесюкової Л.Б.
--	--

Питання 26.

	Встановіть зв'язки між видами негативного авторитету батьків (за працею „Про батьківський авторитет” А.С. Макаренка) та їх характеристикою.
1. авторитет придушення	А. батьки вимагають кожне мовлене ними слово вважати наказом, карають за найменшу провину
2. авторитет віддалі	Б. так звана сліпа любов, усепощення, надмірні пестощі
3. авторитет чванства	В. батьки намагаються тримати дітей на відстані від себе, розмовляють з ними зверхньо, холодно
4. авторитет педантизму	Г. відповідна поведінка дитини чи дії оплачуються подарунками, обіцянками
5. авторитет резонерства	Д. базується на примусі, залякуванні, і як наслідок – формування у дітей брехливості, жорстокості, агресивності
6. авторитет любові	Е. батьки в усьому поступаються дітям, готові на будь-які жертви, аби їм було добре

7. авторитет доброти	Є. коли батьки вихваляються своєю винятковістю, принижуючи при цьому своїх колег чи опонентів
8. авторитет дружби	Ж. батьки вдаються до моралізування з будь-якого приводу

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Аза Л.О. Батьківський авторитет / Л.О. Аза, Н.В. Лавриненко. – К.: Політвидав, 1986. – 92 с.
2. Азаров Ю.П. Семейная педагогіка / Ю.П. Азаров. – М.: Политиздат, 1985. – 238 с.
3. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи / А.Й. Капська, О.В. Безпалько, Р.Х. Вайнола; Заг. ред: І. Зверєвої та Г. Лактіонової. – К.: Наук. світ, 2001. – 129 с.
4. Актуальні проблеми теорії та практики соціальної роботи на межі тисячоліть: Монографія. – К.: УДЦССМ, 2001. – 344 с.
5. Алешина Ю.Е. Проблемы усвоения ролей мужчины и женщины / Ю.Е. Алешина // Вопросы психологии, 1991. – № 4.
6. Антиалкогольное воспитание в семье / Под ред. Д.В. Колесова. – М.: Педагогіка. – 1990. – 88 с.
7. Байярд Р.Т. Ваш беспокойный подросток / Р.Т. Байярд, Дж. Байярд. – М., 1983.
8. Барабаш О.Д. Свята і розваги в дитячому садку / О.Д. Барабаш, Л.В. Калуська, О.В. Яновська. – К.: Освіта, 1995. – 127 с.
9. Барко В.І. Як визначити творчі здібності дитини? / В.І. Барко, А.М. Тютюнников – К., 1991.
10. Батищева Г.О. Робота ССМ з молододу сім'єю : методичні рекомендації / Г.О. Батищева, З.Г. Зайцева. – К.: А., Л., Д., 1996. – 98 с.
11. Батьків не обирають... Проблеми відповідального батьківства в сучасній Україні. - К.: А.Л.Д. , 1997. – 144 с.
12. Бондаровська А. Що ми можемо зробити, щоб запобігти домашньому насильству / А. Бондаровська. – К.: СДМ – Студіо, 1999. – 64 с.
13. Бондаровська В. Школа для батьків / В. Бондаровська, К. Бабенко, О. Возіянова та ін., ТОВ “Батискаф”. – К. – 2003. – 320 с.
14. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї : Курс лекцій / О.І. Бондарчук. – К.: МАУП, 2001. – 96 с.
15. Браун-Галковська Марія Домашня психологія: Подружжя, діти, родина / Марія Браун-Галковська / Пер. з польськ. З.Городенчук. – Львів: Свічадо, 2000. – 176 с.
16. Буянов М.И. Ребенку нужна родительская любовь / М.И. Буянов. – М., 1984.
17. Василькова Ю.В. Социальная педагогіка : Курс лекцій /

Ю.В. Василькова, Т.А. Василькова. – М.: Изд. центр “Академия”, 1999. – 440 с.

18. Винникотт Дж. В. Разговор с родителями / Дж. В. Винникотт. – М., 1994.

19. Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах : тематична Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2001 року. – К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002. – 144 с.

20. Волинець Л.С. Дитинство в Україні: права, гарантії, захист. Український часопис прав людини / Л.С. Волинець. – К.: Українська правничка фундація, 1999. – С. 27-29.

21. Волкова Н.П. Педагогіка : посібник для студентів вищих навчальних закладів / Н.П. Волкова. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – 576 с.

22. Галузинський В.М. Педагогіка : теорія та історія : навч. посібник / В.М. Галузинський, М.Б. Євтух. – К.: Вища школа, 1995. – 237 с.

23. Гергишанов Т. Семейные будни, или нежность на каждый день / Т. Гергишанов, Пер. с болг. – М.: Республика, 1992. – 144 с.

24. Гиппенрейтер Ю.Б. Общаться с ребенком. Как? / Ю.Б. Гиппенрейтер. – М., 1995.

25. Говорун Т. Стать та сексуальність: психологічний ракурс : навчальний посібник / Т. Говорун, О. Кікінежді. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 1999. – 384 с.

26. Гоголев Л. Беседы об эстетике поведения / Л. Гоголев. – К.: Мистецтво, 1991.

27. Головаха Э.И. Психология человеческого взаимопонимания / Э.И. Головаха, Н.В. Панина. – К., 1989.

28. Гордон Т.Р. Повышение родительской эффективности / Т.Р. Гордон. – Екатеринбург, 1997.

29. Грачев Л.К. Программа социальной работы с семьями, имеющими детей-инвалидов / Л.К. Грачев. – М., 1992.

30. Гребенников И.В. Педагогические проблемы руководства семейным воспитанием / И.В. Гребенников. – М., 1980.

31. Гребенников И.В. Семья: воспитательные возможности / И.В. Гребенников. – М., 1985.

32. Григорьева А.А. Семейная педагогіка / А.А. Григорьева, М.М. Прокопьева. – Якутск. – Изд-во ЯГУ, 1998. – 37 с.

33. Громадська програма запобігання насильству в сім'ї. – Проект “Гармонія”, Львів, 2000. – 95 с.
34. Гурко Т. Семейный портрет без розовых тонов / Т. Гурко // Узы брака, узы свободы / Сост. Т. Розумовская. – М., 1990.
35. Гуров В.Н. Социализация личности: социальный педагог, семья и школа / В.Н. Гуров, Л.Я. Селюкова. – Ставрополь, 1993.
36. Декларація про загальні засади державної молодіжної політики в Україні (15 грудня 1992 р.).
37. Декларація про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок (5 березня 1999 р.).
38. Державна доповідь про становище дітей в Україні (за підсумками 1998 р.). – К., 1999. – 150 с.
39. Державна доповідь про становище дітей в Україні (за підсумками 1999 р.): Соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування / Ю.Г.Антіпкін, Л.В.Бадим, Л.С.Волинець та ін. – К.: Український інститут соціальних досліджень, 2000. – 138 с.
40. Джайнотт Х. Дж. Родители и дети / Х. Дж. Джайнотт. – М., 1986.
41. Діти – батьки – сім'я: Випуск 1. – К.: Наук. світ, 2004. – 96 с.
42. Діяльність центрів ССМ України: сучасний стан і перспективи розвитку / Керівник авторського колективу: С.В.Толстоухова; В.В.Багай, О.В.Вакуленко, З.Г.Зайцева та ін. – К.: Академпреса, 1999. – 112 с.
43. Дмитриева В. Смышленный малыш, умный ребенок. Развивающие игры для самых маленьких от рождения до 3-х лет / В. Дмитриева. – М.: “Эксмо” – 2005. – 272 с.
44. Добрович А. Общение: Наука и искусство / А. Добрович. – М., 1980.
45. Добсон Дж. Не бойтесь быть строгими. Советы родителям / Дж. Добсон. – М., 1996.
46. Добсон Дж. Непослушный ребенок / Дж. Добсон. – 4 изд. - Пер. с англ. – СПб: Мир, 1998. – 224 с.
47. Дрейкус Р. Счастье вашего ребенка / Р. Дрейкус, В. Зольц. – М., 1986.
48. Дружинин В.Н. Психология семьи / В.Н. Дружинин. – Екатеринбург, 2000.
49. Едкина Н.В. Учим детей наблюдать и рассказывать / Н.В. Едкина, О.В. Мариничева. – Ярославль, 1996.
50. Жестокое обращение с детьми и детская заброшенность. – М., 1991.

51. Житникова Н.В. Психологические уроки обыденной жизни / Н.В. Житникова. – М., 1990.
52. Жорж Жизель. Детский стресс и его причины / Жорж Жизель. – М. – Рипол Классик, 2003. – 192 с.
53. Жуйков С.Ф. Психология усвоения грамматики в начальных классах / С.Ф. Жуйков. – М., 1964.
54. Забадыкина Е.В. Памятка социальному работнику. Основные сведения о насилии в семье / Е.В. Забадыкина // Социальные работники за безопасность в семье / Под ред. М.И. Либоракиной. – М.: Редакционно-издательский комплекс Русанова, 1999. – 142 с.
55. Зайцев В.Н. Резервы обучения чтению / В.Н. Зайцев. – М., 1991.
56. Закон України “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю” від 21 червня 2001 р.
57. Закон України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” від 5 лютого 1993 р.
58. Захаров А.Й. К изучению семейных отношений при неврозах детского возраста / А.Й. Захаров // Неврозы у детей и психотерапия. – СПб., 1998.
59. Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей. – К.: Дитячий Фонд ООН (ЮНІСЕФ), 2002. – 318 с.
60. Здравомыслова О.М. Психологические и социально-культурные функции семьи / О.М. Здравомыслова // Психология семьи: Хрестоматия / Сост. Д.Я. Райгородский. – Самара, 2002.
61. Изотова Е.И. Эмоциональная сфера ребенка. Теория и практика / Е.И. Изотова, Е.В. Никифорова. – М.: “Академия” – 2004. – 288 с.
62. Ильин Е.П. Мужчины и женщины в семье / Е.П. Ильин // Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. – СПб., 2003.
63. Ильина С.И., Корпусова А.Ю. Домашняя диетология / С.И. Ильина, А.Ю. Корпусова. – К.: Хрещатик, 1993. – 45 с.
64. Капська А.Й. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю : навчально-методичний посібник / А.Й. Капська. – К.: УДЦССМ, 2001. – 220 с.
65. Карделлан Кристин. Дети процессора: как Интернет и видеоигры формируют завтрашних взрослых / Кристин Карделлан. – Екатеринбург: У – Фактория, 2006. – 272 с.

66. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання : навч. посіб. / С.Г. Карпенчук. – К.: Вища шк., 1997. – 394 с.
67. Карсекіна В.В., Каракура М.М. Раціональне харчування в сім'ї / В.В. Карсекіна, М.М. Каракура. – К.: Техніка, 1986.
68. Кемпбелл Р. Как на самом деле любит детей / Росс Кемпбелл. - М., 1990.
69. Кемпбелл Р. Лицом к лицу с ребенком / Росс Кемпбелл. – 1999. – 368 с.
70. Ключева Н.В. Учим детей общению / Н.В. Ключева, Ю.В. Касаткина. – Ярославль, 1996.
71. Ковалев С.В. Психология семейных отношений / С.В. Ковалев. – М., 1987.
72. Ковалев С.В. Психология современной семьи : информ.-метод. материалы к курсу “Этика и психология семейной жизни” : книга для учителя / С.В. Ковалев. – М.: Просвещение, 1988. – 208 с.
73. Коваль Л.Г. Соціальна педагогіка / Соціальна робота : навчальний посібник / Л.Г. Коваль, І.Д. Зверева, С.Р. Хлебнік. – К. – ІЗМН, 1997. – 392 с.
74. Ковальчук Л.Ю. Педагогічна спадщина А. Макаренка та сімейне виховання : навчальний план і програма для організаторів педагогічної освіти батьків / Л.Ю. Ковальчук. – Івано-Франківськ, 1997. – 56 с.
75. Ковач Х. Мой ребенок – чистюля / Х. Ковач, Б. Кальтанталер. – Ростов на Дону: Феникс, 2006. – 176 с.
76. Коляда М.Г. Шпаргалка для родителей / М.Г. Коляда. – Донецк, 1998.
77. Коменский Я.А. Материнская школа / Ян Амос Коменский / Под ред. А.А. Кра-сновского. – М.: Гос. учебно-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1947. – 104 с.
78. Кон И.С. Ребенок и общество / И.С. Кон. – М., 1988.
79. Конвенція про права дитини. – К., 1995. – 12 с.
80. Конт Р. Сексуальное насилие над детьми / Р. Конт // Энциклопедия социальной работы, в 3 томах, Т.3. – М., 1994. – 230 с.
81. Корнеева Е.Н. Детские капризы / Е.Н. Корнеева. – Екатеринбург: У – Фактория, 2006. – 176 с.
82. Корнієнко І. Насильство у молодіжному середовищі та основні причини, що його породжують / І. Корнієнко, Ю. Пачковський // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – № 7.

83. Кочубей Б.И. Мужчина и ребенок / Б.И. Кочубей. – М., 1990.
84. Кравець В.П. Психологія сімейного життя : навчальний посібник / В.П. Кравець. – Тернопіль, 1995. – 696 с.
85. Кравченко Т.В. Допомога батькам у вихованні дітей : методичні рекомендації соціальних працівників / Т.В. Кравченко, І.М. Трубавіна. – К.: Держсоцслужба, 2005. – 100 с.
86. Кузьмінський А.І. Педагогіка родинного виховання : навчальний посібник / А.І. Кузьмінський, В.Л. Омеляненко. – К.: Знання, 2006 – 324 с. – (Навчально-методичний комплекс з педагогіки).
87. Кузьмінський А.І. Педагогіка: завдання і ситуації : практикум / А.І. Кузьмінський, Л.П. Вовк, В.Л. Омеляненко. – К.: Знання-Прес, 2003 – 429 с. – (Навчально-методичний комплекс з педагогіки).
88. Куликова Т.А. Семейная педагогика и домашнее воспитание / Т.А. Куликова. – М., 2000.
89. Кульбачка Т. Не шукайте „крайнього” і не ставайте „жертвою” / Т. Кульбачка // Здоров'я жінки. – 1998. – №2. – С. 84-85.
90. Курпан Ю.И. Оставайся изящной / Ю.И. Курпан. – М.: Советский спорт, 1991. – 63 с.
91. Леви В.Л. Искусство быть другим / В.Л. Леви. – М., 1980.
92. Леви В.Л. Нестандартный ребенок / В.Л. Леви. – М.: ЦПП, 1992. – 225 с.
93. Лежнева С.Б. Дочки-матери / С.Б. Лежнева. – М.: Физкультура и спорт, 1986. – 111 с.
94. Лодкина Т.В. Семейный социальный педагог: Теория и практика / Т.В. Лодкина. – Москва-Вологда, 1997.
95. Лордкипанидзе Д.О. Педагогическое наследие К.Д. Ушинського / Д.О. Лордкипанидзе, Э.Д. Днепров. – М.: Педагогика, 1974. – 346 с.
96. Мадорский Л.Р. Таня, Люда, Сережа, Антон – младшие школьники / Л.Р. Мадорский, А.З. Зак // Педагогический факультет. – М., 1989. – №3. – С. 99-189.
97. Макаренко А.С. Книга для батьків / А.С. Макаренко. – К.: Радянська школа, 1978. – 264 с.
98. Макаренко А.С. Загальні умови сімейного виховання: Твори в 7 т. / А.С. Макаренко. – К. – 1954. – Т.4.
99. Макаренко А.С. Избранные произведения: В 3-х т. / А.С. Макаренко. / Редкол.: Н.Д. Ярмаченко и др. – К.: Радянська школа, 1984. – Т.2. – С. 321-571.

100. Макаренко А.С. Книга для родителей. Лекции о воспитании детей / А.С. Макаренко. – М.: Правда, 1986. – 448 с.
101. Макаренко А.С. Лекции о воспитании детей / А.С. Макаренко. – Твори в 7 Т. – К. – 1954. – Т.3,4.
102. Макаренко А.С. О воспитании / А.С. Макаренко. – М.: 1991.
103. Макаренко А.С. Семья и воспитание детей / А.С. Макаренко. - Пед. соч. в 8 т. – М.. 1986. – Т. 4.
104. Макаренко А.С. Советы родителям / А.С. Макаренко. – М., Знание, 1970.
105. Макаровская И.М. Тренинг взаимодействия родителей с детьми / И.М. Макаровская. – СПб., 2000.
106. Максудов Р.Р. Защита от насилия в семье: проблема, разработки и запуск комплексной социальной технологии / Р.Р. Максудов, М.Г. Флямер // Социальные работники за безопасность в семье. / Под ред. М.И. Либоракиной. – М.: Редакционно-издательский комплекс Русанова, 1999. – С. 84-89.
107. Матейчек З. Родители и дети / З. Матейчек. – М., 1992.
108. Махов Ф.С. Кого мы растим? Беседы о материнской и отцовской любви / Ф.С. Махов. – М., 1984.
109. Маценко Л.М. Педагогіка сімейного виховання : навчальний посібник / Л.М. Маценко – К.: НАУ, 2008. – 160 с.
110. Маценко Л.М. Педагогіка сімейного виховання : навчальний посібник / Л.М. Маценко. – К. : ДАКККіМ, 2009. – 148 с.
111. Маценко Л.М. Педагогіка сімейного виховання : навчальний посібник / Л.М. Маценко. - Вид. 2-ге, доп., перероб. – К. : НАКККіМ, 2011. – 288 с.
112. Маценко Л.М. Педагогіка сімейного виховання : навчальний посібник / Л.М. Маценко. - Вид. 3-тє, доп., перероб. – К. : НАКККіМ, 2012. – 360 с.
113. Маценко Л.М. Педагогіка сімейного виховання : навчальний посібник / Л.М. Маценко. - Вид. 4-те, доп., перероб. – К. : НАКККіМ, 2013. – 372 с.
114. Маценко Л.М. Педагогіка сімейного виховання : навчальний посібник / Л.М. Маценко. - Вид. 5-те, доп., перероб. – К. : НАКККіМ, 2014. – 372 с.
115. Медынский Е.Н. К.Д. Ушинский. Избранные сочинения / Е.Н. Медынский. – М.: Просвещение, 1972. – 469 с.

116. Мелибруда Э.Я. Я-ты-мы. Психологические возможности улучшения общения / Э.Я. Мелибруда. – М., 1986.

117. Методичні матеріали, рекомендації (на допомогу спеціалістам ЦССМ з питань соціальної роботи з молоддю, дітьми, жінками, молодими сім'ями). – Х.: ХОЦССМ, 2000. – 54 с.

118. Методичні рекомендації з вивчення дисципліни “Педагогіка сімейного виховання” для студентів спеціальності 6.010105 “Соціальна педагогіка” / Лузан П.Г., Іщенко Т.Д., Васюк О.В., Жалдак Л.М., Сатановська Л.А., Бернова О.М., Буцик І.М., Кручек В.А., Теслюк В.М. – К.: Аграрна освіта. – 2006. – 46 с.

119. Методичні вказівки для студентів напряму 0101 – “Педагогічна освіта” зі спеціальності 6.010100 - “Соціальна педагогіка” до вивчення дисципліни “Педагогіка сімейного виховання” / Л.М. Маценко. - К.: НУБіП України, 2009. – 56 с.

120. Методичні вказівки для студентів заочного відділення напряму 0101 – “Педагогічна освіта” зі спеціальності 6.010100 - “Соціальна педагогіка” до вивчення дисципліни “Педагогіка сімейного виховання” / Л.М. Маценко, П.Г. Лузан. - К.: НУБіП України, 2009. – 54 с.

121. Минияров В.М. Психология семейного воспитания (диагностико-коррекционный подход) / В.М. Минияров. – М.: Воронеж, 2000.

122. Мищик Л.И. Насилие в семье как социально-педагогическая и психологическая проблема / Л.И. Мищик, З.И. Белоусова, Т.П. Голованова. - 1 часть, Запорожье, 1999. – 98 с.

123. Мілер’ян Є.О. Увага та її виховання у дітей / Є.О Мілер’ян. – К., 1995.

124. Мозола Р.С. Рухливі ігри / Р.С. Мозола. – К., 1985.

125. Молода сім’я: проблеми та умови її становлення / За ред. проф. А.Й. Капської. – К.: ДЦССМ, 2003. – 184 с.

126. Морозова О.В. Педагогіка семьи / О.В. Морозова. – Омск: Изд-во ОмГГУ, 2000. – 210 с.

127. Мурашова Е.В. Дети – “тюфяки” и дети – “катастрофы” / Е.В. Мурашова. – Екатеринбург: У – Фактория, 2006. – 176 с.

128. Мустаева Ф.А. Основы социальной педагогики : учебник для студентов высших учебных заведений / Ф.А. Мустаева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Академический проект; Екатеринбург, 2002. – 416 с.

129. Насилие в семье: с чего начинается семейное неблагополучие : научно-методическое пособие / Под ред. Л.С.Алексеева. – М., 2000. – 136 с.
130. Никитин Б.П. Мы, наши дети и внуки / Б.П. Никитин, Л.А. Никитина. – М., 1989.
131. Никитин Б.П. Ступеньки творчества, или развивающие игры / Б.П. Никитин. – М., 1988.
132. Новайтис Г. Семья в психологической консультации / Г. Новайтис. – М.: Воронеж, 1999. – 224 с.
133. Овчарова Р.В. Психологическое сопровождение родительства / Р.В. Овчарова. – М., 2003.
134. Олиференко Л.Л. Социально-педагогическая поддержка детей группы риска / Л.Л. Олиференко, Т.И. Шульга, И.Ф. Дементьев. – М.: Академия, 2002.
135. Оржеховська В.М. Методика позбавлення неповнолітніх наркогенних звичок / В.М. Оржеховська. – К., 1975.
136. Орлова Л. Азбука моды / Орлова Л. – М.: Просвещение, 1988.
137. Основи національного виховання: Концептуальні положення / В.Г. Кузь, Ю.Д. Руденко, З.О. Сергійчук та ін. – К.: “Київ”, 1993. – Ч 1. – 152 с.
138. Павлова Л.Н. Организация жизни и культура воспитания детей / Л.Н. Павлова. – М.: Айрис-пресс, 2006. – 208 с.
139. Педагогіка : навч. посіб. / В.М. Газузяк, М.І. Сметанський, В.І. Шахов. – Вінниця: РВВВАТ “Віноблдрукарня”, 2001. – 200 с.
140. Педагогіка: Хрестоматія / Уклад.: А.І. Кузьмінський, В.Л. Омеляненко – 2-ге вид., стер. – К.: Знання-Прес, 2006 – 700 с. – (Навчально-методичний комплекс з педагогіки).
141. Петровский А.В. Дети и тактика семейного воспитания / А.В. Петровский. – М., 1981.
142. Пеша І.В. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (проблеми реформування) / І.В. Пеша. – К.: Логос, 2000. – 120 с.
143. Плотниекс И.Э. Психология в семье / И.Э. Плотниекс. – М., 1991.
144. Погляди К.Д. Ушинського на зміст і методику виховання та навчання дітей в сім’ї та школі // Освіта. – 2003. – №3. – С. 4-5.

145. Подласый И.П. Педагогика. Новый курс : учеб. для студентов пед. вузов: В 2 кн. / И.П. Подласый– М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000.
146. Популярная психология для родителей / Под ред. А.А. Бодалева. – М., 1988.
147. Постовий В.Г. Сучасна сім'я та її педагогіка / В.Г. Постовий. – К., 1994.
148. Проблеми виховання в дитячих будинках сімейного типу. – К., 1997.
149. Програма курсу “Школа батьківства” (Серія інформаційних матеріалів “Школа соціальних знань для батьків”) / За заг. ред. К.С. Шендеровського. – Київ: КМЦСССДМ, 2005. – 76 с.
150. Психологическая помощь пострадавшим от семейного насилия : научно-методическое пособие / Под ред. Л.С. Алексеева. – М., 2000. – 160 с.
151. Раншбург Й. Связь между матерью и ребенком / Й. Раншбург // Хрестоматія по етике психології семейної життя / Сост. Й.В. Гребенников, Л.В. Ковинько. – М., 1986.
152. Раншбург Й. Секреты личности / Й. Раншбург, П. Поппер. – М., 1983.
153. Рибаченко В.Ф. Грані сумісності / В.Ф. Рибаченко. – К., 1987.
154. Робоча книга вихователя. Випуск 1 / Укладачі О.І. Тимчишин, В.І. Уруський. – Тернопіль: ТОІППО, 2000. – 300 с.
155. Рогов Е.М. Настольная книга школьного психолога : учеб. пособие / Е.М. Рогов. - В 2-х кн. – М., 1998.
156. Рогов Е.М. Настольная книга практического психолога. Работа психолога с взрослыми. Коррекционные приемы и упражнения / Е.М. Рогов. – В 2 кн. – М., 1998.
157. Родинно-сімейна енциклопедія. – К., 1996.
158. Розин Р.М. Судьба молодой семьи / Р.М. Розин. – М., 1990.
159. Романчук О. Дорога любові / О. Романчук. – Львів: Свічадо, 2001. – 128 с.
160. Российская энциклопедия социальной работы. В 2 т. / Под ред. А.М. Панова и Е.И. Холостовой. – М.: Институт социальной работы, 1997. – 410 с.
161. Руководство по предупреждению насилия над детьми. - М., 1999. – 347 с.

162. Руссо Ж.-Ж. Юлия, или Новая Элоиза / Ж.-Ж. Руссо. – М., 1976.
163. Сарапулова Є.Г. Психолого-педагогічні основи навчально-виховної діяльності гувернера: монографія / Є.Г. Сарапулова. – К. : МАУП, 2003. – 264 с.
164. Сатир В. Как строить себя и свою семью / В. Сатир. – М., 1992.
165. Семейное воспитание: краткий словарь / Сост. И.В. Гребенников. – М., 1990.
166. Семенова Ю.И. Происхождение брака и семьи / Ю.И. Семенова. – М., 1974.
167. Семиченко В.А. Психологія соціальних відносин / В.А. Семиченко. – К.: “Магістр-S”, 1999. – 168 с.
168. Семья как объект философского и социологического исследования. / Отв. ред. А.Г. Харчев. – Л., 1974.
169. Семья: социально-психологические и этические проблемы : справочник. – К., 1989.
170. Сермягина О.С. Эмоциональные отношения в семье / О.С. Сермягина. – Кишинев, 1991.
171. Сидоренко Е.В. Психологическое влияние и противостояние чужому влиянию / Е.В. Сидоренко // Журнал практического психолога №4, 1999. – С. 35-52.
172. Синягина Н.Ю. Психолого-педагогическая коррекция детско-родительских отношений / Н.Ю. Синягина. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 96 с.
173. Сисоева С.О. Нариси з історії розвитку педагогічної думки : навчальний посібник / С.О. Сисоева, І.В. Соколова. – К. – Центр навчальної літератури. – 2003. – 208 с.
174. Сім'я ХХІ століття (матеріали для роботи по програмі соціальної підтримки молоді сім'ї): – К. – 2000 – 64 с.
175. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг. ред. А.Й. Капської, І.М.Пінчук, С.В. Толстоухової. – К., 2000. – 260 с.
176. Социально-правовые проблемы борьбы с насилием / Ом. юрид. ин-т. – Омск, 1996. – 120 с.
177. Соціальна педагогіка / За ред. А.Й. Капської – К.: КДЦССМ, 2000. – 258 с.
178. Соціальна педагогіка. Навчально-методичний комплекс / За ред. А.Й. Капської – К., ДЦССМ, 2003. – 338 с.

179. Соціальна підтримка молодшої сім'ї (збірник інформаційних, теоретичних та методичних матеріалів для працівників ССМ). / За ред. Зайцевої З.Г. та Зверєвої І.Д. – К., 1994. – 142 с.
180. Соціальна підтримка сім'ї. Спеціалізований інформаційний додаток до науково-методичного журналу “Соціальна робота в Україні: теорія і практика”. – 2004. – №1(2).
181. Соціальна робота в Україні: теорія і практика : посібник для підвищення кваліфікації працівників ЦССМ. – У 2-х ч. / За заг. ред. А.Я. Ходорчук. – К.: УДЦССМ, 2001. – 296 с.
182. Соціальна робота з дітьми, молоддю, жінками, різними категоріями сімей: Аналітичний звіт щодо діяльності ЦССМ / Упорядники: Р.Г. Драпушко, С.В. Толстоухова, О.К. Шатохіна, – К.: УДЦССМ. – 1999. – 140 с.
183. Соціальна робота з молодшою сім'єю: Зб. теор. та метод. матеріалів для працівників ССМ. – К., 1995. – Вип. 117.
184. Соціальна робота з молоддю, яка вступає в шлюб / За заг. ред. А.О. Бучака. – Рівне, 2001. – 32 с.
185. Соціальна робота: технологічний аспект : навчальний посібник / За ред. проф. А.Й. Капської. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 352 с.
186. Соціальне оточення та самопочуття підлітків / О. Балакірева (кер. авт. кол.), О. Артюх, О. Петрунько, О. Яременко. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2002. – 51 с.
187. Соціальний супровід неблагополучної сім'ї: науково-методичні матеріали / І.М. Трубавіна. – К.: ДЦССМ, 2003. – 86 с.
188. Соціальні служби – родині: Розвиток нових підходів в Україні. (перевидання) / За ред. І.М. Григи, Т.В. Семигіної. – К., 2003. – 128 с.
189. Спиваковская А.С. Как быть родителями / А.С. Спиваковская. – М., 1986.
190. Спок Б. Разговор с матерью / Бенджамин Спок. - М.: Прогресс, 1987. – 224 с.
191. Спок Б. Разговор с матерью. Положение ребенка в семье / Бенджамин Спок. – М. – 1994. – 192 с.
192. Спок Б. Ребенок и уход за ним / Бенджамин Спок. – К.: Наукова думка, 1999. – 448 с.
193. Станкевич Г.П. Этикет за столом / Г.П. Станкевич, Х.Г. Дунцова. – М., 1990.
194. Стельмахович М.Г. Українська народна педагогіка / М.Г. Стельмахович. – К., 1997.

195. Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка / М.Г. Стельмахович. – К., 1996.
196. Струминский В.Я. К.Д.Ушинский и его педагогическое наследство / В.Я. Струминский // К.Д.Ушинский. Избр. пед. соч. – М.: Госучпедгиз, 1945.
197. Суходольська Л.В. Методика виховної роботи / Л.В. Суходольська, М.М. Фіцула. – Тернопіль. – 1998.
198. Сухоленова С.Т. Метаморфози любови (Современные психологи о невратической любви / С.Т. Сухоленова. // Практична психологія та соціальна робота, 1998. – № 4.
199. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям / В.А. Сухомлинский. – К.: Радянська школа, 1971. – 242 с.
200. Сухомлинський В.О. Виховання у учнів любові і готовності до праці (узагальнення досвіду роботи Павлиської школи Кіровоградської області) / В.О. Сухомлинський. – К.: Радянська школа, 1959. – 46 с.
201. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка / В.О. Сухомлинський. – К.: Радянська школа, 1978. – 263 с.
202. Сухомлинський В.О. Вибрані твори в 5-ти томах / В.О. Сухомлинський. – К.: Радянська школа. – 1977.
203. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину / В.О. Сухомлинський. – К., 1976.
204. Технології соціально-педагогічної роботи : навчальний підручник / За заг. ред. проф. А.Й. Капської. – К., 2000. – 372 с.
205. Титаренко В.Я. Семья и формирование личности / В.Я. Титаренко. – М., 1987.
206. Титаренко Т.М. Хлопчики та дівчатка: психологічне становлення індивідуальності / Т.М. Титаренко. – К., 1989.
207. Торрс Делла А. Ошибка родителей / Торрс Делла А. – М., 1993.
208. Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю : навчальний посібник / І.М. Трубавіна. – К.: ДЦССМ, 2002. – 132 с.
209. Тхоржевська Т.Д. Виховні традиції української православної сім'ї / Т.Д. Тхоржевська // Теоретичні питання культури, освіти та виховання: Зб. наук. праць / За заг. ред. М.Б. Євтуха, укл. О.В. Михайличенко. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2004. – Випуск 28. – С. 69-72.

210. Уинделл Д. Дисциплина: 50 надежных способов воспитания детей / Д. Уинделл. – М., 1996.
211. Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения / К.Д. Ушинский – М.: Госучпедгиз, 1945. – 566 с.
212. Ушинський К.Д. Про сімейне виховання / К.Д. Ушинський. - К.: Рад. школа, 1974. – 152 с.
213. Феофилов Л.Г. Умеете ли вы себя вести / Л.Г. Феофилов. – К., 1990.
214. Фесюкова Л.Б. Воспитание сказкой / Л.Б. Фесюкова. – Харьков, „Фолио”, 1997.
215. Фесюкова Л.Б. От трех до семи / Л.Б. Фесюкова. – Харьков, „Фолио”, Ростов-на Дону „Феникс”. – 1997.
216. Фіцула М.М. Педагогіка : навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти / М.М. Фіцула. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2000. – 544 с.
217. Флейк-Хобсон К. Мир входящему: развитие ребенка и его отношения с окружающими / К. Флейк-Хобсон. – М., 1992.
218. Форми і методи роботи з молодю сім'єю / Збірка методичних матеріалів для працівників ССМ – К. УДЦССМ, 2000 – 68 с.
219. Формування педагогічної культури батьків у сучасних умовах. – К., 1998.
220. Фромм Алан. Азбука для родителей / Алан Фромм. – М., 1994.
221. Фромм Э. Искусство любить: Исследование природы любви / Э. Фромм. – М., 1990.
222. Хоменаускас Г.Т. Семья глазами ребенка / Г.Т. Хоменаускас. – М., 1993.
223. Хорват Ф. Любовь, материнство, будущее / Ф. Хорват. – М., 1982.
224. Хрипкова А.Г. В семье растут сын и дочь / А.Г. Хрипкова, Д.В. Колесов. – М., 1988.
225. Хромова О.Л. Педагогічний всеобуч батьків / О.Л. Хромова, Т.В. Кравченко. – К.: Т-во “Знання” УРСР, 1990. – 32 с.
226. Цикл “Молода сім'я”. Випуск IV. Підготовка молоді до сімейного життя. – К.: УДЦССМ, 1999. – 56 с.
227. Цикл “Молода сім'я”. Випуск III (частина I). Соціальна робота з молодю сім'єю. – К.: УДЦССМ, 1997. – 28 с.

228. Шкільні свята та розваги : збірник сценаріїв. – Тернопіль: СМП “Астон”, 1999. – 190 с.
229. Шмелев А.Г. Острые углы семейного круга / А.Г. Шмелев. – М., 1986.
230. Эйдемиллер Э.Г. Психология и психотерапия семьи / Э.Г. Эйдемиллер, В. Юстицкис. – СПб., 1999.
231. Элиум Д. Воспитание сына: как вырастить настоящего мужчину / Д. Элиум. – СПб., 1996.
232. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон. – СПб., 1996.
233. Янів В. Українська вдача і наш виховний ідеал / В. Янів. – Мюнхен; Тернопіль, 1992.

ДОДАТКИ

У додатках подано такі матеріали для поглибленого вивчення дисципліни:

Додаток А. Сім'я і родинне виховання. Концепція.

Додаток Б. Новий сімейний кодекс і соціальна робота з сім'єю.

Додаток В. Універсальна виховна система сімейного і шкільного виховання.

1. Напрями сімейного і шкільного виховання.

Напрямок 1: “Я – інші люди – суспільство” (фізичне, моральне, інтелектуальне, трудове, естетичне виховання)

Напрямок 2: “Я – частинка природи” (екологічне виховання)

Напрямок 3: “Я – громадянин своєї країни” (патріотичне, економічне, правове виховання)

2. Формування у дитини самооцінки.

3. Проблеми нервових розладів та психічних захворювань у дітей.

4. Врахування темпераменту дитини у процесі виховання.

5. Особливості виховання „правопівкульних” та „лівопівкульних” дітей.

6. Особливості виховання обдарованих дітей.

Додаток Д. Соціальний паспорт сім'ї.

Додаток Е. Соціальний паспорт родини групи ризику.

Додаток Ж. Алгоритм вивчення родини.

Додаток З. Анкета „Взаємини в сім'ї”.

Додаток И. Поради для молодих.

Додаток І. Поради батькам щодо профілактики поширення серед учнів наркогенних речовин.

Додаток Ї. Зародження й розвиток українського сімейного виховання.

Додаток Й. Сім'я як провідний компонент системи соціального формування особистості.

Додаток К. Ідеї сімейного виховання у творах А.С. Макаренка.

Додаток Л. Погляди В.О. Сухомлинського на сімейне виховання.

Сім'я і родинне виховання. Концепція.

Вступ

Сім'я є першоосновою духовного, економічного та соціального розвитку суспільства. Ця істина підтверджується усім ходом розвитку людської цивілізації. В процесі цього розвитку сім'я набула функцій, які тільки в єдності і сукупності забезпечують повноцінність її існування, саморозвитку та широку життєдіяльність як соціального інституту й регульовані біологічними законами та морально-правовими нормами системи відтворення, збереження і зміцнення надбань духовної, культури, звичаїв, традицій кожного народу та досягнення вселюдської культури, роду людського.

Деформація функцій сім'ї, яка послідовно здійснювалася в останні десятиліття шляхом соціальних та культурних реформ, позбавлення сім'ї приватної власності, засобів виробництва та реалізації продукції, пролетаризація населення, знецінення ролі особи в господарчій, науковій та духовній сферах призвели і до порушення в цілому зв'язків між ними. Особливо це позначилося на виховній функції, виявившись у відчуженні батьків і дітей, національному нігілізмі, духовному зубожінні молоді, втраті високих ідеалів української родинної педагогіки, що найповніше визначає ідеал сім'ї та людини, умови, форми й методи його досягнення.

Сучасні умови, в яких перебуває українська сім'я, характеризуються найперше різкою зміною соціально-економічних відносин у суспільстві, за яких пріоритети мають надаватися особистості людини, її практичній діяльності в усіх напрямках господарювання та духовної культури.

Разом з тим сім'я, як явище економічне й соціокультурне, зазнає в сучасних умовах значного впливу різних факторів. Причому їх дія часто має взаємовиключаючий характер. Зміцнення тільки економічної функції сім'ї може спричинити так званий егоїзм сім'ї, плановість, духовне зубожіння. Розвиток соціокультурної функції на шкоду іншим нерідко призводить до втрат зв'язків з реальним життям, інфантилізму та ін. Фактори стабілізації сім'ї можуть одночасно виступати і як фактори її дестабілізації, консерватизму.

Процес формування, становлення і розвитку сучасної сім'ї, проходить у складних і суперечливих умовах. Вони характеризуються

досить різкою зміною суспільних відносин, економічної функції сучасної сім'ї, її відношення до засобів виробництва та поглиблення автономізації.

Досвід минулих років існування сім'ї засвідчує, що разом із певними здобутками вона багато й втратила зі своєї педагогічної системи виховання особистості.

Сучасна сім'я має стати головною ланкою у вихованні дитини: забезпечити їй належні матеріальні та педагогічні умови для фізичного, морального й духовного розвитку. Разом з тим, сучасна сім'я і сама потребує як матеріальної, так і педагогічної та культурологічної допомоги. Її надають певною мірою державні й виробничі організації, заклади освіти і культури, дитячі садки, школи, бібліотеки, клуби, будинки культури, громадські організації.

Проте ще й сьогодні суспільство та наука не позбулися старих підходів до оцінки суспільної ролі сім'ї, педагогічних явищ, вибудови теоретичних положень, які різнобічно охоплювали б умови й процес, за яких функціонує повноцінна сім'я, здійснюється освіта й виховання особистості. Все це зумовлює потребу по-новому підійти до проблеми сім'ї і виховання в ній дітей, її зв'язків з соціальним середовищем, осмислення історичного досвіду української родини та формування відповідно, в ній оригінальної самобутньої педагогіки, освоєння й розвитку цієї педагогіки всіма наступними поколіннями українського народу.

В основі української родинної педагогіки й психології завжди чітко вирізнялися її ідеали, суттю своєю вкорінені в глибини життя народу, його свідомості, праці й творчої діяльності. Споконвіку для нашого народу найвищими і святими були ідеали сім'ї як першооснови життя людини, своєрідної фортеці, яка забезпечує розвиток і захист найкращих якостей особистості; праці як найповнішої форми вияву творчих здібностей і можливостей людини, джерела достатку й радості, забезпечення повноцінного життя родини; духовності, цієї синтетичної форми осягнення світу й себе в єдиному високоморальному вимірі творчої діяльності і гуманного ставлення до навколишнього середовища та людей; громадянства як відчуття особистої належності до рідної землі, держави, сім'ї, роду, способів життя, традицій і звичаїв, відповідальності за їх збереження, розвиток й примноження.

На цих засадах і має відроджуватись українська сім'я та виховання підростаючих поколінь. Такий підхід забезпечить повноцінний розвиток суспільства і суспільних відносин в умовах ринкових реформ,

соціальної дестабілізації й моральної пригніченості значних мас населення, спаду народжуваності дітей, зниження сільськогосподарського і промислового виробництва.

Сім'я і суспільство

Сім'я - природній й найбільш стійкий елемент людського суспільства. В ній найповніше зберігаються першоознаки давніх етносів та відображають усі етапи історичного розвитку кожного народу. Разом з тим сім'я не є чимось абсолютно сталим. Вона акумулює в собі всі найважливіші ознаки суспільних процесів, економічного та культурного розвитку і водночас ніби випромінює їх у суспільство та взаємодіє з ним.

Сім'я тисячами ниток зв'язана з суспільством. Кожний член сім'ї зберігає певну автономність і завдяки цьому входить до різних інших об'єднань людей та соціальних груп: виробничих, навчальних, дитячих і юнацьких організацій, громадських спілок, політичних партій, вступає в зв'язок із закладами торгівлі, охорони здоров'я, з місцевою владою та іншими співтовариствами. Таким чином, відносини в сім'ї постають не тільки з волі її членів, а й під впливом зовнішніх умов, соціального життя суспільства.

Інтенсивна індустріалізація виробництва, відчуження праці і її результатів від сім'ї значною мірою сприяли утворенню нуклеарної сім'ї. Така сім'я складається лише з чоловіка і дружини та їхніх дітей.

Нуклеарна сім'я найкращим чином пристосована до сучасного індустріального суспільства. По-перше, відокремлення праці від сім'ї і включення членів сім'ї до суспільного виробництва потребують пересування людей як представників певних професій з однієї місцевості до іншої. По-друге, члени сім'ї мають можливість існувати в різних професіях, займати різне становище і отримувати різну винагороду за працю. По-третє, розвиток системи соціального забезпечення, сфери послуг, виплата пенсій тощо знижують у хворих і людей похилого віку необхідність шукати опору в сім'ї. По-четверте, суспільне виробництво все більше висуває на передній план особисті заслуги людини, що дозволяє їй, виявивши уміння і здібності, не розраховувати на допомогу родичів.

Сучасна сім'я буде повноцінною ланкою суспільства тільки за умови виконання своїх основних функцій.

Економічна функція – одна з першорядних. Вона забезпечує статус сім'ї як повноправної виробничо-господарської одиниці і є необхідною умовою добробуту, фізичного розвитку усіх її членів, здійснення громадських свобод і прав.

Репродуктивна функція сім'ї буде успішною у тісному взаємозв'язку з економічною, що забезпечить достатню народжуваність дітей, матеріальні умови їх зростання і виховання.

Виховна функція – це здійснення в сучасних умовах первинної соціалізації дітей, привчання їх до соціальної зрілості. Сім'я забезпечує духовний розвиток особистості дітей, привчання і вироблення ставлення до праці як основного джерела розвитку і благополуччя людини, формує світогляд і характер громадянина України, здатного до захисту її інтересів в усіх формах, видах і виявах, аж до самопожертви.

Рекреативна функція в сучасних умовах забезпечує фізичну, матеріальну і психологічну взаємодопомогу, зміцнення здоров'я, дозвілля членів сім'ї. Разом з тим, ця функція в умовах психологічних стресів, що постійно тривають на основі соціальної депресії і кризи має відігравати роль морального щита, яким захищає сім'я саму себе і кожного з своїх членів, від усіх негараздів і бід. Рекреативна функція є тим життєдайним і сонячним оазисом, де виростає все, що приносить радість і упевненість людині.

Комунікативна функція задовольняє потребу членів сім'ї в спілкуванні. Моральне і психологічне здоров'я людини, її емоційна культура перебувають у прямій залежності від характеру внутрісімейного спілкування, його морально-психологічної атмосфери та стосунків у сім'ї.

Регулятивна функція має забезпечити систему регулювання взаємовідносин між членами сім'ї. На цій основі здійснюється первинний соціальний контроль діяльності усіх членів сім'ї та реалізація влади й авторитету батьків. У демократичній сім'ї регулятивна функція визначається здебільшого моральними нормами, особистим прикладом старших членів сім'ї і, в першу чергу, батьків у ставленні до дітей, оцінки їх різноманітної діяльності. Регулятивна функція сім'ї виявляється і у взаємодії усіх її членів з суспільством, соціальними інститутами, виконанні громадянських обов'язків та здійсненні прав і свобод.

Разом з тим стабільність, міцність і єдність сім'ї забезпечуються і взаємною любов'ю, моральною, економічною, правовою та іншими

видами взаємної відповідальності всіх її членів, взаємопідтримкою, взаєморозумінням та емоційною прив'язаністю. В сім'ї людина відновлює свої духовні і фізичні сили, заряджається енергією для трудових, творчих звершень, активної участі в суспільному житті.

Правове регулювання відносин у сім'ї між батьками і дітьми здійснюється на основі Конституції України, законодавства про шлюб і сім'ю та цивільного Кодексу України. Правовідносини між батьками і дітьми регулюються також такими міжнародними документами, як Загальна декларація прав людини, Декларація прав дитини і Конвенція про права дитини, схвалені Генеральною Асамблеєю ООН і ратифіковані Верховною Радою України, в яких, зокрема, зазначено, «що дитині для повного і гармонійного розвитку її особистості треба рости в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові і розуміння».

Виховний ідеал української сім'ї

Виховний ідеал української сім'ї формувався протягом усієї історії українського народу. Цей ідеал викристалізувався у формі ставлення в народі до сім'ї і праці, особливостях засвоєння, збереження й розвитку духовної культури, вияву громадянських почуттів, дотримання обов'язку, захисту прав і свобод українського народу. Безперечно, досягнення цього ідеалу на практиці залежало від багатьох чинників – державного устрою, світогляду як окремого індивіда, так і суспільства в цілому, моралі та релігії, рівня розвитку культури, національних властивостей тощо.

В сучасних умовах на виховний ідеал має орієнтуватися державна політика, сім'я, школа, суспільство. Виховний ідеал української нації знаходить своє відображення не тільки в традиціях і звичаях народу, фольклорі, художній літературі, а й у національних освітніх та виховних системах. У виховному ідеалі таїться дух нації. Адже нація зберігається там, де її дух, традиції, інтереси визнаються пріоритетними і захищається усіма засобами, аж до крайніх. Підтвердженням цьому є приклади усієї світової історії.

Виховний ідеал української родини творився віками і за традицією сьогодні має переходити від старших поколінь до молодших, що його доповнять і вдосконалять. Він знаходиться в одному ряду з досягненнями інших цивілізованих народів. Це підтверджує спільність розвитку української сім'ї, її педагогіки і загальноєвропейського процесу. Адже здобутки одного народу на великому європейському

просторі швидко ставали надбанням інших народів. Свідченням цього є те, що педагогічні системи Я.Коменського, Ж.Руссо, Й.Песталоцці, К.Д.Ушинського, А.С.Макаренка, В.О.Сухомлинського впевнено знаходили своїх прихильників і послідовників серед усіх народів Європи.

Зрозуміло, що значні зміни в житті українського народу на початку ХХ ст. призвели до змін у системі виховних орієнтацій, моральних і духовних цінностей. Ці зміни супроводжувалися боротьбою різних педагогічних теорій і позначені багатьма втратами кращих якостей української родини та викривленнями менталітету українця. Отож сьогодні у нашому поступу вперед важко переоцінити значення народних традицій. Відмова від них означала б відмову від своєї національності. Завдяки народній культурі, традиціям зберігається і розвивається культура й освіта сучасних поколінь, національна мова, без якої неможливе існування й самої нації, зберігаються звичаї, здобутки мистецької творчості, формується світогляд, народні ідеали, – все те, що творить обличчя народу, вирізняє його з-поміж інших. Виховний ідеал людини – це те найкраще, що створив український народ силою свого творчого генія, у ході віковичної боротьби за своє існування, економічний, культурний і духовний розвиток.

Ідеал української родини витримав іспит історії, він найбільш відповідає психології народу та його призначенню й увійшов у психіку народних мас, відображений у народній творчості, творах мистецтва і літератури.

Виходячи із цих концептуальних теоретичних положень, українська сім'я має культивувати такі якості і особливості характеру людини, як:

- повагу і відданість своїм батькам, готовність до взаємодопомоги;
- шанування культу предків, традицій і звичаїв свого народу;
- сформованість національної свідомості і самосвідомості, любов до рідної землі і народу, відданість Україні;
- розуміння і відчуття духовної єдності поколінь, повага до батьків, жінки-матері, культури та історії рідного народу;
- сформованість високої мовної культури, досконале володіння українською мовою, яка є основою національної культури, державною мовою України;
- шанобливе ставлення до культури, звичаїв, традицій народів, що населяють Україну, та народів світу;
- усвідомлення власної національної гідності, честі, внутрішньої свободи, гордості за свою землю і народ;

- всебічний і гармонійний розвиток особистості, готовність як до розумової, так і до фізичної праці, захисту рідної землі, аж до самопожертви;
- висока духовна культура особистості, сформований світогляд, розуміння законів розвитку природи, суспільства;
- дотримання принципів вселюдської і народної моралі: правдивості, справедливості, патріотизму, доброти, працелюбності, гуманного ставлення до людини і довкілля;
- готовність до творчої праці в умовах ринкових відносин; бережливе ставлення до суспільної і приватної власності, до природних багатств, прагнення примножити їх власною працею;
- негативне ставлення до проявів безвідповідальності в праці і безгосподарності, порушень трудової дисципліни, утриманства і лінощів, крадіжок суспільної і приватної власності та варварського нецивілізованого ставлення до природних багатств;
- повноцінний фізичний розвиток, міцне здоров'я, фізична досконалість, свідоме ставлення до зміцнення свого здоров'я як необхідної умови підготовки до суспільно корисної праці й захисту Батьківщини;
- повагу до Конституції, законодавства України, державної символіки; усвідомлення громадянської відповідальності за дотримання основ державного права, трудового, громадянського, сімейного, кримінального законодавства;
- глибоке усвідомлення взаємозв'язку між ідеями свободи, правами людини та її громадянською відповідальністю;
- високу художньо-естетичну освіченість і вихованість особистості; негативне ставлення до потворного, уміння відрізнити красиве від потворного в мистецтві, побуті, поведінці, зовнішньому вигляді;
- екологічну культуру особистості, гармонію її відносин з природою; відчуття відповідальності за природу як національну і вселюдську цінність, основу життя на землі;
- спроможність розвивати пізнавальну активність і культуру розумової праці; розуміння суспільної ролі наукових знань;
- уміння міжособистісного спілкування, культуру спілкування, гуманізм, колективізм, товариськість, приязність, доброзичливість, взаємопідтримку, чесність, організованість і дисциплінованість, чемність і порядність в особистій поведінці й відносинах з іншими.

Родинно-сімейне виховання

Система родинно-сімейного виховання настільки важлива в житті кожної людини й усієї планети, що Генеральна Асамблея ООН, оголосивши 1994 рік Міжнародним роком сім'ї, визначила спільну для всіх країн тему: "Всі ми – одна родина,, , яка за своїм змістом і суттю відображає взаємозв'язок основного осередку суспільства і вселюдської родини. Генеральна Асамблея ООН постановила, що "починаючи з 1994 року, 15 травня щорічно буде відзначатися Міжнародний день родини,, , підкресливши цим величезне значення сім'ї в фізичному й духовному становленні особистості і суспільства.

Родина є основою держави. Родина, рід, родовід, народ – поняття, що розкривають моральну й духовну сутність, природну послідовність основних етапів формування людини. Від роду до народу, нації – такий природний шлях розвитку кожної дитини, формування її національної свідомості й громадянської зрілості.

Родинне виховання – перша природна і постійно діюча ланка виховання. Без докорінного поліпшення родинного виховання не можна домогтися значних змін у подальшому громадянському вихованні підростаючих поколінь. У сім'ї закладається духовна основа особистості, її мораль, самобутність національного світовідчуття і світорозуміння.

Родинне виховання – це перевірений віками досвід національного виховання дітей у сім'ї. Воно є могутнім джерелом формування світогляду, національного духу, високої моральності, трудової підготовки, громадянського змужніння, глибоких людських почуттів, любові до матері і батька, бабусі і дідуся, роду і народу, пошани рідної мови, історії, культури.

Основними завданнями *родинно-сімейного виховання* в умовах сьогодення є:

- виховання фізично й морально здорової дитини, забезпечення необхідних екосоціальних умов для повної реалізації можливостей розвитку дитини (генотипу);
- створення атмосфери емоційної захищеності, тепла, любові, умов для розвитку, почуттів і сприймань дитини, її самореалізації;
- засвоєння моральних цінностей, ідеалів, культурних традицій, етичних норм взаємин між близькими людьми і в суспільному оточенні, виховання культури поведінки, правдивості, справедливості, гідності, честі, людяності, здатності виявляти турботу про молодших, милосердя до слабих і людей похилого віку;

- залучення дітей до чарівного світу знань, вивчення народних казок, пісень, прислів'їв, приказок, дум, лічилок тощо; виховання поваги до школи і вчителя, прагнення до освіти й творчого самовдосконалення;

- включення дитини в спільну з дорослими діяльність, розвиток творчої працелюбності, спрямування її зусиль на турботу про навколишнє середовище; виховання дітей цивілізованими господарями та підготовка їх до життя в умовах ринкових відносин;

- формування естетичних смаків і почуттів, уміння розрізняти красиве і потворне в мистецтві і житті, поважати прекрасне у вчинках людей; забезпечення умов для їхньої творчої практичної діяльності;

- забезпечення духовної єдності поколінь, збереження родинних традицій, сімейних реліквій, вивчення родоvodu; прилучення дітей до народних традицій, звичаїв, обрядів, виховання в них національної свідомості і самосвідомості.

Сім'я має шанувати й поважати українську мову, культуру, традиції і звичаї, виявляти шанобливе ставлення до національної літератури, преси, мистецтва, радіо і телебачення тощо. Дитині передається ставлення батьків та членів родини до національних цінностей через спілкування, споглядання та в інший спосіб.

Народ здавна сповідує істину: батьки – головні природні вихователі й особистим прикладом роблять найбільший виховний вплив на дітей. Добре виховати своїх дітей – не тільки найважливіший моральний, а й конституційний обов'язок батька і матері. За це вони відповідають перед своїм сумлінням і суспільством.

Народ осуджує тих, хто не виконує батьківських обов'язків і застерігає від помилок, що виникають через їх нехтування. Народна педагогіка наголошує, що чим вищий авторитет батьків в очах дитини, тим сильніше вони впливають на формування її поведінки, почуттів, різноманітної діяльності. Діти поважають батьків вимогливих і справедливих, чуйних і уважних до дитячих потреб і запитів, тактовних і витриманих, ініціативних в організації різних корисних справ – як дитячих, так і родинних та громадських.

Дослідженнями встановлено, що 90-97% неповнолітніх правопорушників – вихідці із неблагополучних сімей. Кожна п'ята дитина, хвора на невроз, перенесла розлуку з батьками. 60% відстаючих учнів ростуть у сім'ях без батька, 80% – у сім'ях з нездоровою моральною атмосферою. Шлюби, що розпалися, не тільки особисте нещастя

двох, це діти, позбавлені одного із батьків, уваги, ласки, тепла батька або матері.

Методи сімейного виховання – це прийоми організації і здійснення систематичного впливу батьків на дітей. Як народна, так і наукова педагогіка пріоритетними визнають ті, які формують передусім суспільну поведінку дітей, їхню підготовку до трудової діяльності та створення сім'ї. Надзвичайно важливим методом виховання дітей у сім'ї є особистий приклад батьків. Разом з тим вправи і привчання, організація режиму навчання, праці і відпочинку дітей, виконання ними різних доручень і обов'язків, ігри створюють у сім'ї атмосферу доброзичливості, невимушеності, взаєморозуміння і взаємодопомоги.

Народна педагогіка надає великого значення силі слова – розповіді, поясненню, настанові, пораді та ін. Як у теорії, так і в практиці сімейного виховання існує система стимулюючих методів, до яких належать педагогічна вимога, громадська думка, орієнтація на очікувану радість, змагання, похвала, заборона, нагорода, застереження, навіювання, заохочення й покарання та ін.

Педагогіка дуже обережно підходить до покарання дітей і не схвалює дій тих батьків, які принижують людську гідність, шкодять здоров'ю дитини. Заохочення слід використовувати з дотриманням вимогливості й об'єктивності, а покарання – з виявленням поваги до особистості.

Важливе місце у вихованні дітей у сім'ї мають зайняти народні звичаї і традиції. Вони є тією доброю основою, на якій зростає національна свідомість, гідність і самоповага, а разом з тим і розуміння та повага інших поглядів. Адже поняття український народ, українська нація відображають і традиції – трудові, моральні, естетичні та ін. Вони мають визначати національне виховання дітей і молоді в сім'ї і родині. Традиції і звичаї народу відображають рівень його матеріального, культурного та духовного розвитку. Засвоюючи віковічні традиції, звичаї та обряди, молодь осягає їх філософський, психологічний і естетичний зміст і поступово виявляє їх у своїй діяльності, стаючи невід'ємною часткою рідного народу, нації. З цією метою мають широко запроваджуватись святкування сім'ями дат народного календаря, що сприятиме формуванню у дітей та молоді духовної культури. Народний календар включає дати і події, які мають як вселюдський, так і національний, і релігійний характер: День пам'яті (проводи) померлих людей, загиблих воїнів, День Перемоги, День Матері, Новий

рік, Різдво, Великдень, Вербна неділя, Зелені свята (Трійця), Івана Купала, свято зажинок і обжинок, свято знань, свято знань, День Сім'ї та Національної незалежності.

Особливе значення у вихованні дітей мають відігравати дати родинного календаря: день родини, відзначення днів народження кожного члена сім'ї, сімейних ювілеїв, роковини подружнього життя за участю дітей і онуків, що сприятиме єдності поколінь, міцності родини, засвоєнню кращих традицій українського народу.

Вивчення батьками народних традицій, звичаїв і обрядів та впровадження їх у життя і виховну практику своєї сім'ї сприятимуть формуванню у дітей і молоді національного характеру, національної самосвідомості і гідності. Українська нація має зберегти себе в родині. Дім, сім'я, праця, висока духовна культура та громадянська зрілість українського народу покликані забезпечити йому найвищий рівень життя, а Україні – незалежність, економічну і політичну стабільність, непорушність кордонів і високий міжнародний авторитет. Адже ніхто для українців не збудує держави й не створить матеріальних умов, коли сім'я буде морально й матеріально дезорганізована. Українська сім'я має стати основою і символом духовного й економічного відродження, метою багатогранної гуманістичної діяльності української держави.

Провідні напрями родинно-сімейного виховання

В основі родинно-сімейного виховання дітей українського народу завжди гармонійно поєднувалось національне виховання та повага до прав і свобод народностей, що жили і живуть в Україні. Це забезпечується самою природою, або ж менталітетом української родини. Українська родина ніколи не була агресивною до інших народів, проте й не допускала зверхності щодо себе, приниження національної гідності й честі. Так звана інтернаціональна, чи комуністична ідея, яка сповідувалась більш як сім десятків років державними органами, агресивна шовіністична політика зі сходу, яка також не заперечувалась ні компартійними, ні державними властями України, призвели до значних втрат українським народом кращих духовних якостей, деформації національної свідомості українців. Саме тому сьогодні як для української родини, так і для всієї освітньо-виховної системи найважливішим завданням є формування *особистісних якостей громадянина України*, які включають в себе національну само-

свідомість, розвинену духовність, моральну, художньо-естетичну, правову, трудову, фізичну, екологічну культуру, розвиток індивідуальних здібностей і таланту.

Найвища мета виховання дітей в родині і школі – забезпечити високий рівень освіченості й вихованості свідомого громадянина України, здатного на основі життя й досвіду власного народу та досягнень світової науки й культури, врахування національно-територіальних особливостей України здійснювати соціально-економічний розвиток і господарювання в республіці, утверджувати найвищі ідеали гуманістичної культури й демократичних взаємовідносин людей, відстоювати і захищати права, гідність і честь своєї Вітчизни.

Національне виховання є фактором цілісного формування особистості, відображає систему поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв, покликаних формувати світогляд і ціннісні орієнтації молоді. Воно найповніше відповідає потребам відродження України і однаковою мірою стосується як українців, так і представників інших народів, що проживають в Україні. Принцип етнізації виховного процесу передбачає надання широких можливостей представникам усіх етносів для пізнання своєї історії, традицій, звичаїв, мови, культури, формування національної свідомості і гідності.

Формування національної самосвідомості дітей у сім'ї передбачає освоєння молоддю явищ своєї етнічної спільності, національних цінностей (мови, території, культури), відчуття своєї причетності до історії держави, патріотизм. Національна ідея має бути не просто атрибутом національної свідомості, чисто духовним феноменом, а поштовхом до практичних справ, як споконвіку було у кращих синів і дочок українського народу. Відродженню нації сприятиме формуванню в дітей і молоді національної гідності і гордості за свою землю, свій народ, Батьківщину; усвідомлення себе представниками державної нації, носіями незалежності і державності, засвоєння культури й осягнення історії українського народу.

Таким чином, національне виховання своїм змістом, формами і методами забезпечує підготовку громадян, які живуть, діють, розвиваються на основі визначених державних законів та морально-етичних традицій, звичаїв і порядків українського народу.

Правове виховання дітей у сім'ї має забезпечити:

- знання й дотримання членами сім'ї і дітьми норм Конституції, прав і свобод громадян, законодавства України; повагу до народних символів і національної символіки, визнання державного Герба, Гімну;

- знання основних положень Загальної декларації про права людини, Декларації прав дитини та Конвенції про права дитини, прийнятих Генеральною Асамблеєю ООН;
- володіння рідною і державною мовами, опанування народної моралі, етики, культури, що в свою чергу формує національний менталітет;
- прагнення до засвоєння основ державного права, трудового, громадянського, сімейного, кримінального законодавства тощо;
- потребу в учнів дотримувати Правил для учнів та інших морально-правових й етичних приписів;
- усвідомлення громадянської відповідальності за здійснені вчинки і правопорушення;
- негативне ставлення до проявів беззаконня, проступків і правопорушень.

Моральне виховання в українській сім'ї має бути спрямоване на формування у дітей і молоді моральної свідомості – ідей, поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв, напрацьованих вітчизняною і світовою культурою. Ґрунтуючись на національній основі, моральне виховання в українській родині виходить також із вселюдських принципів – правдивості, справедливості, гуманізму, демократизму, інших добродійностей, що поєднують суспільні і особистісні інтереси.

Головна мета морального виховання у сім'ї – набуття молодим поколінням морального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжлюдських і міжнаціональних взаємин, формування моральної культури.

Основні завдання морального виховання – набуття знань про моральні принципи, норми та правила суспільної поведінки, виховання моральних почуттів, потреб і ставлення до навколишнього світу, набуття стійких навичок та звичок моральної поведінки.

Зміст морального виховання у сім'ї становить, насамперед, виховання любові до рідної землі, свого народу, його культури та мови; дружнього братерського та шанобливого ставлення до інших народів, їх культури, звичаїв і традицій; виховання гуманних почуттів, доброзичливості і приязні до людей, потреби подавати їм безкорисливу, посильну допомогу; формування розумних потреб, культури споживання, свідомої дисципліни, бажання працювати задля розквіту держави, відповідального і бережливого ставлення до праці та її результатів; виховання у дітей скромності, чесності і працьовитості, здатності до прояву почуттів сорому та власної гідності; непримиренності до

аморальних вчинків людей, нетерпимого ставлення до порушників соціально-етичних норм і правил поведінки.

В систему морально-етичних норм сім'ї має входити *статеве виховання* дітей як складова його частина. З одного боку, воно є визначальним у формуванні таких якостей і почуттів людини, як дівоча честь, сором'язливість, моральна чистота, юнацька (чоловіча) гідність, повага до жінки, дружба, кохання, з другого – сприяє розв'язанню соціально-гігієнічних проблем, пов'язаних із здоров'ям, самопочуттям, настроєм людей, взаємовідносинами в сім'ї тощо.

Статеве виховання – взаємопов'язаний, безперервний процес, що починається від народження, продовжується ціле життя і передбачає:

- статеву освіту і виховання дітей і молоді та засвоєння ними соціально-історичного досвіду взаємовідносин між чоловіком і жінкою, цінності справжніх людських почуттів;
- формування моральних взаємовідносин між хлопчиками і дівчатками, юнаками і дівчатами, виховання культури інтимних почуттів;
- засвоєння наукових понять про біологічні і соціальні особливості статі, специфіку розвитку чоловіка і жінки, особливості їхньої поведінки;
- підготовку до шлюбу і створення здорової і щасливої сім'ї.

Від морально-психологічного клімату в сім'ї, від взаємовідносин між батьками, ставлення їх до дітей залежить виховання у підростаючого покоління кращих моральних якостей. Стародавня мудрість-говорить: виховуючи хлопчика – виховують чоловіка, виховуючи дівчинку – виховують націю. Людиною, особистістю, громадянином дитину виховує сім'я і, перш за все, мати. Кажуть світ такий, яка в ньому жінка, а зрілість суспільства визначається рівнем ставлення до неї.

Художньо-естетичне виховання дітей у сім'ї починається дуже рано. Це мамина колискова пісня, що споетизовує природу, любов і ніжність, людяність і добро, ладки-потішки, дитячі ігри, казки.

Зусилля сучасної української сім'ї мають бути спрямовані на формування у дітей основ естетичної культури, що включає:

- естетичне сприйняття прекрасного в навколишній дійсності, природі і відносинах між людьми, відповідне ставлення до нього;
- оволодіння цінностями і знаннями в галузі світового, національного і народного мистецтва, музики, архітектури, побуту, ремесел, гри;

- формування у дітей естетичного сприйняття творів літератури і мистецтва, умінь оцінювати їх і висловлювати свої погляди; глибокої поваги і бережливого ставлення до пам'ятників культури, народної творчості;

- виховання інтересу і прагнень дітей до розвитку художніх здібностей і творчої діяльності у різних видах мистецтва і літератури, вдосконалення естетичних знань, умінь і навичок;

- виховання потреби естетизації поведінки, праці, навчання, побуту, відпочинку; вміння робити себе і все навколо себе прекрасним, примножувати культурно-мистецькі надбання народу.

Формування *духовності й духовної культури* дітей у сім'ї певним чином відображає сферу інтересів і потреб життя суспільства. Це найповніше виражається в життєвій моралі та культурі спілкування й поведінки, політичній, правовій і художньо-естетичній культурі.

Виховання духовної культури дітей у сім'ї не зводиться лише до начитаності, ерудиції й освіченості. Його змістом є формування активного, творчого і разом з тим відповідального ставлення дітей до життя.

Збагачення духовності особистості відбувається шляхом засвоєння нею як національних, так і світових надбань культури. Національне і вселюдське розглядаються як дві сторони єдиного процесу розвитку людської цивілізації. Вселюдське функціонує тільки завдяки національному й виявляє себе через національне. Саме тому глибинне збагачення й осягнення національного є водночас освоєння й збагачення вселюдського.

Пізнання людьми національного мистецтва допомагає їм глибше зрозуміти пісенні, музичні, танцювальні жанри народів світу.

Значне місце у формуванні духовності людини посідає *родинно-побутова культура*, в якій найбільш повно відображено норми стосунків у сім'ї, шанобливе ставлення до батьків, жінки-матері, дідуся, бабусі та ін. Зміст родинно-побутової культури сприяє збереженню рідної мови, традицій, історії родоvodu, забезпечує духовну єдність поколінь, неперервність минулого, сучасного і майбутнього нації.

Духовність виховання – це система, уклад життя народу, нації, сім'ї, умова, яка забезпечує здійснення розумового, інтелектуального, морального, естетичного, емоційно-чуттєвого розвитку особистості та формування її світогляду, включення в економічне, політичне, ідеологічне й культурне життя народу.

Формування духовності тісно пов'язується з релігійними вихованими традиціями. Кожна релігія більшою чи меншою мірою взаємодіє з культурою відповідного етносу. Церква виховує повагу молоді до старших, патріотичні почуття, милосердя, регламентує як норму доброзичливі стосунки між людьми, завжди залишається духовною скарбницею.

Сучасна українська сім'я, родина сьогодні має стати справжнім осередком формування основ духовної культури дітей і молоді. Ця культура має досягатися через сім'ю, родину, працю, громадянську приналежність.

Громадянські якості й риси людського характеру пройшли тисячолітній еволюційний шлях розвитку. Найповніше це виявляється в *патріотичному вихованні* – складовій частині національного світогляду й поведінки людини, її ставлення до рідної країни, всіх націй і народів. Вірність і відданість Україні є невід'ємною ознакою національно свідомого громадянина. Сім'я, національна школа мають виховувати патріотів України, які шанують і зберігають закони і традиції народу, землю, на якій жили їхні предки, на якій живуть вони, на якій житимуть їхні діти й онуки.

Героїко-патріотичне виховання покликане формувати бойовий, морально-психологічний дух, спонукати до фізичного вдосконалення громадянина-патріота, виробляти розуміння громадянського обов'язку, готовність у будь-який час стати на захист Батьківщини, оволодівати військовими і військово-технічними знаннями, а також вивчати бойові традиції та героїчні сторінки історії українського народу, його збройних сил.

Патріотичне виховання є могутнім стимулом у змаганнях за розбудову нової української держави, духовне оновлення суспільства, становлення високої етики міжнаціональних стосунків.

Формування, патріотичних почуттів означає вироблення й зміцнення високого ідеалу служіння своєму народові, готовності до трудового та ратного подвигу в ім'я процвітання своєї держави, прагнення бачити Україну незалежною.

Могутнім стимулом виховання патріотичних почуттів і практичної діяльності є формування національної свідомості. Воно передбачає усвідомлення молоддю своєї етнічної спільності, оволодіння національними цінностями й *мовною культурою свого народу*. "Мова – найважливіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що зв'язує віджилі, живучі і майбутні покоління народів одно велике, історично

живе ціле... Коли зникає народна мова, – народу немає більше !.. Поки жива мова в устах народу, до того часу живий і народ... Відберіть у народу все – і він усе зможе повернути, але відберіть мову, і він ніколи більше вже не створить її; нову батьківщину навіть може створити народ, але мови – ніколи: вмерла мова в устах народу – вмер і народ,, (К.Д.Ушинський).

Ось тому ставлення батьків і дітей до мови відображає рівень національної самосвідомості й громадянської позиції.

Передусім діти з допомогою батьків мають оволодівати мовними скарбами народу, в яких накопичено досвід предків, відбито їх світосприймання; саме засобами мови діти мають глибше пізнати традиції, звичаї, психологію, національний дух українців, подолати національний нігілізм, яничарство, які тривалий час культивувалися в Україні.

Засоби рідної мови найповніше відповідають природнім особливостям українських дітей, створюють найсприятливіші умови для їхнього розвитку. Засвоюючи рідну мову з раннього віку, діти поступово стають носіями національного духу, культури, традицій.

Підвищення мовної культури, статусу національних мов сприятиме зміцненню міжетнічних стосунків, культурі відносин людини і нації та доброзичливому ставленню до представників інших етносів і народів.

За народною оцінкою праця – першооснова життя суспільства, головний засіб створення матеріальної і духовної культури. Ось чому *трудове виховання* дітей в українській родині має забезпечити:

- розуміння ролі праці в житті суспільства і людини, повагу до людей праці, які створюють матеріальні і духовні цінності;
- свідоме ставлення до праці як вищої цінності людини і суспільства, формування творчої працелюбної особистості, цивілізованого господаря, готовності до життєдіяльності в умовах ринкових відносин;
- психологічну, моральну і практичну підготовку дітей та молоді до вибору професії та безпосередньої праці в матеріальній і духовній сферах;
- виховання дисциплінованості, організованості і вміння входити у виробничі відносини;
- розуміння основ сучасного виробництва, прагнення розширювати свій політехнічний кругозір, оволодівати трудовою культурою й основами наукової організації праці;

- взаємодію сім'ї, дошкільних закладів, школи, трудових об'єднань учнів, позашкільних установ і трудових колективів;
- високу моральну основу, суспільну значимість й ідейну спрямованість діяльності дітей і молоді;
- поєднання особистих і суспільних інтересів, народногосподарських потреб;
- бережливе ставлення до суспільної і приватної власності та природних багатств, прагнення їх примножити;
- нетерпиме ставлення до проявів безвідповідальності в праці і безгосподарності, лінощів, крадіжок суспільної і приватної власності та варварського використання природних багатств.

У безпосередній взаємодії з трудовим та моральним виступає *екологічне виховання*.

Екологічна культура людини, гармонія відносин з природою передбачає:

- усвідомлення людиною себе як частини природи, що є основою життя;
- формування у дітей відчуття відповідальності за природу як національну, вселюдську цінність, основу життя на землі;
- оволодіння знаннями, практичними вміннями й навичками раціонального природокористування та розвиток здібностей оцінювати стан навколишнього середовища, приймати відповідальні рішення для його поліпшення й передбачувати наслідки своїх дій;
- оволодіння дітьми знаннями про природу свого краю, залучення їх до активної екологічної діяльності, виховання дбайливого ставлення до природних багатств України;
- тісний зв'язок з традиційним народним вихованням любові до природи, спираючись на педагогіку народного календаря, де всі пори року, кожна дата, свята тісно пов'язані з природою рідного краю, з природою самої людини;
- свідоме дотримання норм поведінки в природі, не допускати забруднення природного середовища;
- розвиток у дітей потреби у спілкуванні з природою, її благодатному впливові, прагнення до пізнання навколишньої природи в єдності з морально-етичними переживаннями;
- пропаганду природоохоронних ідей;
- нетерпиме ставлення до тих, хто завдає шкоди природі.

Якщо природа, екологічно чисте середовище є важливою умовою для життя й розвитку людини, то сім'я, родина мають забезпечити способи, форми й методи повноцінного *фізичного розвитку* дітей, охорону та зміцнення їхнього здоров'я. Педагогічна діяльність має забезпечити зв'язок фізичного виховання з розумовим і трудовим. З цією метою батьки і школа допомагають:

- усвідомлення дітьми ролі фізичної культури в різнобічному розвитку особистості, свідомого ставлення до зміцнення свого здоров'я як необхідної умови підготовки до суспільно корисної праці, служби в армії і захисту Батьківщини;
- використання національного досвіду фізичного виховання дітей, виховання лицарського духу й козацької мужності, самовідданості, загартованості тіла і волі. Одним із ідеалів фізичної досконалості людини для молоді має бути запорізьке козацтво;
- виховання потреби в регулярних заняттях фізичною культурою (спортом), дотримання режиму дня, прагнення до оволодіння санітарно-гігієнічними знаннями й навичками; утвердження здорового способу життя;
- прагнення дітей до суспільно корисної діяльності, до фізичної культури, спорту, до активної участі в роботі оборонно-масових і санітарно-гігієнічних організацій.

Розумове виховання в сім'ї передусім зумовлює:

- розвиток у дітей цікавості, допитливості, кмітливості, інтелекту й формування в них пізнавальних інтересів;
- розвиток відчуттів і сприймань дитини: зору, слуху, смаку, нюху, дотику;
- виховання свідомого ставлення до навчання, розвиток пізнавальної активності, культури розумової праці;
- розвиток потреби в творчому оволодінні знаннями і вміннями самостійно їх здобувати;
- виховання мотивів та відповідального ставлення до навчання, готовності до практичного застосування знань і вмінь;
- привчання до наукової організації розумової праці.

Розумове виховання передбачає створення сприятливих умов, за яких діти мають розвивати свої природні здібності і таланти, задовольняти інтереси, вдосконалювати інтелектуальні вміння, збагачувати почуття.

Сім'я забезпечує *розвиток індивідуальних здібностей і талантів* молоді та умови самореалізації. Це означає:

- створення середовища, яке сприятиме розвитку пізнавальних інтересів та ознайомленню з навколишнім світом, збагаченню новими враженнями;
- розвиток інтересів дітей до певних галузей знань, технічної творчості, моделювання, винахідництва;
- організацію різноманітних ігор, вікторин, розгадування і складання кросвордів, чайнвордів, ребусів тощо;
- сприяння інтелектуальному, емоційному і естетичному розвитку дітей;
- формування умінь відчувати, розуміти і творити прекрасне;
- участь дітей у різноманітних дитячих і молодіжних об'єднаннях за інтересами, в роботі позашкільних освітньо-виховних закладах (будинків школяра, станції юних техніків, натуралістів, дитячо-юнацьких спортивних шкіл, музичних і художніх студій, малих академій народних мистецтв тощо).

Виховання дітей у сім'ї потребує від батьків глибоких знань і врахування їх вікових особливостей. Це певною мірою сприяє формуванню у дітей і молоді уміння міжособистісного спілкування та підготовки їх до життя. У молодшому шкільному віці воно виявляється у потребі бути поряд з батьками, товаришами, вчителями, в бажанні щоб помітили, сподобалися, порадувати успіхами, розповісти про себе або про щось, привернути до себе увагу. В підлітковому віці спостерігається активна реакція на різноманітні події навколишнього життя, потреба бути учасником, а не свідком подій, що відбуваються, заявити про себе ділом, вчинком, висловити своє ставлення.

Ці потреби, характерні для спілкування дітей такого віку, зводяться до:

- потреб у самовизначенні, підвищеному інтересі і повазі до себе, прагненні відстояти власну думку;
- зростання статевої ідентифікації;
- потреб "щось значити,, для інших, уміти "щось робити,, , а не лише вчитися, бути комусь потрібним з усіма своїми індивідуальними якостями;
- колективної згуртованості, намагання демонструвати щось своє, оригінальне;

- потреб у рівноправному спілкуванні з дорослими та протесту проти наказових форм розмови дорослих з ними.

Позиція старшокласника виражається в прагненні знайти своє місце в сім'ї, в подіях суспільного життя, реально оцінювати власні можливості, в прагненні пізнати складний світ людських взаємин, самого себе. Учні наполегливо шукають в своєму оточенні людей з активною життєвою позицією, відвертих у стосунках. Це період пошуку і створення власного "Я",.

Взаємовідносини з батьками і вчителями стають для старшокласників формою вияву нових можливостей в особистісному і міжособистісному спілкуванні, способом формування якісно нових відносин з дорослими.

У спілкуванні із дітьми будь-якого віку батькам слід виявляти щирі зацікавленість і повагу до особистості кожного з них, вміти вислухати і зрозуміти, дати розумну пораду. В міжособистісному спілкуванні завжди слід пам'ятати золоте правило людських взаємин "стався до людей так, як хочеш, щоб ставились до тебе",. Спільником сім'ї у вирішенні важливих завдань виховання дитини є вчитель, класний керівник, дитячий колектив класу.

Школа – другий дім дітей. Через це взаємостосунки у класі мають бути також у центрі уваги батьків. У дітей слід запитувати не лише про успіхи на уроці, а і про взаємовідносини у класі та громадсько-корисну діяльність.

Школа, як і сім'я, виховує у дітей доброзичливе ставлення до батьків. Сім'я також має культивувати у дітей шанобливе ставлення до вчителів.

У бесідах з педагогом про захоплення, позитивні чи негативні якості дитини, її враження від школи і навчання батьки мають у свою чергу цікавитися й тим, як виявляється характер дитини в стінах школи, в ставленні до вчителя, учнів, у колективних справах.

Мудрість шкільної і батьківської педагогіки в тому, щоб спільними зусиллями наполегливо і послідовно вчити дітей вищій людській радості - радості безкорисливого творення добра для людей.

Шляхи реалізації концепції

1. Опрацювання і вдосконалення державного законодавства, що регулює взаємовідносини між сім'єю, державою і суспільством, батьками і дітьми на основі Декларації прав дитини та Конвенції про права дитини.

2. Створення державою сприятливих законодавчих, соціально-побутових, навчально-матеріальних і психолого-педагогічних умов для фізичного, розумового, морального, трудового, художньо-естетичного розвитку дітей, їхніх здібностей та формування культури поведінки і духовності, правової і екологічної культури.

3. Забезпечення державою мережі дошкільних і позашкільних установ та громадських закладів для повноцінного відпочинку сім'ї.

4. Розробити і забезпечити державну програму щорічного святкування Дня Сім'ї та Дня Матері.

5. Вивчення та широке впровадження кращого досвіду спільної роботи школи, сім'ї і громадськості у справі виховання дітей і молоді.

6. Розробка програми родинно-національного виховання "Сім'я і діти,,.

7. Підготовка програм і навчально-тематичних планів народних університетів, батьківських лекторіїв, шкіл молодих батьків та інших форм педагогічного всеобучу і широке впровадження їх відділами народної освіти, школами і дошкільними закладами, товариством "Знання,, , Педагогічним товариством України, товариством "Просвіта,,.

8. Проведення шкільних, сільських, районних, міських та обласних конференцій громадськості з проблем родинно-національного виховання дітей.

9. Ефективне використання в родинно-сімейному вихованні загальнонародних, національних і релігійних особливостей культурної спадщини: народних традицій, звичаїв, фольклору, театру, музики, живопису, історії і літератури, народного і родинного календаря.

10. Використання засобів масової інформації (преси, радіо, телебачення) для педагогічного всеобучу батьків і поширення кращого досвіду виховання дітей у сім'ї.

11. Підготовка довідкової і педагогічної літератури для батьків.

Новий сімейний кодекс і соціальна робота з сім'єю

Сімейний кодекс долає гендерні стереотипи, проводить ідею рівності чоловіка і жінки в усіх функціях сім'ї, обов'язках батьків і членів подружжя. Саме ці аспекти є основою розбудови громадянського суспільства через сім'ю, формування толерантності у суспільстві.

Ознаки сім'ї як первинної та основної ланки суспільства:

- спільне проживання членів сім'ї, до яких належить, згідно з Законом України “Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям”, чоловік, дружина, рідні, всиновлені та підопічні діти, непрацездатні батьки чоловіка і дружини, які мешкають разом з ними і перебувають на їхньому утриманні через відсутність власних прибутків, особа, яка проживає спільно з інвалідом I групи і здійснює догляд за ним;

- спільний побут членів сім'ї;
- наявність прав і обов'язків членів сім'ї.

Подружжя є сім'єю і тоді, коли чоловік або дружина через навчання, працю, лікування, необхідність догляду за батьками, дітьми, з інших поважних причин мешкають окремо, або дитина з певних причин з ними не проживає.

Шлюб – це сімейний союз жінки і чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів громадянського стану. Саме шлюб регулює правові стосунки між членами сім'ї.

Позашлюбна сім'я – вільний союз чоловіка і жінки (інший статевий склад сім'ї не визнається нашим законодавством). Цей обов'язок встановлюється добровільно, і його може припинити хтось із членів подружжя у будь-який час за власним бажанням без відповідальності за це, тоді інший член подружжя виконує самотійно збільшені обов'язки щодо дітей, залишається без утримання і підтримки у скрутній ситуації.

У позашлюбній сім'ї статеве виховання дитини не забезпечує підготовки до сімейного життя, ускладнена статево-рольова соціалізація, формування здорового способу життя, крім того, ускладнено виконання багатьох функцій, адже відсутнє право на житло і спільне майно; право материнства і батьківства; планування сімейного бюджету; статевого, громадянського, морального виховання; організації

вільного часу та відпочинку сім'ї. Члени подружжя не впевнені у майбутньому.

Відсутність законодавчо закріплених обов'язків її членів утруднює реалізацію функцій такої сім'ї.

Кожен із членів подружжя має право:

- на особисту свободу (вибір місця проживання, закінчення шлюбних стосунків, відмову від статевого зв'язку);
- повагу до своєї індивідуальності;
- фізичний і духовний розвиток;
- розподіл обов'язків і спільне вирішення питань життя сім'ї;
- зміну прізвища.

Це дозволяє членам подружжя у шлюбній сім'ї повністю само-реалізуватися.

Шлюб надає хворому члену сім'ї права:

- на обов'язкове матеріальне утримання іншим навіть після розлучення;
- на материнство і батьківство, які потім охороняються законом, чого не може забезпечити позашлюбна сім'я.

Новим обов'язком шлюбної сім'ї є обов'язок членів подружжя опікуватися сім'єю (через побудову сімейних стосунків на почуттях взаємної любові, дружби, взаємодопомоги, відповідальності за свою поведінку), що дає простір для соціально-педагогічної і психологічної корекції сімейних стосунків: подружжя може не вміти, бажати або не бажати виконувати свій обов'язок, якому треба навчити, чи мотивувати його виконання, попередивши тим самим розлучення.

Шлюб вимагає відомостей про стан здоров'я кожного із членів майбутнього подружжя, тоді як позашлюбна сім'я цього вимагати не може.

Шлюб може розпастися через небажання (нездатність) чоловіка або дружини мати дитину, застосування насильства, примушування до закінчення або збереження шлюбних стосунків, зґвалтування, примус до статевого зв'язку, що, зокрема, карається Кримінальним кодексом України (ст. 152, 154).

Все це дозволяє зробити такі висновки:

- шлюб дає більше можливостей спиратися на виконання обов'язків, дотримання прав, аніж позашлюбна сім'я;
- позашлюбність є фактором збільшення сімейних проблем і може ускладнювати їх вирішення;

- необхідна толерантність суспільства, мікросередовища, соціального педагога, працівника до всіх типів сімей;

- позашлюбна сім'я не володіє усіма формами регулювання сімейних стосунків (сімейна угода, утримання, відповідальність за поведінку, відомості про здоров'я), що ускладнює роботу з сім'єю як із системою, захист та реалізацію прав членів сім'ї у суспільстві.

Зі своїми новими правами ще не ознайомила більшість сімей, що вимагає особливої уваги до інформування і соціального навчання різних типів сімей.

(Коментарі к. пед. н. Трубавіної І.М.).

Додаток В.

Універсальна виховна система домашнього і шкільного виховання

1. Напрями сімейного і шкільного виховання.

Слово “виховання” є похідним від слова “ховати” або “вирощувати”. В українській народній педагогіці воно спочатку вживалося в значенні оберігати від небезпеки – наприклад, хвороби, каліцтва, смерті, шкідливого впливу. Пізніше слово “виховання” означало вирощувати дітей, навчати їх правил поведінки.

Виховання – це процес цілеспрямованого і систематичного формування особистості, зумовлений дією багатьох факторів.

Процес виховання – це система виховних заходів, спрямованих на формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості.

Виховання (за *А.В. Петровським*) – це діяльність з метою передачі новим поколінням суспільно-історичного досвіду, планомірний і цілеспрямований вплив на свідомість і поведінку людини з метою формування відповідних установок, понять, принципів, ціннісних орієнтацій, що забезпечують необхідні умови для її розвитку, підготовки до суспільного життя і трудової діяльності.

Сучасна мета виховання підрастаючого покоління впливає з визначення поняття „виховання” і передбачає формування інтелектуальної, всебічно розвиненої особистості з активною громадянською позицією.

Сарапулова Є.Г. у монографії „Психолого-педагогічні основи навчально-виховної діяльності гувернера” описала універсальну виховну систему сімейного і шкільного виховання, якою повинні керуватись виховання батьки, вчителі, соціальні педагоги, гувернери, щоб реалізувати один з важливих принципів виховання – принцип єдності педагогічних вимог.

Як видно з наукової та науково-методичної літератури, основну увагу у ХХ – на початку ХХІ століттях приділяють вихованню дітей від народження до 12-літнього віку. У багатьох економічно розвинених країнах, таких як США, Німеччина, до виконання дитині 12 років батькам заборонено законом залишати її без нагляду навіть на кілька хвилин. Дитина вважається іще маленькою й несвідомою. З 12 років дитина переважно активно включається в систему суспільних стосунків (заняття в гуртках та секціях, проведення дозвілля з друзями). Відповідно, вплив сім’ї на її виховання помітно зменшується.

Саме до 12 років у індивіда закладаються й остаточно шліфуються характер, провідні навички, переконання, способи встановлення контакту з оточуючими. До 12 років іще можливе певне їх коригування. Дорослі у цей період є авторитетом для дитини, їхнє слово може сприйматися на віру і тому має сильний, майже гіпнотичний, навіювальний вплив на становлення особистості. До 12 років дитина вперше зустрічається з соціально значимою діяльністю, яка є обов’язковою, незалежно від бажання чи небажання індивіда нею займатися, – це навчання. Успішність чи неуспішність реалізації себе у цій діяльності стає для дитини особистісно важливим критерієм у становленні її „Я”, визначенні власної собівартості в соціумі.

До 12 років остаточно формується відносно стабільний рівень самооцінки дитини, який особливо чітко усвідомлюється індивідом. Від рівня ж самооцінки залежатиме життєва позиція людини, її особисте щастя. Таким чином, період до 12 років справедливо можна вважати доленосним для кожної особистості, тому будь-яка педагогічна помилка дорослих у цей часовий термін людського життя може помітно позначитися на формуванні індивідуальності дитини і проектуванні її майбутнього. Як наслідок, практично в усіх країнах світу у ХХ – на початку ХХІ століття ведеться пошук оптимального змісту й оптимальних педагогічних засобів виховання дітей до досягнення ними 12-літнього віку. Сарапулова Є.Г. узагальнила матеріал з цієї теми і подала його у вигляді умовної системи сучасного виховання.

Структуру умовної системи сучасного виховання доцільно визначити як синтез трьох напрямів: 1) „Я – інші люди – суспільство” (виховання дитини як активної свідомої особистості, що вміє злагоджено взаємодіяти з оточуючими, реалізувати себе в індивідуальній та колективній діяльності, зможе у недалекому майбутньому виступити як активний творець духовних та матеріальних цінностей суспільства); 2) „Я – частинка природи” (екологічне виховання дитини, спрямоване на формування у вихованця усвідомлення себе і людства як складової природи); 3) „Я – громадянин своєї держави (у нашому випадку – України)” (безпосереднє громадянське виховання, яке являє собою логічний структурний і змістовий розвиток попередньо сформованих базових якостей, поглядів, вмінь і навичок особистості).
+Розглянемо умовну систему сучасного виховання дитини до 12 років.

Напрямок 1: “Я – інші люди – суспільство” (фізичне, моральне, інтелектуальне, трудове, естетичне виховання)

1.1 Фізичне виховання.

Сформувати знання про структуру людського організму, функції кожної його складової (опорно-руховий апарат, мозок і центральну нервову систему, серцево-судинну систему, кров, дихальну систему, систему травлення, систему виділення, голосовий апарат, органи чуттів), найбільш розповсюджені захворювання і порушення (причини їх походження, симптоми, способи профілактики й лікування). Сформувати знання про народження, зміни організму на різних етапах його розвитку, смерть.

Допомогти засвоїти гігієнічні навички, сприяти усвідомленню їхньої важливості. Сформувати уявлення про гігієнічні та косметологічні засоби, про користь та шкоду від їх застосування.

Навчити правильно харчуватися, розрізняти корисні і некорисні продукти, розуміти, у чому полягає їхня користь.

Навчити визначати вплив на здоров'я природних чинників: води, сонця, повітря – визначати міру у використанні їх для укріплення здоров'я і меж, за якою вони перетворюються на небезпечні.

Сформувати розуміння ролі фізичних вправ та спорту для збереження здоров'я і правильного розвитку організму. Навчити виконувати комплекси фізичних вправ для розвитку різних груп м'язів, координації руху та ін. Розучувати з дітьми рухливі ігри, зокрема народні.

Сформувати уявлення:

1. про хронічні інфекційні й простудні захворювання, травми: причини появи, симптоми, способи першої допомоги, способи лікування, про особливості поведінки і спілкування з хворими, вміння їм співчувати;

2. про шкідливі звички і небезпечний вплив на здоров'я тютюну, алкоголю, токсичних речовин, наркотиків (здійснення превентивного виховання);

3. про здоровий спосіб життя.

Формувати знання про фізичну і психічну неповноцінність, агресивність та жорстокість окремих дітей та дорослих; вміння розрізняти вияви девіантної й незвичної поведінки, тактовно уникати контакту з такими людьми і водночас співчувати їм.

Навчити безпечного користування побутовими електроприладами, вогнем, газовою плитою; виконання правил дорожнього руху; обережного ставлення до висоти, незнайомих предметів, поведінки на воді та ін.; розумного конструктивного поведінки у випадку пожежі, аварійних і передаварійних ситуацій тощо.

Навчити розрізняти лікарські, корисні й отруйні рослини.

1.2 Моральне виховання.

Сприяти усвідомленню дитиною власного „Я”, це передбачає:

1. вміння розрізняти позитивні і негативні почуття, фіксувати їх, передавати через позу, міміку, жести; вміння пояснити їх словами, визначити і сформулювати причини виникнення цих почуттів, здатність керувати ними;

2. знання особливостей свого темпераменту і свого характеру, розрізнення позитивних і негативних якостей, орієнтація на самовдосконалення;

3. розуміння спрямованості своєї особистості: домінуючих потреб, домінуючої мети;

4. формування поняття про мотиви (мотиви інтересу, переконання, звички, ідеалу, установки) і вплив мотивації на поведінку людини.

Навчити дитину вирізняти зазначені особливості людського „Я” серед оточуючих. Здійснювати психолого-педагогічне коригування негативних орієнтацій дитини. Допомогти вихованцеві самоутвердитися у позитивній, корисній для оточуючих діяльності. Сформулювати самокритичне ставлення дитини до її вчинків. Здійснювати психолого-педагогічне коригування негативних орієнтацій дитини.

Навчити вихованця помічати й розуміти психічний стан оточуючих (радість, горе, сум) і поводитися відповідно, щоб не травмувати інших. Учити співчувати, розповісти про способи надання психологічної допомоги.

Допомогти дітям усвідомити поняття про добро, зло, лицемірство. Вчити розпізнавати добро, приховане за зовнішньою суворістю й вимогливістю, і зло, замасковане під привітність та відвертість. Вчити правильно оцінювати слова і вчинки інших.

Сформувати знання етичних еталонів поведінки при спілкуванні з представниками різних вікових груп, прагнення дотримуватися їх, вміння поводитися адекватно до обставин.

Навчити прогнозувати наслідки своєї поведінки, дій та реакцій оточуючих.

Розвивати комунікативні здібності: вміння виявити ініціативу при спілкуванні, правильно відреагувати на ініціативу інших, вміння слухати, пояснювати, налагоджувати взаємодію, організовувати спільну діяльність удвох і в колективі, уникати конфліктів і припиняти їх, вміння тактовно реагувати на зауваження і робити зауваження, коректно припиняти неприємні стосунки, вміння визнати свою провину, вибачитися, пробачити іншого.

Сприяти усвідомленню дитиною її місця і конструктивно-творчої ролі в соціумі: у сім'ї, в класі, у неформальній групі, в суспільстві. Формувати організаторські здібності.

Розвивати адаптаційні вміння дитини: вміння розібратися у новій ситуації, у новому оточенні, визначити доцільний стиль своєї поведінки і реалізувати його.

Навчити вихованця чітко, логічно, переконливо, образно без надмірної жестикуляції і без вживання слів – „паразитів” висловлюватися; грамотно будувати речення, правильно вживати слова; не застосовувати в мовленні неетичних слів. Формувати володіння монологічним і діалогічним мовленням.

Виховувати особливо турботливе, вдячне і при потребі поблажливе ставлення до батьків, дідусів, бабусь, інших членів родини.

Формувати жіночий стереотип поведінки у дівчаток і чоловічий у хлопчиків.

Розв'язувати проблему релігійного виховання: виховувати толерантне ставлення віруючих до атеїстів, атеїстів до віруючих, представників однієї конфесії до іншої, попереджати виникнення і вкорінення бездумності, фанатизму.

1.3 Інтелектуальне виховання.

Здійснювати інтелектуальне виховання через оптимальну організацію навчального процесу: розвиваюче навчання, застосування пошукових і частково-пошукових методів навчання.

Розвивати стійку довільну увагу. Навчити зосереджуватися, переключати, розподіляти увагу.

Розвивати довільну довготривалу та оперативну пам'ять. Формувати спостережливість. Тренувати зорову, слухову, дотикову (тактильну) пам'ять. Удосконалювати образну, словесно-логічну, емоційну та рухову пам'ять. Розвивати асоціативну пам'ять (асоціації за суміжністю, за схожістю, за контрастом).

Розвивати наочно-образне і словесно-логічне мислення. Удосконалювати вміння здійснювати розумові операції: порівняння, абстрагування, узагальнення, класифікація, систематизація. Удосконалювати індивідуальні особливості мислення дітей: самостійність, критичність, гнучкість, глибину, широту, послідовність, швидкість.

Розвивати репродуктивну і творчу уяву. Допомогти оволодіти прийомами створення образів: схематизацією, гіперболізацією, наголошуванням, типізацію, аглютинацію.

Здійснювати індивідуальний розвиток загальних і спеціальних здібностей дітей та створювати умови для їхньої реалізації. Формувати уявлення про неоднакові здібності у людей, розумне ставлення до менш і більш здібних осіб, усвідомлення можливості компенсації нестачі здібностей за рахунок працьовитості. Формувати у вихованців оптимальну для подальшого розвитку особистості самооцінку, віру кожної дитини у власні сили і здібності, вміння мотивувати і відстоювати свою думку. Створювати умови для успішного („переможного”) навчання кожної дитини.

Виховувати інтерес до розумової праці, наполегливість, допитливість, активну позицію у здобуванні знань. Навчити раціональних способів і прийомів самостійного знаходження і засвоєння інформації. Забезпечити вільне володіння усним і писемним мовленням (українською мовою та рідною для не українців), підготувати дитину до засвоєння на високому рівні хоча б однієї іноземної мови.

Навчити: 1) правильного, свідомого, швидкого читання; 2) правильного, грамотного, логічного, змістовного, образного викладу думки усно і на письмі. Орієнтувати дітей на самоосвіту.

Формувати у вихованця вміння попередньо продумувати і планувати свої дії, передбачати їх наслідки, вносити корективи в ході

роботи, критично аналізувати результати і не повторювати попередніх помилок.

Формувати у дітей розуміння значення інтелектуальної особистості в житті суспільства.

1.4 Трудове виховання.

Досягти усвідомлення дітьми значення праці у їхньому сьогодні й майбутньому, в житті родини та у житті суспільства. Дати знання про працю людей у селі й місті, про сучасні професії і їхню суспільну роль. Допомогти оволодіти навичками самообслуговування і основами суспільно корисної праці.

Формувати працьовитість, наполегливість, ініціативність, творчий підхід для фізичної і розумової роботи як провідних рис характеру. Виховувати силу волі. Навчити планувати, організовувати, розподіляти індивідуальну і колективну роботу, аналізувати й удосконалювати її результати. Вчити виготовляти найпростіші корисні у побуті речі, виконувати потрібну в побуті роботу.

Здійснювати підготовку дітей до дорослого життя: прищеплювати навички виконання усієї доступної дітям за віком домашньої роботи. Навчити володіти елементарними знаряддями праці: голкою, ножицями, молотком, обценьками та ін. Вчити дітей якісно і з власної ініціативи здійснювати елементарний ремонт речей: пришити гудзики до власного одягу, підклеїти книгу, замінити лампочку тощо.

Забезпечити розуміння важливості й виробити вміння дотримуватися безпеки праці.

Виробити негативне ставлення до ліні й прагнень досягнення добробуту за чужий рахунок.

Навчити бачити ситуації, у яких оточуючим потрібна допомога, вміння без прохання і нагадування приходити на допомогу.

Виховання ставлення до праці як до засобу творення прекрасного і можливості нести радість людям.

Формувати вміння дбайливо ставитися до результатів власної і чужої праці.

1.5 Естетичне виховання.

Навчити помічати прекрасне, милуватися прекрасним, творити прекрасне.

Здійснювати естетичне виховання через організацію спілкування дітей з природою: милування краєвидами, рослинами, тваринами;

відтворення вражень від побаченого і почуттів засобами мистецтва; бережливе ставлення до природи, вирощування квітів, висаджування кущів, дерев і догляд за ними.

Виховання засобами художньої творчості. Ознайомлення з картинами і скульптурами видатних митців, з різними жанрами й техніками.

Навчити милуватися красою архітектури, розрізняти архітектурні стилі, знайомство з головними архітектурними пам'ятками рідного міста (села), краю, України.

Формування вмінь ділитися враженнями з оточуючими через малювання, ліплення, аплікацію, вишивку.

Музичне виховання. Вчити слухати тишу і „музику” природи: голоси птахів, шум дерев, сюрчання коників тощо, спостерігати за „танком” сніжинок, дощових краплин, осіннього листу і „прислухатися” до їхньої „музики”.

Навчити слухати і розуміти красу пісні (зокрема народної) й класичної музики.

Вчити співати й грати хоча б на одному музичному інструменті (за вибором дитини чи батьків).

Допомогти кожній дитині зібрати вдома хоча б невеличку аудіо-теку світової класичної музики й народних пісень (в нашому випадку – українських).

Вчити танцювати, ритмічно, красиво рухатися під музику (основи народних, бальних, сучасних танців).

Виховання словом. Учити дітей любити рідну мову, милуватися піснею, поезією, зацікавити читанням прозових творів художньої літератури, вивченням усної народної творчості.

Вчити дітей добирати красиві й точні вислови для характеристики пейзажу, художнього чи музичного твору, знаходити синоніми, антоніми, епітети.

Формувати інтерес до книги, вчити розрізняти хороші, посередні та низькопробні літературні твори. Допомогти дітям зібрати домашню бібліотечку високохудожніх дитячих поетичних та прозових творів. Спонукаати до написання прозових мініатюр і віршів.

Народні ремесла у вихованні. Ознайомити дітей з різновидами народних ремесел. Допомогти спробувати свої сили у вишивці, плетінні, писанкарстві, виготовленні іграшок, виготовленні витинанок, чеканці, гончарстві (роботу з глиною при необхідності можна замінити роботою з пластиліном), різьбленні по дереву (за можливістю).

Інші засоби естетичного виховання. Навчити:

- відрізнити хороші фільми, мультфільми, театральні вистави від невдалих;
- допомогти вихованцям оволодіти основами акторської майстерності через участь в інсценуваннях;
- розуміти красу інтер'єру, побутових речей, одягу, посуду та ін.;
- створювати красу: затишок у кімнаті і в класі, одягатися зі смаком, красиво накривати на стіл тощо;
- помічати зовнішню і внутрішню (духовну) красу людини;
- усвідомлювати красу і гармонію людських стосунків. Допомогти засвоїти інформацію про народні свята, обрядові дійства, вчити розуміти їхню красу.

Формувати у дітей прагнення відповідати естетичним еталонам, усувати чи нейтралізувати безлике, огидне, змінюючи його на прекрасне; прагнення творити красу для себе і для інших.

Напрямок 2: “Я – частинка природи” (екологічне виховання)

Формувати у дітей знання про географічне розташування і природу рідного міста (села), країни; про планету Земля, Всесвіт.

Навчити дітей розуміти красу рідної природи. Показати взаємозв'язок між окремими явищами у природі.

Допомогти дитині відчувати себе частинкою природи, усвідомити місце й місію людини на Землі.

Пояснити поняття „Червона книга”, „екологічна криза”, „забруднення довкілля (навколишнього середовища)”. Навести приклади забруднення землі, води, повітря та його наслідки. Розкрити взаємозв'язок між забрудненням довкілля і погіршенням здоров'я людей (небезпечно для вживання їжі, вода, отруєння через вдихання забрудненого повітря, вплив на організм радіації). Вчити захищатися (за можливістю) від негативного впливу забрудненого середовища на організм.

Показати на прикладах розгортання боротьби за чистоту довкілля в масштабах рідного міста (села), країни, на світовому рівні.

Ознайомити з поняттями „заповідник”, „заказник”. Розповісти про головні заповідники й заказники країни, про природоохоронну роботу, яка у них проводиться.

Навчати брати посильну участь у природоохоронній роботі:

- не засмічувати довкілля;
- не псувати і не нищити рослини;
- не кривдити тварин; по можливості допомагати їм (взимку влаштовувати годівниці для пташок; навесні розвішувати шпаківні й дуплянки; доглядати за домашніми тваринами, якщо такі є; у сільській місцевості допомагати дорослим у заготовленні для домашніх тварин кормів на зиму);
- не залишати вогнищ у лісі;
- допомагати старшим насаджувати дерева, кущі, розбивати квітники;
- допомагати старшим вирощувати рослини вдома, на городі, у теплиці, на пришкільній ділянці.

Сформувати у дітей уявлення про народні календарні свята; знайомити з народними прикметами, за якими визначають погоду; знайомити з народними традиціями оберігання природи, її одухотворення.

Напрямок 3: “Я – громадянин своєї країни” (патріотичне, економічне, правове виховання)

3.1 Патріотичне виховання.

Вчити дітей бачити, розуміти й любити красу рідного краю, мови, пісні, всіх виявів багатогранної культури свого народу.

Формувати розуміння важливості знання свого родоводу. Спонукаючи якомога більше дізнаватися про свій рід. Навчити складати генеалогічне дерево. Викликати в душах дітей почуття гордості за своїх предків, трепетне ставлення до землі, на якій вони живуть, турботу про честь свого роду.

Вивчити з дітьми географічне положення рідної країни, особливості її ландшафту, флори і фауни, клімату, назви областей і обласних центрів, назви держав, з якими країна межує по суходолу і по морю. Сприяти засвоєнню знань про столицю своєї Батьківщини.

Дати дітям основи знань про історичні етапи розвитку рідної держави, життя її народу. Сприяти усвідомленню важливості завоювання країною (зокрема Україною) незалежності й розбудови міцної, розвиненої, цивілізованої держави. Виховувати гордість за свою Вітчизну, відчуття належності до її народу, тривогу й біль за не-

гаразди у тій чи іншій сфері соціального життя, готовність боротися за щастя свого народу. Ознайомити з поняттям „представники різних національностей”. Виховувати повагу до інших народів, що проживають на території Батьківщини.

Розвивати інтерес до політичного життя країни і міжнародної політики. Формувати політичну культуру, активну життєву позицію, вміння оцінювати події з ідейно-політичних позицій.

Сприяти засвоєнню дітьми інформації: 1) про Гімн, Герб, Прапор їхньої країни (розучити Гімн); 2) первинних понять, пов'язаних з Конституцією країни; 3) понять „уряд”, „президент”, „депутат”, „мер” та ін., значення назв провідних державних установ; 4) вивчити з дітьми, хто на даному етапі посідає керівні державні посади, керівні посади у рідному місті (селі).

Сформувати знання про рідне місто (село), історію його заснування, розвитку, пам'ятні споруди, походження назв вулиць, розташування культурних центрів та ін.

Вчити шанувати людей, яким ми завдячуємо своїм життям: ветеранів війни, в Україні – ліквідаторів аварії на ЧАЕС, інших героїв.

Виховувати громадянську активність дітей через організацію корисних справ. В Україні це можуть бути: привітання ветеранів зі святами, шефська допомога самотнім пенсіонерам, допомога бібліотеці в ремонті книг, виготовлення іграшок для вихованців дитячого будинку тощо.

3.2 Економічне виховання.

Пояснити дитині такі поняття як економіка, бюджет, ціна, вартість, рентабельність.

Навчити окремих економічних операцій на прикладі сімейної економіки. Допомогти розібратися у господарчо-економічній діяльності сім'ї; визначити головні особливості сімейної економіки, джерела доходів сім'ї, бюджет сім'ї; залучати дітей до здійснення невеликих закупів, до планування сімейного бюджету. Знайомити дітей з цінами на товари першої необхідності, шкільне приладдя, одяг, взуття, з номінальною вартістю грошових знаків. Навчати бережливості.

Сформувати поняття: про значення економіки для держави; про галузі господарства країни; про інтенсивний та екстенсивний шляхи розвитку промисловості та сільського господарства; про імпорт та експорт; про запровадження безвідходних технологій переробки сировини і вторсировину; про економічне значення природних багатств,

вплив господарчої діяльності людини на природу, про екологічні механізми природовикористання.

Подати загальні відомості про наукову організацію праці: раціональне використання часу, засоби поліпшення умов праці; технологічне й операційне удосконалення роботи; чергування праці й відпочинку, режим праці; самоконтроль; ведення ділових записників та щоденників; творчий, раціоналізаторський підхід до виконання роботи.

Формувати вміння працювати у колективі, прагнення до підвищення продуктивності, якості, ефективності праці, уміння співвідносити особисті потреби й економічні можливості їх задоволення.

3.3 Правове виховання.

Поглибити, розширити і конкретизувати знання дітей про їхні права і обов'язки та права і обов'язки дорослих в родині, у школі, в громадських місцях, у суспільстві в цілому.

Виховувати у дитини почуття впевненості у собі й розуміння особистісної цінності кожної людини. Формувати почуття співпереживання і толерантного ставлення до інших. Вчити допомагати іншим, захищати свої права та права інших.

Знайомити з Конституцією.

Привчати дотримуватись положень Декларацій про „Права людини” і „Права дитини” у щоденному житті, допомагати, реалізовувати права і обов'язки дитини вдома, у дворі, у школі і т.д.

Допомогти усвідомити необхідність виконання таких правил, як правила дорожнього руху, правила поведінки у громадських місцях, на природі та ін.

У кожній педагогічній системі після визначення мети й змісту виховання постають питання про засоби виховання та специфіку оптимальної організації виховного процесу. Таким чином, насамперед, доцільно акцентувати увагу на сучасних методах виховання. Методи виховання являють собою способи організації взаємодії вихованця з середовищем. Знання методів необхідні для успішної реалізації мети виховання. *За класифікацією Ю.К. Бабанського* методи виховання поділяються на три групи:

1. Методи формування свідомості особистості: бесіди, роз'яснення, метод прикладу та ін.

2. Методи організації діяльності й формування досвіду суспільної поведінки: педагогічна вимога, громадська думка, привчання, вправляння, створення виховних ситуацій.

3. Методи стимулювання поведінки й діяльності: змагання, заохочення, покарання.

Особливістю педагогіки сьогодення є орієнтація дитини на **самовиховання**, яка передбачає:

1. Спрямування дитини на самопізнання.

2. Навчання вихованця: самоаналізу вчинків, вміння визначати мету своєї діяльності, оцінювати власні можливості, планувати і прогнозувати власні дії, структурувати свій час, долати перешкоди і досягати бажаного, знаходити необхідну інформацію, вчасно звертатися по допомогу, при необхідності коригувати засоби досягнення мети і саму мету, сформувати у дитини прагнення самовдосконалюватися, орієнтуватися на обраний самостійно позитивний еталон (ідеал).

3. Формування в дитини високого рівня моральної вихованості, вміння бути вимогливою до себе. Орієнтація дитини на внутрішню позитивну мотивацію щодо моральних вчинків, на самоконтроль.

4. Допомога дитині у визначенні її позитивних і негативних якостей; складанні плану самовиховання (спочатку усунути одну „найгіршу” рису чи звичку і сформувати у себе одну найбільш бажану позитивну рису чи звичку, потім – другу і т.д.) Особливістю виховання у ХХ столітті стало й те, що перед педагогікою постало дві надзвичайно складних проблеми, які так гостро й так масштабно не виникали у попередні століття: 1) формування у дитини оптимальної самооцінки; 2) збільшення нервових та психічних захворювань у дітей. Ці проблеми стали в усьому світі насамперед турботою сімейного виховання, бо основи самооцінки і психічного здоров'я дитини закладаються у сім'ї. Обидві вони на сьогодні вивчені не повністю і знаходяться на стадії розроблення.

2. Формування у дитини самооцінки.

Самооцінка, як зазначається у словниках, – це судження людини про міру наявності у неї тих чи інших якостей, властивостей у співвідношенні їх з певним еталоном, зразком. Самооцінка – це вияв оцінного ставлення людини до себе, результат таких розумових операцій, як аналіз, синтез, порівняння.

Самооцінка виступає як своєрідна передумова становлення активної життєвої позиції особистості. Ця залежність непомітна і незрозуміла для людей, не обізнаних досконало із закономірностями

функціонування людської психіки. Саме необізнаність нерідко веде до того, що дорослі виховують індивіда, нездатного адаптуватися і знайти своє місце у суспільстві. Питання становлення самооцінки досліджувалося багатьма вітчизняними й зарубіжними науковцями.

Проте визнати предмет дослідження вичерпаним не можна. Вченими досі не вироблене однозначне ставлення до того, яку самооцінку доцільно вважати оптимальною для подальшого успішного розвитку особистості.

Переважає більшість вчених відстоює позицію необхідності формування у дитини адекватної самооцінки. Так, дослідження Г.О. Люблинської доводять, що діти із низькою самооцінкою повністю або практично повністю втрачають інтерес до видів діяльності, у яких не можуть швидко досягти успіху; при виникненні перших труднощів і виявляють песимістичні нахили; відмовляються від складних завдань, характеризуються низьким рівнем домагань і низькою активністю. Водночас, серед дітей із завищеною самооцінкою у процесі експерименту виявилися такі, які не виправдовували на практиці свого високого рівня домагань. Б.І. Наумов застерігає, що захвалювання дитини породжує нескромність. С.Г. Карпенчук обґрунтовує, що адекватна самооцінка діє як позитивний стимул у вихованні і самовихованні, оскільки індивід має „правильне” уявлення про себе.

Водночас усі науковці одностайні у тому, що тільки позитивне уявлення вихованця про себе, тільки позитивне самоствердження у повсякденній діяльності постають як конструктивний механізм і стимул розвитку й самовдосконалення особистості. Потреба поєднання в уявленні дитини ідеального образу себе і реалістичної адекватної самооцінки засвідчують про складність педагогічного завдання. Цікавий механізм вказаної теоретичної структури створили відомі психологи В.Г. Щур та С.Г. Якобсон. Проведений ними експеримент, метою якого було формування моральних якостей дошкільників, поділявся на два етапи. На першому етапі у дітей формували „ідеальний образ себе”. З цією метою їм пропонували проаналізувати ряд ; життєвих ситуацій. Необхідно було теоретично оцінити моральні якості уявних ровесників та теоретично обґрунтувати власні дії за аналогічних умов. Друга частина експерименту передбачала практичну діяльність дітей, оцінювання ними своїх результатів та самоаналіз і самохарактеристику – форми роботи, орієнтовані на планомірне формування адекватної самооцінки. Під час дослідження виявилася важлива умова ефективності виховного впливу. Дитина чітко визначала „ідеаль-

ний образ „Я” і швидше навчалася реально оцінювати себе, коли відчувала підтримку дорослих і ровесників, яких поважала.

Таким чином, першим кроком до становлення активної життєвої позиції особистості є створення сприятливого мікроклімату в її оточенні, підтримка навіть незначних позитивних ініціатив дитини. Другий крок – формування оптимальної самооцінки індивіда.

Спираючись на відомості, отримані при проведенні дослідження Г.В. Щур і С.Г. Якобсон, логічно схематично представити самооцінку як синтез двох складових: самооцінки перспективної і самооцінки підсумкової. Під „перспективною самооцінкою” маємо на увазі визначення дитиною до початку діяльності своїх можливостей у розв’язанні поставленої перед нею проблеми. Відповідно, „підсумковою” будемо вважати оцінку дитиною себе і результатів власної роботи після її завершення.

Загальновідомо, що самооцінка має три рівні: адекватна, завищена і занижена. Адекватна самооцінка у різних людей має істотні відмінності. Одні, адекватно оцінюючи себе та свої дії, насамперед, звертають увагу на негативне, а потім на позитивне. Інші – навпаки. Тому логічним буде поділ адекватної самооцінки на два підвиди: 1) адекватна, наближена до заниженої; 2) адекватна, наближена до завищеної. Взявши за основу ці вихідні положення, проаналізуємо, які перетворення відбуваються з самооцінкою під впливом об’єктивних і суб’єктивних факторів.

Припустимо, що у дитини сформована адекватна самооцінка. Припустимо, що перед такою дитиною поставлено завдання, виконувати яке їй раніше не доводилося. Адекватна перспективна самооцінка виявиться у такій позиції особистості: „Завдання невідоме. Можливо, я зумію його виконати, а, можливо, й ні. Вірогідність успішного завершення справи — 50 % на 50 %.” Що молодша дитина, то незначніший її життєвий досвід, частіше постають перед нею невідомі, невипробувані проблеми і завдання. Навіть протягом дня їх може бути кілька. Повторення ж „перемог” чи „поразок” закріплюють емоційні реакції, уявлення індивіда про себе, ставлення до певного виду діяльності та до діяльності загалом.

Наприклад, у кожному з 10-20 чи 50 випадків вирішення дитиною невідомого досі завдання близько половини наслідків позитивних і приблизно половина – негативних. Підсумкова адекватна самооцінка дозволяє констатувати факт. Якщо вихованець перебуває у психологічно сприятливому оточенні, і невдачі не спричиняють додаткових не-

приємностей (покарань, висміювань тощо), а перемоги не перебільшуються люблячими дорослими, – зберігається адекватна самооцінка. Проте, стимули для активної діяльності, переборювання труднощів, інтенсивного самовиховання фактично відсутні. Адже, як доведено вченими В.Г. Асєєвим, Е. Берном та ін., приваблює і стимулює той вид діяльності, той вид праці, у якому особистість самоутверджується, реалізує свій творчий потенціал. Якщо, у даному випадку, мається на увазі навчальна діяльність, то зацікавити учня докласти додаткових зусиль для підвищення успішності можливо тільки за умови додаткового стимулювання (вплив суб'єктивних факторів): радість батьків, прагнення сподобатися комусь із оточення, матеріальна нагорода та ін. Безпосередньо ж навчальна діяльність не виступає в означеному варіанті особистісно значимим для дитини мотивом.

Припустимо, що здібності, стан здоров'я чи інші об'єктивні обставини не дозволяють дитині досягти високої результативності і більшість справ характеризуватимуться негативними наслідками. Навіть за найсприятливішого психологічного мікроклімату, адекватно оцінюючи досягнення, вихованець поступово починає акцентувати увагу на невдачах, оскільки вони майже суцільні. Багаторазові повтори негативного досвіду перетворюють адекватну підсумкову самооцінку на адекватну, наближену до заниженої, або на занижену. Ця „реальна” самооцінка починає впливати на самооцінку перспективну. Реально, „правильно”, адекватно, оцінюючи себе, дитина обов'язково дійде наступного висновку: „10 (20, 50) разів я бралася за незнайому справу, і завжди у мене нічого не виходило. Логічно, що і на 11 (21; 51) раз знову нічого не вийде”. Як бачимо, під впливом об'єктивних факторів самооцінка з адекватної перетворюється на занижену. Коли ж невдачі стають причиною негативних реакцій оточуючих (суб'єктивні фактори), перспективна самооцінка падає настільки, що вихованець взагалі боїться розпочинати будь-яку роботу, навіть відому. Якщо мова йде про навчальну діяльність, стабілізується негативне ставлення до неї через від'ємну особистісну мотивацію.

Оскільки людина має нагальну потребу у самоутвердженні (дослідження Е. Берна, Л. І. Божович, Д. Карнегі, І. С. Кона, А. Маслоу та ін.), у першому і другому випадках дорослим необхідно знайти для дитини спосіб самореалізації: допомогти, по можливості, підвищити рівень успішності; сприяти визначенню улюбленої (яка вдається) справи (танці, авіамоделювання, гра у футбол тощо) і регулярним заняттям нею. Інакше учень самостійно скерує свої зусилля, і не

обов'язково у конструктивному руслі. „Переможна” діяльність дозволить підвищити самооцінку вихованця. Відповідно, збільшиться і його активність.

Припустимо тепер, що дитина практично постійно досягає високих позитивних результатів. Помічаючи окремі недоліки й прорахунки, вихованець „змушений” відверто визнавати власні перемоги. Підсумкова самооцінка зростає до адекватної, наближеної до завищеної, або до завищеної. У другому випадку дитина перестає бачити свої недоліки. Вплив підсумкової самооцінки на перспективну очевидний. З позицій дитини усвідомлення своїх можливостей формулюватиметься приблизно так: „Завжди у мене усе виходило. Найбільш ймовірно, що і надалі вийде. Нова проблема мене не лякає. Нове – цікаво” (адекватна самооцінка, наближена до завищеної). Або так: „Завжди у мене усе виходило, і тепер вийде обов'язково. Нова проблема мене не лякає. Нове – цікаво” (завищена самооцінка). Перспективна самооцінка виявляється наближеною до „ідеального” образу „Я”, про який писала Г.М. Сагач та інші науковці.

У дитини з високою перспективною самооцінкою будь-яка діяльність викликає інтерес, адже вона сподівається іще раз самоутвердитися, отримати задоволення від „перемоги”. Це ознака активної життєвої позиції. Таким чином, доцільний *висновок перший*: виховання активної життєвої позиції можливе через формування завищеної або адекватної, наближеної до завищеної, перспективної самооцінки.

Отже, остерігатися високої перспективної самооцінки, а тим більше намагатися її штучно знизити – недоцільно. Інша справа, що при високій перспективній самооцінці у вихованця важливо:

- 1) щиро визнаючи його досягнення, цілеспрямовано і систематично привчати аналізувати попередній досвід і робити правильні висновки при плануванні на майбутнє (наприклад: „Я зможу виконати цю роботу, якщо проконсультуюся у вчителя, скористаюся довідником, мені допоможе тато, коли підросту і т. д.”);

- 2) виховувати у дитини працьовитість, силу волі, вміння визначати мету і досягати її;

- 3) орієнтувати індивіда на самоосвіту і самовиховання;

- 4) навчати його гуманного, толерантного ставлення до інших людей;

- 5) навчати етики спілкування.

Така виховна система не знизить перспективної самооцінки особистості й водночас дозволить зафіксувати, стабілізувати її адек-

ватну, наближену до завищеної, підсумкову самооцінку, яка стане основою серйозного аналізу і реального планування на майбутнє. *Висновок другий:* для виховання активної життєвої позиції дитини важлива сформованість у неї адекватної, наближеної до завищеної, самооцінки.

Доцільне врахування на практиці такої характеристики самооцінки, як її стійкість. Однозначно, що надто нестійка самооцінка не сприяє становленню активної життєвої позиції. Збереження стійкої самооцінки стає для людини потребою, і порушення її породжує таке явище, як афект неадекватності (тобто стійкий негативний емоційний стан, що виникає у зв'язку з неуспішною діяльністю). Якщо перспективна завищена самооцінка поєднується із завищеною підсумковою, стан афекту є досить небезпечним. Індивід не усвідомлює неуспіху або не хоче його визнавати. Стан афекту може викликати у такої людини вияви недовіри, підвищену образливість, підозрілість, агресивність, негативізм. Коли ж висока перспективна самооцінка поєднується з адекватною підсумковою, незадоволення ситуацією переважно виступає додатковим стимулом для роботи особистості над своїм удосконаленням, стає джерелом підсиленої активної діяльності.

Підсумовуючи сказане, переконуємося, що оптимальною доцільно вважати завищену перспективну самооцінку і адекватну, наближену до завищеної, підсумкову самооцінку. Цієї позиції дотримувалися американські психологи Е. Берн і Х. Дж. Джайнотт.

Застосування нами з метою перевірки зазначених вище практичних рекомендацій щодо формування оптимальної самооцінки дозволило помітно вплинути на поведінку дітей, істотно підвищити рівень їхньої суспільної активності. Вчителі й класні керівники працювали у тісному контакті з родинами учнів, навчаючи батьків правильно виховувати дітей.

Спостереження за поведінкою учнів експериментальних та контрольних класів у навчальній, ігровій і трудовій діяльності показали, що в експериментальних класах діти: 1) майже не ображають одне одного; 2) як правило, вміють допомагати навколишнім, самі помічають, кому потрібна допомога і намагаються її надати; 3) вміють відстоювати власну думку, навіть якщо вона суперечить поглядам оточуючих; 4) з повагою ставляться до однокласників (нерідко після занять та у вихідні дні збираються в когось у дворі, щоб гратися разом); 5) не мають відрази до школи і навчання; 6) спокійні, урівноважені; 7) вміють планувати свої дії і передбачати їх наслідки;

8) ініціативні; 9) займають активну життєву позицію; 10) з інтересом ставляться до нової, невідомої раніше роботи; 11) досить точно визначають настрій іншої людини і відповідно реагують на нього. Для експериментальних класів властива висока інтенсивність міжособистісної комунікації.

Знання практиками механізмів формування оптимальної самооцінки і активної життєвої позиції особистості виступає одним з провідних факторів успішної організації виховного процесу.

3. Проблеми нервових розладів та психічних захворювань у дітей

Наступна проблема до початку ХХІ століття з суто педагогічної перетворилась на глобальну проблему всього цивілізованого світу. У світовому масштабі катастрофічними темпами зростає **рівень нервових розладів та психічних захворювань у населення**, насамперед, – у дітей та молоді. Україна сьогодні посідає перше місце за рівнем указаних захворювань. Визначити причини та зупинити зростання захворювань перетворилося на початку ХХІ століття в одне з провідних завдань медицини й педагогіки.

Вивчення стану проблеми у науковій літературі дозволяє вичленити три групи причин появи нервових та психічних захворювань у дітей: 1) вроджені захворювання; 2) негативний вплив середовища; 3) неправильне виховання.

Як засвідчують дослідження сучасних вчених, екологічний стан довкілля в планетарному масштабі, й зокрема в Україні, дедалі погіршується. Хімічний дисбаланс, наслідки чорнобильської катастрофи, високий рівень стресів та агресивності у суспільстві й інші фактори негативно впливають на стан здоров'я майбутніх матерів, на перебіг вагітності та проходження пологів, і в результаті значний відсоток малюків народжується зі значними порушеннями центральної нервової системи та психіки. Як вказує статистика, 2,5 % дітей в Україні народжуються з вадами розвитку або спадковою патологією. Ще у 1987 році за рівнем тривалості життя та рівнем здоров'я населення Україна займала 45 місце у світі, а в 1997 році — вже 95. Оскільки спадкові відмінності передаються нащадкам, кожне наступне покоління отримує схильність до тих хвороб, які мають батьки, та додатково – нові зміни, викликані подальшим ушкодженням генетичного апарату, несприятливими зовнішніми факторами. На межі ХХ–ХХІ століть

дитяча захворюваність, що призводить до інвалідності, зросла на 20 відсотків, порівняно з 1995 роком. Зокрема, як уже сказано, часто передаються спадково нервові та психічні захворювання. Вони також виникають у маленьких дітей у процесі простійного перебування в контакті з нездоровими батьками.

Негативний вплив середовища, перш за все, виявляється у перевантаженні оточення дитини негативною інформацією. Носіями цієї інформації стають страшні жорстокі мультфільми, фільми жахів, бойовики, неестетичні іграшки, низькопробна сучасна музика, жорстокі комп'ютерні ігри тощо.

Причиною дитячих нервових та психічних розладів найчастіше стає неправильний виховний підхід батьків через необізнаність останніх з особливостями фізичного та психічного розвитку людини. Наприклад, відомий російський вчений А.І. Захаров застерігає, що дитину легко перетворити на нервово чи психічно хвору, якщо її вихователі незнайомі з властивостями темпераменту.

4. Врахування темпераменту дитини у процесі виховання

І.П. Павлов та його послідовники Ю.Г. Віленський, В.С. Мерлін, М.А. Усієвич й ін. довели: кожна людина живе у своєму власному фізіологічному ритмі. Порушення ритму, намагання нав'язати індивідові не притаманний йому темп життя негативно впливає на здоров'я, інтелект і психіку особистості.

Далеко не всім сучасним батькам та педагогам відомо, що темперамент людини протягом життя в основі своїй не змінюється і залежить від фізіологічних особливостей організму, хоча це експериментально довели ще у ХІХ столітті відомі російські вчені П.Ф. Лесгафт і А. Нікіфоров. У лабораторних умовах під керівництвом І.П. Павлова була проведена серія досліджень, завдяки яким висновки науковців ХІХ століття підтвердилися, а також виявилися нові докази фізіологічного походження темпераменту. Різноманітність поведінкових форм людини і тварин пояснювалася тепер не тільки особливостями структури кровоносної системи, а також властивостями нервової системи (силою, урівноваженістю і рухливістю нервових процесів), тобто типом вищої нервової діяльності. У 1952 році М.А. Усієвич довів, що від нервової системи і особливостей кровообігу залежить інтенсивність виділення шлункового соку, швидкість травлення, функціонування нирок, сечового міхура, залоз внутрішньої

секреції, обмін речовин у організмі, швидкість загоювання ран. Швидкість перебігу функцій організму умовно розподіляється на чотири групи відповідно до темпераментів. Таким чином незаперечно демонструється фізіологічне походження темпераменту і неможливість докорінної зміни небажаного для конкретної людини його різновиду на бажаний.

На відміну від часів М. Монтеня, Дж. Локка, І. Канта, коли за еталон обирався філософ флегматик, у наш час оптимальним загальноприйнято вважати **сангвінічний** темперамент. Діти з цим темпераментом легко пристосовуються до будь-яких вимог дорослих, колективів, установ. З дітьми-сангвініками у дорослих, як правило, найменше проблем. Тому неухважність батьків і педагогів може дорого обійтися вихованцям. Небезпека криється, по-перше, в тому, що діти сангвініки намагаються займатися тільки легкою, приємною й цікавою для них діяльністю і уникати складного, неприємного, нецікавого. Тому з раннього віку доцільно виробляти у них стійкий інтерес, терпіння, цілеспрямованість, звичку сумлінно виконувати і завжди завершувати розпочату справу, глибоко вникати у суть кожного питання. По-друге, компромісність, оптимізм, життєрадісність, товарицькість сангвініків при неправильному вихованні чи неконтрольованості здатні стати джерелом походження таких негативних рис, як легковажність, поверховість, непостійність, егоїзм.

У дошкільному та молодшому шкільному віці найбільше тривог і неприємностей батькам та педагогам завдають **холерики**. Їхня невтомність, енергійність, схильність до ризику, впертість, пустотливість, задирикуватість, нетерплячість і висока конфліктність стають причиною биття посуду, бійок з однолітками, травм та інших численних негативних випадків. Холерика важливо виховувати добрим, співчутливим, турботливим, оскільки цей тип дуже схильний до агресивності. Холерика потрібно вчити ввічливості, вміння стримувати емоції, застосовуючи не стільки пояснення, як „театралізоване програвання” з ним можливих ситуацій.

Дорослі повинні з розумінням ставитися до „зривів” у поведінці холериків, не принижувати їхньої гідності, формувати у них адекватну самооцінку. Копітка виховна робота з холериками у дошкільному віці дозволить їм легше адаптуватися до вимог школи і підготує до засвоєння навчального матеріалу. При входженні до колективу дошкільного закладу і вступі до першого класу холерики потребують спеціальної психологічної підготовки на предмет доцільності вико-

нання вимог установи і правил спілкування з дітьми та дорослими. Корисно записати холерика до спортивної секції, де він зможе „дати вихід” своїй енергії.

Застосування фізичних покарань, крику при вихованні холерика абсолютно неефективні. Вони розхитують нервову систему дитини, поведінка якої й так відзначається певною невротичністю. Тому агресивність дорослих викликає „виховний” ефект повністю протилежний меті вихователів. Якщо холерик неякісно виконав роботу, доцільно не сварити і не карати дитину, а пояснити, чому так не можна, й вимагати повторного сумлінного виконання. Якщо когось образив, – без покарань і нотацій навчити вибачитися, допомогти зробити для цієї людини щось хороше; обговорити, як наступного разу слід вчинити в аналогічній ситуації.

У нашу бурхливу епоху, можливо, найскладніше жити **флегматикам**. Шалені ритми сучасності для них незрозумілі, логічно не обґрунтовані й надзвичайно виснажливі. Саме діти-флегматики найбільше потребують індивідуального сімейного чи гувернерського навчання й виховання. Вони ризикують втратити свою індивідуальність в оточенні сміливих, швидких і часто самовпевнених холериків та сангвініків.

Неправильний підхід до організації виховання й навчання флегматика – це звинувачення його в тупості, некмітливості, постійні спонування, покарання за повільність. Наслідки такого ставлення здебільшого трагічні: у дитини виникають неврози; вона починає виконувати доручене швидко, але неякісно, несумлінно; формується комплекс неповноцінності, пов’язаний з постійними невдачами. Як наслідок, індивід не розкриває себе як особистість, не реалізує закладений природою розумовий потенціал. Якщо ж дитинство флегматиків складається сприятливо і їм вдається розвиватися, зберігаючи усі позитивні риси темпераменту, суспільство отримує сумлінних, серйозних, пунктуальних, захоплених улюбленою справою людей – часто видатних вчених.

Правильний підхід до виховання дитини-флегматика передбачає створення сприятливих умов для її фізичного, духовного й інтелектуального розвитку. Д.Я. Богданова, Ю.Г. Віленський, В.О. Трошихін довели, що флегматики не витримують значних фізичних навантажень, якщо змушувати їх рухатися у швидкому темпі. Отже, вправи ранкової гімнастики і вправи на уроках фізкультури в школі флегматики повинні виконувати у дещо уповільненому темпі. Неврахування

цієї фізіологічної вимоги Міністерством освіти при встановленні нормативів і вчителями фізкультури на уроках призводить до масової появи у флегматиків серцево-судинних та багатьох інших захворювань.

Для правильного виховання й розвитку дітей-флегматиків потрібне створення дещо тепличної атмосфери, у якій повністю відсутні поспішність, нетерплячість. З раннього віку слід розкривати перед такою дитиною широкий спектр наук і занять, що допоможе зробити її допитливою.

Флегматики стомлюються від тривалого спілкування, перебування у багатолюдних гамірних колективах, і втома ця має фізіологічну основу. Тому намагання флегматика періодично усамітнюватися – своєрідна захисна реакція організму. Позбавлення флегматика можливості чергувати періоди спілкування з тривалими перепочинками на самоті чи у товаристві близького спокійного друга поступово приведе до розладу нервової системи і психіки дитини.

Сказане підтверджує, що ідеальною для розвитку й становлення флегматика як особистості буде система домашнього навчання й виховання.

Індивідуальне сімейне чи гувернерське виховання й навчання ідеально підійшло б і **меланхолікові**. Успішне виховання меланхоліків потребує створення фактично оранжерейних умов. Головні особливості цих дітей: лякливість, тривожність, нерішучість, бачення більшості подій у темних тонах. Ці особистісні якості неможливо ліквідувати. Покарання, демонстрування дорослими постійного невдоволення тільки поглиблюють їх, розладнуючи надзвичайно чутливу нервову систему меланхоліків. Правильний виховний підхід полягає в тому, що дорослий виявляє співчуття й повне розуміння почуттів дитини. Дитині також не забороняється виявлення й висловлення почуттів. Наприклад, якщо вона плаче, доцільно звернутись до неї зі словами типу: „Я розумію. Це дійсно страшно (і сумно). Я бачу, як тобі зараз нелегко. У таких ситуаціях, дійсно, іноді варто поплакати. Я поділяю твої почуття. Я буду з тобою тощо”. Коли дитина трохи заспокоїться, потрібно разом із нею проаналізувати ситуацію, поступово підводячи вихованця до висновку, що все не так страшно (погано, трагічно), і спільно визначити подальші дії й дії дитини наступного разу за аналогічних обставин. Тільки такий підхід дозволить трансформувати лякливість в обачність, нерішучість – у виваженість в діях, песимістичне світосприймання – у розсудливість і реалізм.

Меланхоліки часто відзначаються сором'язливістю. Батьки і вихователі та вчителі сором'язливої дитини ніколи не повинні орієнтуватися на реакцію оточуючих (Що скажуть? Що подумають?), а винятково на психологічний стан вихованця. Соромлячи й караючи дитину, можна розвинути сором'язливість до рівня психічного захворювання. Як радять вчені А.І. Баркан, Ф. Зімбаро, дорослі повинні пояснити дитині, що соромитися – нормальна реакція, якої не потрібно лякатися. В кожній конкретній ситуації необхідно допомогти вихованцеві знайти спосіб оволодіти собою. Наприклад, якщо дитина соромиться спілкуватися з гостями, їй можна доручити розносити бутерброди тощо. Діяльність допоможе їй подолати неприємні відчуття. Спілкування відбудеться, але зсув психологічного акценту, зміна психічної спрямованості зроблять його невимушеним. Практикування прийому зсуву акценту допоможе поступово зовсім нейтралізувати надмірну сором'язливість як рису характеру.

Нову інформацію меланхоліки здатні засвоювати швидко чи повільно – залежить від обставин. У спокійній, доброзичливій атмосфері нові відомості засвоюються ними швидко і надовго. Тому створення сприятливих умов навчання й виховання дитини – ключова проблема в роботі з меланхоліком.

Меланхоліка швидко стомлює будь-яка діяльність, навіть легка і приємна. Як наслідок, меланхолік виконує кожну роботу приблизно удвічі повільніше за сангвініка. Допомогти дитині у цьому випадку можна, застосовуючи методичні прийоми роботи з флегматиком. Меланхоліка потрібно змалку навчити планувати діяльність, розумно розподіляти час і збалансовувати добову й тижневу тривалість праці та відпочинку, інакше можливе нервово й фізичне виснаження організму дитини на ґрунті хронічної перевтоми або, з тієї ж причини, формування відрази до праці, апатія.

Правильне розуміння батьками й педагогами походження темпераменту приводить до єдиних логічно обґрунтованих висновків:

1. Швидкість рухів, мислительних процесів, мовлення та ін. не повинна перевищувати швидкості, з якою кров постачає клітини організму киснем і поживними речовинами. Циркуляція крові тісно пов'язана з темпераментом, тому, прагнучи змінити темперамент дитини, дорослі намагаються досягти нереальної мети. Наслідком некомпетентного втручання стає прискорене виснаження організму дитини і розвиток різноманітних хронічних захворювань, часто невиліковних. Подібні наслідки виникають у разі застосуванні постій-

них зауважень, крику, покарань при вихованні холерика. Такий підхід остаточно розхитує нервову систему дитини, у якої і так процеси збудження домінують над процесами гальмування. Розлад нервової системи тут неминучий. Досягається ефект протилежний бажаному: збудливість дитини зростає пропорційно до підсилення неправильних зовнішніх впливів. Коли заклопотані дорослі намагаються прискорити повільний темп флегматика чи меланхоліка зауваженнями, погрозами, окриками і навіть покараннями, наслідки бувають двох видів: 1) зумовлений фізіологічно повільний темп зберігається, а у дитини виробляється стала негативна реакція на спілкування зі старшими; 2) темп прискорюється, але прискорення відбувається виключно за рахунок втрати дитиною позитивних якостей, притаманних її темпераменту. Наприклад, флегматик втрачає сумлінність, прагнення глибоко вникати у суть кожної справи, спокійну розсудливість і урівноваженість; у меланхоліка зникає здатність тонко відчувати найменші нюанси настрою оточуючих і т. д. Окрім того, у дітей розвиваються неврози, оскільки їм доводиться постійно перебувати в напруженні, виснажувати себе неприродним темпом. Таким чином, швидкість та інтенсивність у будь-якому виді діяльності не повинні бути однаковими для усіх дітей, бо знаходяться у прямій залежності від будови організму і в багатьох випадках не можуть прискорюватись ніякими зовнішніми впливами.

2. Досягти бажаних результатів при вихованні дітей – представників різних типів темпераментів неможливо шляхом зміни темпераменту дитини, тому необхідно пристосовувати педагогічні прийоми й методи до кожного конкретного індивіда.

3. Не треба підходити до розгляду кожного темпераменту з позиції створення умов для розвитку позитивних рис темпераменту і прагнення повністю ліквідувати інші риси, тому що саме шкідливі на перший погляд властивості можуть виявитися єдиним можливим засобом пристосування індивіда до фізичного виживання в сучасному світі. Метою доцільно обрати не ліквідацію, а спрямування розвитку кожної риси в корисному для дитини і суспільства напрямі. Наприклад, прагнення флегматика настояти на своєму неправильний педагогічний підхід може перетворити на безпідставну впертість і схильність завжди заперечувати, не вникаючи в суть; правильний же підхід допоможе цій рисі перерости в цілеспрямованість, вміння, долаючи перешкоди, досягати мети.

5. Особливості виховання „правопівкульних” та „лівопівкульних” дітей

Наступна причина нервових та психічних захворювань – неврахування дорослими при вихованні з **право – чи лівопівкульною дитиною** вони мають справу.

Фізіологічно людина влаштована так, що часто одна з двох півкуль головного мозку домінує у неї протягом усього життя. (Виняток становить частина людей, у яких робота півкуль повністю збалансована). Домінуюча півкуля визначає, який вид діяльності даватиметься індивідові легше, а який складніше, визначає особливості характеру. **Права півкуля** відповідає: за несвідоме і підсвідоме; образне мислення й інтуїцію; невербальне спілкування; мимовільну, образну та емоційну пам'ять; орієнтацію у просторі; музичну й художню творчість; сприймання низьких звуків; цілісне сприймання об'єктів; практичну діяльність; негативні емоції, сумніви; емоції відкритості, довірливості; спонтанні дії. **Ліва півкуля** відповідає за свідомість; контроль; логічне й абстрактне мислення; вербальне спілкування; читання, лічбу, письмо; довільну пам'ять; відчуття послідовності подій; прогнозування; орієнтацію в часі; дискретне сприймання; сприймання високих звуків; позитивні емоції, впевненість; розсудливість, планування, чіткість, критичність. При обробці інформації однією з півкуль інша на цей період зменшує свою активність.

Серед **лівопівкульних** багато інженерів, математиків, філософів, лінгвістів, теоретиків. Нерідко це люди підкреслено раціональні. Вони багато і з задоволенням пишуть, вільно запам'ятовують об'ємні тексти, володіють іноземними мовами, їхнє мовлення грамотне й правильне. Для осіб з домінуючою лівою півкулею характерно: загострене відчуття обов'язку, відповідальність, принциповість, внутрішній характер в опрацьовуванні емоцій. Лівопівкульні послідовні в діях, добре прогнозують майбутнє, критичні, схильні іронізувати. Найчастіше вони займають керівні посади, проте їм часто не вистачає гнучкості й безпосередності. Вони надають перевагу діям за заздалегідь продуманою схемою. Їм важко перебудовуватись і пристосовуватись у спілкуванні з оточуючими. Їм не подобається „нерозумність” багатьох вчинків інших людей.

Лівопівкульні діти не викликають у дорослих особливих занепокоєнь. Справа в тому, що **сучасна освітня система орієнтована на лівопівкульних**.

Інша справа з тими, у кого домінує права півкуля. **Правопівкульні** – творчі, емоційні особистості. Вони не відзначаються організованістю, схильні до спонтанних дій. Вони пізно починають говорити. Оскільки у них домінує права – немовленнева – півкуля, у початкових класах їм нелегко дається навчання.

Саме на правопівкульних дітей і чатує небезпека, як тільки вони переступають поріг сучасної школи. Лівопівкульний (побудований на логічному й абстрактному мисленні) характер навчання не залишає можливості для виявлення творчого начала в цих дітей. Вони позбавлені можливості пізнання світу через „інтерес, захоплення, самостійний пошук”. Слабша ліва півкуля перевтомлюється, виконуючи не призначений для неї природою надмірний обсяг роботи. Невисока успішність у навчанні спонукає батьків до посилення занять з дитиною, що підсилює навантаження і так перенапруженої лівої півкулі, якій не дозволяють розслабитись і перепочити. Як наслідок, у правопівкульних дітей, від яких батьки вимагають високої успішності при навчанні за методиками, розробленими для лівопівкульних, починають розвиватися неврози. Подальше посилення тиску на ліву півкулю і застосування батьками покарань можуть спровокувати переродження неврозу у психічне захворювання.

6. Особливості виховання обдарованих дітей

Значних турбот завдають оточуючим обдаровані. Для обдарованої дитини здебільшого характерно: прагнення займатися винятково обраною справою, надмірна зосередженість на ній, наполегливість (навіть упертість) при досягненні поставленої мети, незалежність у діяльності, яка може межувати із самовпевненістю.

Намагання дорослих примусити обдаровану дитину бути, „як усі”, „переломити” її характер, як правило, викликають опір вихованця. Протидія може бути відвертою чи прихованою, але зовнішнім виявом її стане нестандартна, чи навіть девіантна поведінка: замкнутість, відлюдкуватість або агресивність, нігілізм тощо. Надто сильний тиск з боку дорослих може спровокувати у дитини нервові чи психічне захворювання. За такої організації виховного процесу дитина найшвидше не зможе реалізувати своїх здібностей під тиском зовнішніх обставин. Тому оптимальним слід вважати підхід, коли педагогами здійснюється глибоке вивчення особистості дитини і уся

робота з вихованцем будується з урахуванням його індивідуальних особливостей.

Причиною захворювань часто стає незнання дорослими вікової психології: психічних процесів, новоутворень, особливостей, характерних для кожного вікового періоду. За таких умов дитину не розуміють, сварять, карають за таку поведінку, яку слід сприймати як цілком нормальну для того чи іншого віку.

Л. Наумов у книзі „За роком рік” докладно аналізує особливості правильного й неправильного виховного підходу до дитини на кожному етапі її розвитку від 2 до 15 років. У роботі пояснюється, що дорослі в більшості своїй схильні сприймати як вередливість та ознаки „зіпсованості”:

- „нігілізм” дворічних – а це просто вияв того, що дитина починає усвідомлювати себе як особистість;
- присвоєння чужих речей чотирилітніми – а це звичайний наслідок обмеженості мислення у даному віці, коли тримати іграшку – все одно, що бути її власником;
- нав’язливі нічні страхи шестилітніх – а це, переважно, ознака невпевненості дитини у тому, що батьки люблять її і т.д.

У дітей із сильним від народження характером, некомпетентність дорослих, як правило, впливає на виникнення негативних відхилень у поведінці, що постають як захисна реакція на створення несприятливих для функціонування організму умов існування, а при регулярних повтореннях – на формуванням у них негативних рис характеру. До такого ж результату може призвести і повна байдужість дорослих. У слабких дітей нездатність до опору стає благодатним ґрунтом для розвитку захворювань нервової системи та психіки.

Таким чином, переконуємося, що неправильний педагогічний підхід стає причиною найбільш глобальних і незворотних негативних новоутворень у характері вихованця. Можливість запобігти виникненню таких новоутворень – глибока обізнаність педагогів і батьків з психолого-педагогічними особливостями організації виховного процесу.

Як відомо, досягнення кінцевої мети у вихованні – процес переважно довготривалий. За якими ж критеріями педагогам чи батькам без складних досліджень визначити ефективність виховного впливу на дитину, перевірити, чи не відхиляються вони від поставленої мети? Найбільш простими й достовірними вважаємо три способи визначення ефективності дії виховної системи на формування особистості.

Перший спосіб базується на дослідженнях відомого російського педагога, журналіста й громадського діяча С. Л. Соловейчика. У своїх численних виступах по телебаченню, він зазначав, що дієвість педагогічної системи засвідчує наявність у ній трьох складових компонентів виховання: навчання, спілкування і контролю.

Навчання як цілеспрямований процес передачі й засвоєння знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності – обов'язковий елемент виховання. Діти досить часто чинять не так, як годиться, виключно через незнання, як потрібно поводитися за тих чи інших обставин. Навчання в цьому випадку полягає у попередньому роз'ясненні й аналізі життєвих позицій та ситуацій, у спільному з дорослим обговоренні правильних чи хибних дій та прогнозуванні, як не повторити помилок у майбутньому (як бачимо, тут повторюється виховна позиція Дж. Локка).

Спілкування – це складна взаємодія людей, у якій здійснюється обмін думками, почуттями, переживаннями, способами поведінки, звичками, а також засіб задоволення потреби особистості в підтримці, солідарності, співчутті, дружбі, належності тощо. При відсутності цього компоненту виховний процес перетворюється на формальний авторитарний тиск з боку дорослого і відвертий чи прихований опір з боку дитини. Якщо підключається сукупність додаткових, несприятливих для розвитку індивіда психологічних факторів, результатом виховання може стати пасивний, безвільний суб'єкт.

За визначенням видатного фізіолога О.О. Ухтомського, неформальне спілкування можливе тільки при задоволенні двох домінуючих психологічних потреб людини: потреби безпеки і потреби розвитку. Саме неформальне спілкування забезпечує особистісну орієнтацію виховного підходу, перетворення зовнішньої мотивації на внутрішню мотивацію індивіда.

Контроль визначається як перевірка діяльності. Неконтрольованість поведінки вихованця веде до повної некерованості педагогічним процесом, що фактично унеможливорює досягнення поставленої мети.

Таким чином, тільки наявність усіх трьох складових свідчить про правильний підхід до виховної роботи.

Другий спосіб докладно розкривається у праці американського психолога Дж. Добсона „Неслухняна дитина” і формулюється так: „Діти переважно йдуть тим слідом, який їхні батьки старанно замітають”. Учений довів, що кожна дія, кожна фраза наставника містить прямий текст і підтекст. Процес виховання просуватиметься у

заданому напрямку лише тоді, коли текст і підтекст переважно не мають розбіжностей. Проілюструємо теоретичні положення прикладом. Дитина з радістю підходить до педагога чи батька, який у цю мить спілкується з іншим дорослим, щоб показати йому щойно завершену творчу роботу, над якою довго працювала. Якщо дорослий не зверне уваги на роботу і суворо зробить зауваження про неприпустимість і непристойність втручання у чужу розмову, йому здаватиметься, що він навчає дитину культури поведінки (текст). Насправді ж провідний виховний вплив матиме реакція старшого (підтекст). Підтекст же у цій ситуації такий: подається приклад, як не звертати уваги на емоційний стан інших людей, одним різким словом гасити радість оточуючих. Наслідком такого регулярного виховного впливу буде аналогічна байдужість дитини до почуттів навколишніх.

Вмінням поділити з вихованцем почуття творчого піднесення, а зауваження зробити потім, віч-на-віч, володіє дійсно талановитий педагог. Це і є приклад збігу тексту й підтексту – приклад абсолютного педагогічного впливу наставника (чи батька) на особистість дитини. Знання педагогами й батьками механізму збігу тексту й підтексту дозволяє формувати у дітей активну життєву позицію. Якщо ж такими знаннями володіють і діти, їм легше буде порозумітися між собою, налагодити спільну роботу.

Третій спосіб перевірити правильність виховної орієнтації полягає у застосуванні для аналізу структурної побудови спілкування схеми, розробленої американським психологом Е. Берном. За теорією Е. Берна, люди здатні спілкуватися на трьох рівнях: 1) у підсвідомості кожного збережені переконання і настанови його батьків; 2) конструктивний – „дорослий” – погляд на життя; 3) власні дитячі амбіції та стереотипи поведінки у дитячі роки. Домінуючі стереотипи поведінкової реакції закладаються у дитинстві й нерідко діють протягом усього життя.

Наприклад, викладач вузу І.Л. Сталькова описує випадок, коли студенти попросили не аналізувати з ними три існуючих у науці підходи до вирішення питання, а „продиктувати один – правильний”. Якщо викладач поспішить задовольнити прохання, спілкування відбудеться на рівні „Дитина – Батьки”. Суттю „виховання” буде привчання студентів до лінощів, оскільки у них поступово формуватиметься впевненість, що у разі необхідності завжди хтось запропонує їм готову відповідь, повторивши яку, можна буде, не докладаючи жодних зусиль, отримати на іспиті хорошу оцінку. Якщо ж викладач

змусить студентів проаналізувати наявні у науці варіанти, він „виведе” їх на рівень спілкування „Дорослі – Дорослий”. Студенти привчатимуться мислити самостійно, у них формуватиметься звичка працювати і долати труднощі. Легко помітити, що мета виховання досягається, коли між педагогом і вихованцем переважає спілкування на рівні „Дорослий – Дорослий”. Навчити людину з дитинства застосовувати на практиці означений механізм та спілкуватися з нею на вказаному рівні – означає допомогти їй опанувати основами ділового спілкування.

Три зазначених способи визначення ефективності виховного процесу функціонують як механізми контролю й коригування і паралельно як механізми організації виховної роботи та механізми налагодження міжособистісних взаємин при діловому спілкуванні.

Наведена інформація потрібна батькам, вчителям, вихователям, соціальним педагогам, гувернерам. Адже розуміння вад характеру дитини та причин їхньої появи допоможе обрати правильний шлях для її виховання.

Соціальний паспорт сім'ї

У карту вносяться наступні дані:

Адреса (населений пункт, вулиця, будинок, телефон).

П.І.П. чоловіка, дата народження.

П.І.П. дружини, дата народження.

Імена дітей, дати народження.

Вікові категорії дітей: до 6 років, від 6 до 16 років, від 16 до 18 років.

Категорії родин: повна родина, неповна родина: а) виховує одна мати, б) виховує один батько, в) виховує одна бабуся, дідусь або хтось один з родичів, г) виховує мати-одиначка.

Число дітей у родині: 1 дитина, 2 дитини, багатодітна сім'я: а) 3 дитини, б) 4 дитини і т.д.

Родина з опікуваною дитиною (якщо є опікувані діти, то їх П.І.П. і дати народження).

Родина біженців з дітьми.

Підлітки до 18 років, які не працюють і не навчаються.

Освіта: вища, середня спеціальна, загальна середня освіта, 9 класів і менше.

Спеціальність: гуманітарна, технічна, медична, педагогічна, будівельна, майстри різних профілів тощо.

Місце роботи і посада чоловіка. Місце роботи і посада дружини.

Виробничий стаж чоловіка. Виробничий стаж дружини.

Матеріальний стан, прибутки. Наявність присадибної ділянки.

Наявність підсобного господарства.

Наявність житла.

Житлові умови: старе житло (не придатне для проживання), потрібен капітальний ремонт, потрібен частковий ремонт або переустаткування, потрібне розширення житлової площі.

Стан здоров'я членів родини: дорослі-інваліди, діти-інваліди, хронічні захворювання.

Нагороди, почесні звання, пільги.

Стоїть на обліку в Центрі.

Основні проблеми родини.

Соціальний паспорт родини групи ризику

Загальні дані (прізвища членів родини, число членів родини):

П.І.П. батька, адреса, рік народження, освіта, місце роботи, спеціальність, стан здоров'я, інші дані.

П.І.П. матері, адреса, рік народження, освіта, місце роботи, спеціальність, стан здоров'я, інші дані.

Діти (дані заповнюються на кожну дитину): П.І.П. Дата народження. Місце навчання. Стан здоров'я.

Характеристика умов у родині: побутові, матеріальні, житлові, санітарні.

Чи є на обліку в Центрі, з чиєї ініціативи.

До якого фактора групи ризику відноситься. Соціально-демографічний фактор: багатодітна родина; неповна родина; з прийомними, опікуваними дітьми; з недієздатними батьками; з низьким соціально-економічним укладом життя (малозабезпечені). Соціально-педагогічний фактор: батьки не справляються з соціальною ситуацією; конфліктні родини; родини, де діти самовільно ідуть з дому. Соціально-криміногенний фактор: родини, де є загроза життю дітей, деградація батьків.

Економічний прогноз. Прожитковий мінімум. Реальний доход. Доход на 1 особу.

Рекомендації: необхідно стати на облік, сім'я має потребу в терміновій економічній допомозі, потреба в реабілітації.

Рішення соціального консилиуму про допомогу.

Алгоритм вивчення родини

Важливо вивчити:

- склад родини, структуру (повна, неповна, з одною дитиною, багатодітна, розведені і т.д.);
- побутово-житлові умови;
- матеріальну забезпеченість;
- виховний потенціал родини (сильний, хитливий, слабкий, нега-тивний);
- характер взаємин у родині:
  - а) між дорослими членами родини (гармонічні, компромісні, хитливі, мнимі, конфліктні, аморальні й ін.);
  - б) між іншими членами родини і дитиною (сліпе обожнювання, дбайливість, довіра, дружба, рівноправність, відчуженість, байдужість, дріб'язкова опіка, повна самостійність, незалежність, безконтрольність);
  - в) позицію дитини в родині (педагогічно виправдана; „кумир родини”; об'єкт постійних сварок дорослих, кожен з яких прагне залучити її на свою сторону; надана самій собі, ніхто нею не цікавиться; залякана авторитарним відношенням, невпевнена у собі, уникає спілкування з батьками; на положенні „Попелюшки”);
  - г) ставлення дитини до батьків. Виділяють чотири типи установки дитини стосовно батьків і самої себе:
    - „Я потрібна і любима, я люблю вас теж”;
    - „Я потрібна і любима, а ви існуєте заради мене”;
    - „Я не потрібна і не любима, але я від усієї душі бажаю наблизитися до вас”;
    - „Я не потрібна і не любима, залиште мене в спокої”.

Перші дві позиції є оптимальними для розвитку дитини. Вони забезпечуються демократичним ставленням до неї, тобто визнанням такого ж права на існування її смаків, думок, почуттів, як у дорослого. На жаль, частіше зустрічається менш сприятлива установка, що створює проблеми в розвитку особистості.

Можна виділити такі типи ставлення дитини до батьків: дорожить сімейними відносинами; батьки авторитетні; ставиться байдуже; відноситься зневажливо; гостро переживає сімейну драму; тяжіє до одного з членів родини.

Рекомендується виділити ті проблеми в родині, що впливають на дитину, можуть приводити її в стан прихованих і явних конфліктів (відхилення в поведінці членів родини: алкоголізм, наркоманія і т.д., низький достаток, слабкий виховний потенціал, конфліктні взаємини і т.д.).

Знання „проблемного поля” у родині дозволить соціальному педагогові надалі краще зрозуміти причини тих або інших вчинків дитини, об’єктивно оцінити її стан, вчасно здійснити корекційну допомогу і підтримку.

Додаток 3.

Анкета “Взаємини в сім’ї”

Запропонована анкета допоможе визначити взаємини в родині, виявити сімейні конфлікти і намітити шляхи їхнього усунення.

1. Ви вважаєте взаємини у вашій родині:

- 1) дуже гарними;
- 2) гарними;
- 3) не дуже гарними;
- 4) поганими;
- 5) не дуже поганими.

2. Чи вважаєте ви свою родину дружнім сімейним колективом?

- 1) так;
- 2) не зовсім;
- 3) ні.

3. Які сімейні традиції сприяють зміцненню вашої родини?

Назвіть їх.

4. Як часто ваша родина збирається разом?

- 1) щодня;
- 2) у вихідні дні;
- 3) рідко.

5. Що робить ваша родина, зібравшись разом?

- 1) спільно розв’язуєте життєві проблеми;

- 2) займаєтеся сімейно-побутовою працею;
- 3) працюєте на присадибній ділянці;
- 4) разом проводите дозвілля, дивитесь телепередачі;
- 5) обговорюєте питання навчання дітей;
- 6) ділитесь враженнями про прожитий день, свої успіхи і невдачі;
- 7) кожний займається своєю справою;
- 8) Ваш варіант.

6. *Чи бувають у вашій родині сварки, конфлікти?*

- 1) так;
- 2) часто;
- 3) іноді;
- 4) рідко;
- 5) не бувають.

7. *Чим обумовлені сварки, конфлікти?*

- 1) нерозумінням членами родини один одного;
- 2) порушенням етики взаємин (брутальність, невірність, неповага);
- 3) відмовою брати участь у сімейних справах, турботах;
- 4) розбіжностями в питаннях виховання дітей;
- 5) зловживанням алкоголем;
- 6) іншими обставинами (вказіть, якими саме).

8. *Які способи вирішення моральних конфліктів властиві вашій родині?*

- 1) примирення;
- 2) обговорення ситуації й ухвалення колективного рішення;
- 3) припинення конфліктів на якийсь час;
- 4) звернення за допомогою до інших людей (батьків, сусідів, друзів, учителів).
- 5) конфлікти практично не вирішуються, носять затяжний характер.

9. *Чи бувають діти свідками або учасниками сімейних конфліктів між дорослими?* 1) так; 2) ні; 3) іноді.

10. *Як реагують діти на сімейні конфлікти?*

- 1) переживають, плачуть;
- 2) стають на сторону одного з батьків;
- 3) намагаються помирити;
- 4) ідуть з дому;
- 5) замикаються в собі;
- 6) відносяться байдуже;

- 7) стають озлобленими, некерованими;
- 8) намагаються знайти підтримку в інших людях.

11. *Що ви маєте намір робити для зміцнення сімейно-побутових відносин і поліпшення мікроклімату у вашій родині?*

Додаток И.

Поради для молодих

Для дружин.

- Ви одружилися і "відірвалися" від батьків, але слід пам'ятати, що їм слід приділяти належну увагу, водночас не дозволяючи втручатися у Ваше сімейне життя.
- Майже третина сімейних сварок відбувається через неприйняття особистих звичок "половини". Про це слід подумати до шлюбу. Не прагніть змінити чоловіка, сприймайте його таким, яким він Вам подобався до одруження. Пам'ятайте, що єдина в світі людина, яку ви спроможні змінити, це Ви самі.
- Хороша дружина поважає свого чоловіка, незважаючи на його негативні риси характеру. Навіть якщо через нього потрапляєте в скрутне становище, на людях Вам слід зробити вигляд, що все гаразд. Навпаки, докладіть всіх зусиль, щоб допомогти чоловікові зберегти його престиж.
- Хороша дружина завжди займатиме позицію співробітництва, а не протистояння.
- Потрібно пам'ятати, що небагато чоловіків досягає чогось значного в житті без підтримки дружини. Чоловікам потрібна не критика, а любов і захоплення і це їх окрилює.
- У будь-якому спілкуванні двох людей один "веде", а другий "йде за ним". Інакше їм не бути разом. Навряд чи тут доцільне чергування. Тому розумні жінки добровільно поступаються лідерством чоловікові. Щоправда, цього легко досягнути за умови, якщо чоловік, відповідаючи взаємністю, повсякчас піклується про дружину.
- Ви можете взяти під контроль сімейний гаманець. Але робіть це дуже делікатно. Не примушуйте чоловіка вимолювати необхідних кишенькових грошей. Не принижуйте його, відлічуючи ці гроші, тим більше на людях. Пам'ятайте, що майже половина родинних незгод і сварок виникає саме через це.

- Ваша фортеця – ваше житло. Зробіть його затишним, чистим, зручним, щоб чоловікові було в ньому приємно. Нехай немитий посуд і не прасована білизна не потрапляють йому на очі. Це ваша проблема. Так само, як засмальцьований халат і стоптані пантофлі. У своєму домі Ви маєте бути Королевою, а не Попелюшкою.

- Хороші дружини не зраджують чоловіків і від цього тільки виграють. Адже жодний чоловік не зможе виявити себе, якщо він має сумніви щодо вірності дружини.

- Сім'я потрапляє в біду й тоді, коли один з подружжя замикається в собі. Треба постійно обмінюватися інформацією, навіть негативною. Головне – робити це своєчасно: якщо Ви стомлені, роздратовані чи просто голодні – розмову доцільно відкласти. У гарному настрої легше оцінити складність ситуації, знайти оптимальний вихід з неї, дійти згоди. Важливо, щоб розмова не перейшла в сварку, взаємні образи. Слід пам'ятати, що Ваш співрозмовник не противник, а близька людина. І якщо Ви разом – Ви сім'я.

Для чоловіків.

- Роль чоловіка – бути лідером у сім'ї. Йдеться не про привілеї чи диктат, а про відповідальність. Ніколи і нікому не наказуйте. Ви повинні бути стабілізуючим фактором у родині, людиною, до якої всі охоче звертаються за порадою, підтримкою і допомогою.

- Хороші чоловіки завжди хвалять своїх дружин, цінують не тільки їхні суто людські якості, а й зусилля, спрямовані на чоловіка, дітей і батьків. Слід пам'ятати, що щирий комплімент здатний потроїти енергію дружини.

- Якщо Ви хочете бути щасливим, робіть щасливими інших. Не забувайте про такі дрібниці, як улюблені квіти дружини, місця спільних прогулянок. Ставтеся до неї як до леді, і вона сприйматиме Вас як джентльмена.

- Чоловік, який принижує дружину, насамперед, принижує себе, бо вона його обраниця, частина його „Я”.

- Хороші чоловіки віддані дружинам. Слід дотримуватися правила: якщо Ви не перестали шукати ще кращої, не беріть шлюб, бо зробите дружину нещасною і самі навряд чи будете щасливі. Це не означає, що після весілля слід порвати стосунки з усіма дівчатами й жінками, яким Ви симпатизували доти. Просто Ваші стосунки вже матимуть інший характер.

Для чоловіків і жінок разом.

Лише одна порада: поки Ви не переконалися, що шлюб ваш стабільний, не поспішайте з народженням дітей. Але є зворотній бік медалі: дитина може примусити подружжя переглянути своє спілкування і наповнити життя новим змістом. Думайте і зважте всі "за" і "проти".

Аналіз конфліктних ситуацій і причин розлучень дає змогу зробити висновок, що чимало з них можна попередити. Навіть у сім'ях, в основі яких лежить кохання, перші непорозуміння з'являються вже на другому-третьому місяці спільного життя, а через півроку більше як половина молодих чоловіків і дружин зневіряються в шлюбі.

Грубість і неповага до дружини, зловживання алкогольними напоями, подружня невірність чоловіків та невміння створити сприятливий психологічний клімат сім'ї, запобігати конфліктам, встановити здорові стосунки з батьками – основні причини незадоволення подружнім партнером.

Додаток І.

Поради батькам щодо профілактики поширення серед учнів наркогенних речовин

З метою профілактики поширення серед учнів наркогенних речовин, батькам доцільно дати такі поради:

1. Встановлювати і дотримуватися загальноприйнятих норм поведінки, чіткого режиму життя (розподіл часу для праці, навчання, дозвілля, відпочинку); практикувати визначення кожному членові сім'ї його обов'язків, контролювати їх виконання, спільно з дітьми аналізувати стан життя родини, її перспективи, сімейні плани тощо.

2. Постійно тримати в полі зору шкільне життя дитини, цікавитись її успіхами, проблемами, труднощами, інтересами, запитамі, прагненнями і способами їх задоволення.

3. Знати товаришів своєї дитини, коло її неформального спілкування, сповідувані нею ідеали, пріоритетні життєві орієнтири.

4. Виховувати у дітей відповідальне, ціннісне ставлення до свого здоров'я; культивувати розуміння обов'язку допомагати в

майбутньому своїм літнім батькам, родичам, дітям, нужденним, утримувати свою сім'ю.

5. Компетентно й педагогічно грамотно (без повчань, моралізування, надокучливості, залякування, з урахуванням індивідуальних і вікових характеристик) обговорювати з дітьми проблеми асоціального змісту життя окремих людей (наркоманів, токсикоманів, алкоголіків). Стежити і намагатися, щоб перша інформація про наркотичне лихо і сумнівний „кайф” надійшла до дітей саме від батьків, родини, а не від компанії з вулиці.

6. Обмежувати доступ дітей до інформації, що популяризує наркоманію, зваблює їх насолодою від вживання наркотичних і токсичних речовин (кіно, відеофільми, пісенні твори, що акцентують на привабливих сценах „кайфування” в стані наркотичного одурманення свідомості, розуму людини).

7. Розвивати й заохочувати у дітей самостійність, уміння відстоювати власну позицію, переконання; навчати їх протистояти агітації прихильників сучасного способу життя, прикрашеного наркотичними і токсичними речовинами, алкоголем тощо.

8. Підтримувати постійний зв'язок зі школою, іншими виховними закладами, допомагати їм у пропаганді здорового способу життя підростаючого покоління.

9. Знати і вміти пояснити основні прикмети чи зовнішні ознаки вживання дітьми наркотиків, токсичних речовин, алкоголю (зміна фізичного стану, поведінки, активності тощо).

10. Бути готовими і рішучими до консультацій з педагогами, психологами, медиками; до відвертої, спокійної розмови з дитиною; до прийняття „дисциплінарних” рішень щодо обмеження „непродуктивного” часу життя дитини і контактування її з „підозрілими” товаришами.

Зародження й розвиток українського сімейного виховання

План.

1. Сім'я і родинне виховання в Україні з найдавніших часів до XIX століття.
2. Доля української родини й домашнього виховання у XX століття.
3. Основні тенденції сучасного сімейного виховання.

Сім'я, як явище історично закономірне, пройшла складний шлях розвитку. Уже в прадавні часи сім'я виконувала такі основні функції, як відтворення, виховання або передачу соціального досвіду підростаючим поколінням, господарсько-економічну, споживання і побуту в діяльності сім'ї та духовну.

Слов'яни створили систему виховання, яка відповідала розвиткові продуктивних сил суспільства, а також шлюбно-сімейним відносинам. У період матріархату та й екзогамії дітей до 6 років виховувала мати, пізніше хлопчиків віддавали до спільних чоловічих жител, дівчаток – до жіночих, де їхніми наставниками ставали брати і сестри по матері. З утвердженням патріархату відбувся перехід від безладних зв'язків до одношлюбної сім'ї – моногамії. Чоловічі й жіночі житла трансформувалися в так звані будинки молоді, куди батьки віддавали дітей на виховання.

Виховання в роді ставило за мету підготовку сильного і вправного орача, мисливця, воїна, а жінки – здатної не тільки прясти й ткати, а й за потреби дати відсіч ворогові. Тогочасна народна педагогіка чітко визначила послідовність етапів раннього виховання дітей: період баяння – (від народження до 1,5–2 років) – спілкування матері з дитиною, основний засіб – колискова пісня; період пестування – 2–5 років) – з роду виділялися пестуни й пестунки, які виховували дітей, залучали їх до дитячих ігор; період набуття трудових навичок і оволодіння нормами моральної поведінки (5–10 років). Провідним засобом виховання була праця: випасання худоби, участь в оранці, збирання ягід, плодів. Завершальний етап виховання – ініціація – як система випробувань на фізичну зрілість і виробничу готовність.

Ідеологічною засадою виховання була язичницька релігія. Діти разом з дорослими брали участь у культових обрядах. Вищим ідеалом добра вважали силу, хоробрість, витримку, володіння собою. Людина мала бути загартованою, із сильним тілом і стійкою психікою.

В XI столітті – період розквіту Київської Русі – виховання дітей простих людей здійснювалося в сім'ї, їх навчали сільськогосподарської праці й іншої домашньої роботи, зрідка віддавали майстрові для опанування ремесла, де вони могли вивчати також грамоту та хорівий спів.

Нові виробничі, економічні відносини, швидкий розвиток промисловості, транспорту, потреба у кваліфікованих кадрах, освіті робітників та селян істотно впливали на взаємини батьків і дітей у кінці XIX–XX століття. З розвитком урбанізації, посиленням міграції, зниженням віку вступу в шлюб втрачалися кращі традиції, набуті століттями досвід народної педагогіки виховання дітей батьками. В цей період у країні посилювався тиск на моральні традиції й устої народу, сім'я зазнавала руйнування своєї духовності.

1. Сім'я і родинне виховання в Україні з найдавніших часів до XIX століття

Серед усіх геніальних винаходів людства одне з провідних місць посідає сім'я, родина – група людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом.

Коріння історії української родини сягає в сиву давнину. Адже сім'я з її побутом, тобто загальним укладом життя, сукупністю виховних звичаїв і традицій, складалася упродовж багатьох століть і зміцнювалася в ході перебігу історичного розвитку людства. Перші сліди перебування людини на землях сучасної України історики датують давнім періодом кам'яної доби – раннім палеолітом (приблизно 200 000 років до н. е.).

За палеоліту основою суспільного устрою був матріархат (від лат. Матгер (матріс) – мати і грец. Архі – влада), який характеризується наявністю материнського роду і рівноправним з чоловіком, а пізніше провідним становищем жінки у суспільстві. Матріархат зумовлений її головною роллю в тодішньому господарському житті людей. На останній фазі історії первісного суспільства на зміну матріархату прийшов патріархат (від гр. Патер – батько). Він передував виникненню держави

й стимулював остаточний перехід від сім'ї парної до моногамної (від гр. Моно – один і гамос – шлюб), тобто одношлюбної, в якій чоловік одружений тільки з однією жінкою, а жінка – тільки з одним чоловіком, причому, на відміну від парного шлюбу, шлюбний союз між ними укладається надовго, по суті на все життя, і санкціонується суспільством. Виникнення моногамної сім'ї дало новий поштовх як у прогресі економічного життя суспільства, так і в розвитку виховання.

До речі, моногамія закріпилася і залишається провідною формою сім'ї й сьогодні. Це, очевидно, й дало підставу М. Грушевському твердити, що форми сімейного союзу вже досить виразно виступали в Україні ще до утворення держави – в індоєвропейську епоху. Така думка має своє документальне підтвердження також у літописах.

Київський літописець, описуючи давні українські племена, зазначає, що поляни мали “добрий звичай, жили тихо і соромливо, і шлюб був у них правильний: молоду приводили до молодого, а другого дня приносили її посаг”. Звичайно, так не було відразу і не в усіх східних слов'ян, які розселилися у IV ст. н. е. на території Наддніпрянщини і від Карпат до Дону.

Як правило, подружні пари утворювалися так: парубок або й уже одружений чоловік, бо можна було мати по дві або три жінки, сплачував родичам дівчини, котру хотів узяти собі за жінку, віно, оплату. Часом він сплачував родові молоді викуп, а часом, домовившись зі своєю любкою, умикав її десь коло води чи на ігрищах і завозив до себе. До речі, викуп молоді як обряд зберігся і в сучасному українському весіллі.

Куплена або вхоплена жінка була повною власністю чоловіка, якщо хотів, міг легко з нею розійтися, взявши натомість собі іншу. Жінка ж мусила бути вірною своєму чоловікові. І вірність українських жінок, як тоді, так і по сьогодні славиться по всьому світові.

Був час, коли на похороні знатних покійників з ними закопували в яму або спалювали на високому вогнищі їхніх жінок, слуг і коней. Трохи згодом цей звичай відійшов у минуле. Вдовиця залишалась вільною, хіба що сама хотіла себе вбити в доказ своєї вірності чоловікові. Але й цей звичай незабаром зник, бо вже в X–XI ст. літописці про нього не згадують. Роль жінки в сім'ї незмірно зростає. У разі смерті чоловіка вона займає в ній перше місце.

Сім'ї в той час були великі, об'єднували по двадцять-тридцять душ. Така сім'я, як і будь-яка інша, звалася в X–XI ст. родом. Рід – це велика родина, відома в Україні ще під назвами “пепище”, “служба”,

“хутір”, яка проживала у своєму дворішці та відокремленій оселі. Рід мав спільне майно – рілля, ловецькі терени, стада худоби, вів спільне господарство під проводом свого старшини. Це була суспільна група – невелика, але дуже суцільна, злучена кровними зв’язками й спільними інтересами. За своїх членів рід солідарно заступався, обороняв їх від кривд. Згодом він утратив давню суспільність і розпався на малі самостійні родини. Кожна вела своє окреме господарство, мала свій дім з господарськими будівлями, поле, худобу та ін. Ліси ж, пасовиська, озера залишалися спільною власністю цілої оселі-громади. Проте пам’ять належності до роду не губилась. Давні традиції жили в родах боярських, шляхетських, міщанських, селянських, священничих.

До речі, велика сім’я на певному історичному етапі була не тільки в українців, а й майже в усіх народів світу. Залежно від ступеня розвитку господарства, в одних народів раніше, в інших пізніше вона розпадалася на малі індивідуальні сім’ї. Цей процес характерний і для України: велика родина набула значного поширення за часів Київської Русі. Сини не відокремлювалися, хазяйнували спільно, жили разом, а порядкував хтось із найстарших, найбільш досвідчений і кмітливий. Ця тенденція зберігалася в Україні й у наступних XIV–XVI ст. Поряд з великими родами з’являлися й малі індивідуальні сім’ї, кількість яких наприкінці XVIII ст. різко зросла.

З-поміж багатьох обов’язків родини чи не найголовнішим було виховання дітей. Слово виховання в українців, очевидно, пішло від “ховати”, тобто заховати (уберегти) від небезпеки, смерті, хвороби, “лихих очей”, поганих впливів. Згодом воно набуло узагальненого змісту, виражаючи процес систематичного впливу на культурний розвиток, формування світогляду, духовного світу й моральної поведінки дітей та молоді.

Виховання виникло ще на початку існування людського суспільства як засіб трансмісії людських знань і досвіду від покоління до покоління. Наші предки, поряд з розвитком різних ремесел і промислів, створили оригінальну систему виховання, яка відображала вимоги народу й тогочасні соціальні відносини.

Родинне виховання дітей відбувалося в контексті життя і потреб сім’ї. На цьому ґрунті й постала народна педагогіка, провідними виховними засобами якої стали поведінка і вчинки батьків, рідна (материнська) мова, праця, фольклор, родинно-побутова культура, народні звичаї і традиції, мистецтво, ремесла й промисли, вірування, свята, обряди, символи, дитячі ігри й іграшки.

Рідна мова в українській родині – наймогутніший і найдавніший вихователь.

З давніх-давен українці розглядали сім'ю і рід як святиню, а виховання дітей – як святий обов'язок батьків. Тому ці, як і всі інші особливо важливі об'єкти, у наших предків мали своїх божеств-опікунів Рода і Рожаницю – уособлення роду, єдності нащадків одного предка, утвердження необхідності продовження людського роду. Цікаво, що обидва ці божества йшли безпосередньо за головними слов'янськими богами: Перуном – богом грому і блискавки, Дажбогом – богом сонця і світла, Сварогом – неба, Хорсом – вогню. Рід мав свої традиції, шанував предків, у цій пошані виховуючи молоде покоління. Новонароджену дитину в рід приймали окремим обрядом. Ще складнішим був весільний церемоніал, яким об'єднували молоду пару з двох родів. Живучість цих обрядів, головні елементи яких збереглися в народних звичаях українців і донині, засвідчує їх особливо важливе значення для соціальної педагогіки.

Отже, найхарактернішою рисою української родини з перших кроків її історичного становлення і розвитку стало високе, космічне одухотворення, де шлюбний союз чоловіка і жінки підноситься як поєднання двох небесних світил – Сонця й Місяця та ясних зірочок – їхніх діточок, тобто як явище найвищого, космічного порядку:

*А в тім саду три тереми:
А в першому – красне сонце,
в другому – ясен місяць,
А в третьому – дрібні зірки.
Красне сонце – жінка його,
Дрібні зірки – його діти.*

Ось як високо, аж до незвіданих космічних далей, колективний розум народу підніс сім'ю і родинне виховання! Це дає нам можливість зробити ще один повчальний висновок: той, хто ігнорує космічну вимогу природи у ставленні до сім'ї, до виконання своїх батьківських обов'язків, неодмінно зазнає не тільки осуду людей, а й небесної кари!

До речі, за твердженням українського історика Івана Кузича-Березовського, слова “мама”, “нень” (“ненька”) мають божественне походження. Перше з них постало від імені праслов'янської богині землі – Ами (“Ама”), що в лепеті української дитини сприйнялось як “мама”. Друге – виникло на основі ймення бога врожаю Нана, що в дитячому перезвучі стало “ненею”. Через велику синівську й дочірню

любов до матері виражається палкий український патріотизм – щира відданість Україні-Матері, Неньці-Україні.

Слово “мати” в дослівному перекладі означає “жінка”. Життєва функція матері неординарна (“Мати годує дітей, як Земля людей”, “Мати праведна – опіка й охорона камінна”). Мати – душа сім’ї, хранителька домашнього вогнища, добра і тепла, затишку. Втрата матері – родинна катастрофа (“Мати з хати – горе в хату”). В українській мові чимало висловлювань, які підкреслюють особливе значення виховної місії матері (“Чого мама навчить, то й дочка знає”, “Що мама навчить, то й батько не перевчить”).

Українське слово “тато” походить від “пато”, що означало “головний правитель”. Тому козаки своїх отаманів звали батьком. Давньослов’янське “бать” (старший брат) дає сучасне ймення “батько”.

Традиційна родинно-побутова культура українців характеризується особливою одухотвореністю. Ця тенденція помітно виявляється в ній уже в дохристиянський період. Згадаймо охоронця домівки й майна – домовика, або Чура чи Щура, тобто давно померлого предка (звідси “пращур” – далекий предок, родоначальник), а також низку чарівних міфічних істот, які, за народними уявленнями, сприяють любові й формуванню міцних шлюбних пар, – Русалку, Чурила (Журила, Ярила), Купайла, Коструба (Кострубонька) та багато інших, їх особливо майстерно використала для змалювання кохання Мавки й Лукаша, показуючи значення гармонії людини з природою, Леся Українка у драмі-феєрії “Лісова пісня”.

Згадана вище тенденція досить виразно втілена в образі Лади – давньослов’янської богині шлюбу, кохання, щастя, весни і краси, сімейної злагоди і достатку; її прославляють і донині у весняних і весільних піснях. Цим прекрасним ім’ям батьки називають дітей (Лада – дівчинка, Ладо – хлопчик). З назвою богині кохання пов’язані такі слова, як “ладо” – кохана, любий (ласкаве звернення до чоловіка, дружини; “ладувати” – співати весняні пісні). До речі, жіноче ім’я Рада – це один із варіантів імені Лада (від староруського слова “радъети” – українською “підклубатися”). А на весіллях у нас в Україні “ладкають”, співають “ладканки” – іменем богині Лади висловлюють молодому подружжю божественне, космічне, вічне і разом з тим наше земне і конче необхідне та цілком реальне побажання сімейної злагоди і щастя, бо словосполучення “лад сім’ї”, тобто злагода в стосунках, взаєминах, теж походить від Лади.

Дбати про лад у сім'ї – головне кредо народної фамілістики. “Все так буде в ладу, як у меду”, “Ладом усе можна”, “Як не знаєш ладу, то держись ззаду”, бо “Як не ладиться, то й у печі не горить”, “Горе тому, в кого нема ладу в господі”.

З прийняттям християнства українська сім'я стала ще міцнішою й одухотворенішою. Родинне виховання піднялось на вищий щабель свого розвитку. Поширилися шкільництво й наука. Батьки шанобливо ставилися до письменства, книги, школи, вчителя і привчали до цього дітей. Фраза старогрецьких книжників: “Вчення – світло, а невчення – темрява”, – стала крилатою у кожній родині. Українці виявляють потяг до знань, до грамотності, до навчання. Відомий арабський мандрівник XVII ст. Павло Алеппський, подорожуючи Україною, у своїх дорожніх нотатках зауважив: “Усяке місто й містечко в землі козаків багаті мешканцями, надто ж маленькими дітьми. У кожному місті безліч дітей, і всі вміють читати, навіть сироти. Вдів і сиріт у цій країні дуже багато, чоловіків їхніх повбивано у безперервних війнах. Але в них є гарний звичай: вони одружують своїх дітей зовсім юними, і з цієї причини вони численніші від зір небесних та піску морського.

Так уже повелось протягом століть: щоб вижити, вистояти, треба було як зіницю ока берегти сім'ю. Дух непокори, вічне прагнення до волі, незалежності, виняткова працьовитість, витривалість, мужність, винахідливість, кришталева чесність, щирість, патріотизм, щедрість, привітність і кмітливість – риси, генетично властиві нашому народові, плекалися упродовж усієї його історії в родинному колі. Тому заглиблення в історію української родини допомагає нам збагнути народний педагогічний ідеал і велику мудрість родинної етнопедagogіки, проникнути в національний характер нашого народу.

Доля української родини завжди тісно перепліталася з історичною долею України, яку народ любовно називає, як і діти матір у сім'ї, ненькою. Коли український народ мав свою державність, то й умови для розвитку сім'ї, батьківської етнопедagogіки, національної родинно-побутової культури були сприятливі, як, наприклад, у середині XVII ст. Втрата Україною власної державності, незалежності лягла тяжким тягарем і на родину, якій доводилось терпіти з боку колонізаторів потрійний гніт: соціально-політичний, національний, релігійний.

2. Доля української родини й домашнього виховання у XX столітті

Чимало мук і випробувань зазнала українська родина у XX ст., на першу половину якого припадають аж дві світові війни. Кожна з них – це десятки мільйонів убитих і поранених, сотні тисяч вдів, сиріт, калік, передчасно посивілих матерів, неодружених дівчат, тисячі спалених людських осель, розорених господарств, сотні зруйнованих міст і сіл, знедолених родин.

Серце стискається від хвилювання, коли читаємо поему Марійки Підгір'янки “Мати-страдниця”, де письменниця відображає неймовірні страждання матері, у якої війна забрала її найдорожчий скарб – п'ятьох дітей. В основі твору – справжні події, що відбувалися в концтаборі галицьких вигнанців, недалеко від австрійського міста Гмінд, де в бараках від холоду, хвороб і недоїдання вмерло понад 15 тис. українських дітей.

Злочинний замах на українську родину вчинили сталіністи як шляхом поширення шкідницьких “теорій”, що продукували зневагу до сім'ї, так і застосовуючи лінгвоцид, етноцид, геноцид проти українського народу, нації.

Знайшлись же у 20–30-х роках “теоретики”, які вважали сім'ю і шлюб анахронізмом і гарячково силкувалися замінити її “безшлюбними комунами”, “усуспільненням жінок і дівчат”, “вільними статевими зносинами”, закликали зруйнувати традиційну сім'ю, пропагували “громадські суди” над вінчанням, хрещенням дітей. Нерідко вся це супроводжувалася закриттям, а то й руйнуванням, церков, храмів, монастирів, каплиць, знесенням хрестів, могил, історичних пам'яток.

Внаслідок сталінських репресій 30–40-х років ішло тотальне знищення в Україні національної інтелігенції, духовенства, всіх національно свідомих українців, садистський наступ на селянство, а разом з цим – і на традиційну селянську родину.

Примусова суцільна колективізація, грабіжницькі продрозкладки, нескінченні арешти, знищення в катівнях та концтаборах мільйонів невинних людей, депортації, руйнування хуторів, слобід й одноосібних господарств розорювали села й селянські родини. Україна втратила своїх спадкових хліборобів, які всім серцем і душею любили село і землю й цю любов прищеплювали своїм дітям. Перед війною тільки із Західної України до Сибіру вивезли півтора мільйона українців.

Увесь світ сколихнула трагедія навмисно організованого голодомору в чорноземній Східній Україні в урожайний 1933 р., жертвами якого стали понад 7 млн. українців.

Захисники тоталітаризму брехливо твердили, ніби голодомор 1932–1933 років спричинив прискорення колективізації. Але ж вмирали з голоду й села “колективізовані”. Голодомор було організовано на споконвічних українських землях з метою винищення саме українців. Намір його був злочинний – запропастити українську націю, сплюндрувати українські села як головних носіїв української мови, національної родинно-побутової й громадської культури українців. Такі самі штучні голоди пережила Україна в 1921 та 1946–1947 рр., їх жертвами стали понад 5 млн. осіб. “Народ хліборобів і співаків намагалися зробити народом канібалів і злодіїв” (І. Драч).

Свавілля можновладців у ставленні до українських родин було жахливим. То й не дивно, що за 23 довоєнні роки в Україні зовсім не додалося населення, хоч за народженням дітей вона стояла на першому місці в Європі.

Крім фізичних знищень, сталінізм руйнував сім'ю духовно, всіляко культивуючи родинну зраду – недовіру, а то й ненависть між членами родини, примусові доноси одне на одного до офіційних органів як на “класових противників”, “ворогів народу”, тобто замахнувся на святая святих народної, християнської моралі – подружню вірність, родинну, кровну й свояцьку спаяність, взаємну любов і солідарність, єдність і спадкоємність поколінь.

Суворим випробуванням для української родини стала Друга світова війна – найжорстокіша за всю історію людства. Україна втратила в її вогні кілька мільйонів своїх синів і дочок. Не було жодної сім'ї, яка не оплакувала б загибель своїх рідних і близьких. Війна увірвалась у життя кожної родини розлуками, суворим побутом, нестатками і стражданнями.

Чимало підступних ударів з боку імперського тоталітарного режиму зазнала українська родина в післявоєнні десятиліття, що зрештою зумовило трагічний процес вимирання сільського населення. У 1991 р. в Україні на 30 тис. осіб більше померло, ніж народилося.

Підколоніальне рабство в Україні через нескінченні репресії, лінгвоцид, етноцид, геноцид, насаджування брехливої ідеології, нищення традиційної родинно-побутової культури призвело українську родину не тільки до економічного занепаду, а й спустошувало її духовно, позбавляло національної самобутності. Досягнення українського народного

родинознавства всіляко ігнорувалися. Наукові дослідження в цій галузі не проводилися. То й негативні наслідки не забарилися. Родинні чвари, пияцтво, неробство й статева розпуста, подружні зради й розлуки, катастрофічний спад народжуваності, занедбане виховання, сирітство за живих батьків, самотність – ось далеко не повний перелік тих бід і нещасть, які звалилися за роки суспільних спотворень на українську родину.

Розлад у родинних взаєминах не тільки заслуговує на осуд. Він підриває педагогічні позиції сім'ї, вкрай негативно впливає на виховання потомства, рие прірву між батьками й дітьми, сіє ворожнечу між родичами й свояками, знецінює високі духовно-моральні цінності, ослаблює міць держави, нації.

Настав той вирішальний час, коли потрібно якнайрішучіше повернутися до українського народного родинознавства в Україні, до відродження традиційного статусу української родини з її непорушним авторитетом, подружньою вірністю, любов'ю до дітей і відданістю святому обов'язкові їх виховання, повагою до батьків, материнським покликанням жінки; підняти роль чоловіка – дружини, батька – матері у створенні й розквіті сім'ї, забезпечуючи на їх взірцевому прикладі духовно-моральну підготовку молоді до подружнього життя, тобто відновити й утвердити те вічне, на чому завжди ґрунтується як національна, так і загальнолюдська педагогічна культура.

3. Основні тенденції сучасного сімейного виховання

Важливий момент розвитку сім'ї суверенної України – спроба забезпечити більшу економічну автономізацію, стабільність проживання родини, створити матеріальну базу для «стрибка дітей», міцно утвердитись у соціальному середовищі.

Слово «сім'я» у щоденному спілкуванні українців репрезентує спільне подружжя (чоловіка й жінку), дітей та інших близьких родичів, які живуть разом. Велич і красу українці підносять до небес – як ознаку особливого авторитету та ролі в житті кожної людини. Повне щастя людини без сім'ї, без домашнього затишку немислиме. Саме таку ідею проголошує одна з відомих українських народних пісень: «У сусіда хата біла, у сусіда жінка мила, а у мене ні хатинки, нема щастя, нема жінки». Цю думку стверджують також народні афоризми: «Без сім'ї – нема щастя на землі», «Із родини йде життя людини».

Серед усіх надбань людини найбільшу цінність має добре виховання, одержане в дитинстві та юності від батьків, у родинному домі. Без нього навіть найкращі здібності, найбільші достатки, найвище родове походження нічого не варті. У зв'язку з цим постає питання: як краще реалізовувати завдання сімейного виховання?

Визначення проведених завдань родинного виховання має принципово важливе значення, оскільки робить виховний педагогічний вплив на дітей у сім'ї чітким (цілеспрямованим). Якщо говорити коротко, то завдання домашньої педагогіки можна визначити так: виховання повинно зробити людину здатною до досягнення її призначення. Природа та суспільне призначення людини – ось основа виховання. У функціональному відношенні ця мудра заповідь народної педагогіки уявляємо собі як олюднення особистості та підготовку до життя, реалізацію особистісного виявлення. Підставою для такого висновку служить те, що традиційна батьківська педагогіка є не що інше, як педагогіка життя. Тут ніколи не виникала ота штучно надумана проблема «посилення зв'язку педагогіки з життям», навколо якої не раз здіймався шумний галас, бо процес виховання у трудовій сім'ї майже нічим не відрізнявся від реальної життєвої діяльності самої родини та громади. Саме у цьому і полягає основна дійова сила й достоїнство народної педагогіки. Цей висновок ґрунтується на основі народного розуміння покликання людини і природного права на життя та повну реалізацію себе в ньому. Тому й головний девіз української етнопедагогіки – «Дивися, не забудь: людиною будь»!

Розумна любов до дітей виявляється у ласці, що не опускається до надмірностей, у піклуванні, що не веде до потурання, у вимогливості, яка завжди поєднується з чуйністю. З перших днів, місяців і років життя, коли дитина перебуває під опікою любові матері, поступово розвиває свою активність також поважна любов батька. Без сприяння батька існує небезпека переростання любові матері в надмірну поблажливість і поступливість примхам дитини. Тож, власне, батько, якого дитина має, безумовно, поважати при своїй чоловічій дужості й силі духу, служить прекрасною опорою як за свого авторитету, так і авторитету матері. Авторитет батьків належить до найвпливовіших виховних факторів. Якщо дитина поважає своїх батьків, виконує їхні вимоги й прислухається до їхніх порад, то це означає, що батьки в родині мають авторитет, займають міцну педагогічну позицію.

Великий слов'янський педагог Я.А. Коменський назвав рідну мову материнською. Відречення від рідної мови – крок антипедагогічний, аморальний. Антипедагогічний тому, що позбавляє дітей їх природної мови, а батьків – могутнього виховного впливу на них, руйнує спадковий мовно-генетичний код, ламає традиційну наступність поколінь, гальмує духовно-моральний і інтелектуальний розвиток особистості, нівечить національний характер і самобутні психологічні риси людини. Аморальний через те, що призводить до відцурання від рідних батька й матері, братів і сестер, діда й прадіда, родини, нації, до зради свого народу та його загибелі. Адже мова – найміцніший скарб, найбільше духовне багатство кожного народу. З умиранням мови в устах народу зникає і сам народ.

Кінцевою метою мовного розвитку української дитини є опанування української літературної мови в усній і писемній формах через використання усталеного загально найдосконалішого взірця мови українців, який має певні норми в граматиці, лексиці, вимові тощо. Це мова державних і громадсько-політичних установ України, мова української національної школи, преси, техніки, театру, радіо, телебачення.

Малятко вдається до вживання цілком доступної дитячої мови, репрезентованої спочатку у формі крику, агукання й лепету дитини, а також – у зручних для вимови звуках «га» звукосполученнях («а-а-а», «па-папа», «ду-ду-ду»), словах («цюцьо», «жижа», «коко», «моньо»), словосполученнях («дзінь бам», «тюпа бай»). Таким чином, розвиток мовлення у дітей проходить через освоєння таких етапів:

- дитяча мова;
- наріччя (якщо дитина зазнає діалектного впливу з боку своїх батьків);
- літературна мова.

Настав час повернути українській мові престиж і провідну роль в родинному, шкільному й громадському вихованні дітей та молоді в Україні.

Щоб заглибитись, як слід у те, чим і як виховувати дитину в сім'ї, треба насамперед добре з'ясувати саму суть цього процесу і його бажане спрямування. Виховання – важливе явище родинного та суспільного життя. Воно виникло в процесі трудової діяльності людей у зв'язку з необхідністю для молодого покоління оволодіти виробничо-трудовим досвідом старших поколінь. Це поняття вживається в теорії та практиці в широкому й вузькому значеннях. У вузькому значенні слова під вихованням розуміємо той чи інший навмисний і система-

тичний вплив дорослих на поведінку дітей і молоді. Родинне виховання – процес цілеспрямованого формування особистості дитини під керівництвом батьків.

Під засобами виховання розуміємо той вид діяльності, явище чи предмет, які можуть впливати на особистість у певному напрямку, їх поділяють на дві категорії – природні й надприродні. До природних засобів виховання належать: слово, фольклор, авторитет батьків, праця, навчання, навколишня природа, домашній побут, національні звичаї і традиції, громадська думка, духовно-моральний мікроклімат сім'ї, суспільний досвід, преса, радіо, телебачення, режим дня, література і мистецтво, книга, кіно, театр, музеї і виставки, ігри та іграшки, мітинги, демонстрації, страйки, фізкультура й спорт, свята, обряди, символи, атрибути, реліквії тощо. До надприродних засобів виховання відносять релігію.

Як бачимо, засобами виховання виступають, з одного боку, різні види діяльності: ігрова, навчальна, трудова, спортивна, мовленнєва, пізнавальна, розумова тощо, а з другого – сукупність предметів і явищ матеріальної та духовної культури, залучених для педагогічного впливу на вихованців – образотворче й музичне мистецтво, науково-популярна й художня література, наочні посібники, книги (довідники, словники), побутові речі та предмети. «Виховує все: люди, речі, явища, але насамперед і найбільше – люди. Серед них на першому місці – батьки й педагоги», – писав А.С. Макаренко і далі нагадував: «У виховній роботі немає дрібниць. Який-небудь бант, що його ви зав'яжете у волоссі дівчинки, та чи інша шапочка, яка-небудь іграшка – усе це такі речі, які можуть мати в житті дитини величезне значення. Хороша організація в тому й полягає, що вона не випускає з уваги найменших подробиць та випадків».

Досить важливим засобом спілкування батьків з дітьми і морального виховання може стати усна народна творчість. Життєвий досвід у дітей можна формувати через влучне вживання прислів'їв, у яких закладено програму морального виховання. Народні прислів'я стверджують повагу до батьків, доброзичливість у сім'ї, виховують любов до сестричок і братиків, бабусь і дідусів. У них сформульовані поняття про честь, совість, справедливість і людську гідність. Батьки різними засобами усної народної творчості передають дітям уявлення про різноманітні події, душевний стан людей, їхні почуття, про рослинний і тваринний світ та явища навколишньої дійсності.

Найпридатнішою для практичного користування батьками у виховній роботі з дітьми може бути класифікація, за якою методи родинного виховання поділяють на три групи: методи переконання; методи організації життєдіяльності дітей; методи стимулювання культурної поведінки.

Методи переконання покликані формувати свідомість дитини, судження, погляди, переконання, ідеали. До них належать: роз'яснення, повчання, напучення, порада, бесіда, приклад, розповідь, застереження, читання і дискусії, тобто такі методи, які здатні забезпечувати цілеспрямований вплив на свідомість вихованців з метою формування в них позитивних морально-психологічних рис, спонукання до суспільно корисної діяльності.

Методи організації життєдіяльності дітей спрямовують вихованців на «єдність слова і діла», що має надзвичайно важливе значення у формуванні особистості. Виховання високої свідомості, самодисципліни і культури поведінки не може успішно здійснюватися, якщо воно обмежується лише проповіданням ідей, поглядів і норм поведінки. Треба ще втілювати їх на практиці, привчати змалку дітей неухильно дотримуватись цієї вимоги. Значною мірою цьому сприяє застосування таких виховних методів, як практикування правильної поведінки, дотримання режиму праці і відпочинку, доручення, вимога, привчання, нагляд (догляд), прохання, наказ, заборона.

Беручи активну участь у конкретних заняттях поруч із дорослими, дитина починає усвідомлювати себе корисним членом сім'ї, виконавцем спільної справи. У процесі різноманітної діяльності дітей і підлітків розширюється їх кругозір, життєвий досвід, збагачується свідомість, формуються такі якості особистості, які важко виробити за допомогою інших методів.

Успіх виховного процесу значною мірою зумовлюється застосуванням методів стимулювання культурної поведінки дитини: схвалення, змагання, заохочення, покарання. Головне призначення цієї групи методів – забезпечити педагогічну профілактику, тобто запобігти та попередити лихі думки і злі кроки, надати простір для добрих помислів і благородних вчинків. Зважаючи на особливу витонченість виявлення та застосування цих методів, наведемо стисло характеристику кожного з них.

Схвалення – визнання батьками дій і рішень дитини правильними, тобто бажаними для їх продовження з метою утвердження доброчинності. Змагання виражає природне прагнення дитини постійно

порівнювати свої сили та можливості з іншою особою, намагання перевершити, перемагти когось у чому-небудь, домагаючись кращих, ніж у когось, результатів, показників, що сприяє розвитку в особистості творчості, наполегливості, винахідливості й ініціативи, об'єктивної оцінки фактів. Елементи навіювання наявні у проханні, наказі, переконанні, прикладі, авторитеті, громадській думці, а особливо в мистецтві, художній літературі та фольклорі, зокрема в народному гуморі, іронії, сатири, сарказмі, в почутті сорому, гріха.

Заохочення – спонукання дитини до гарних вчинків шляхом ласки, похвали і нагороди. До нього вдаємося тоді, коли хочемо відзначити успіхи у навчанні, працьовитість, старанність. Добре, якщо міра заохочення відповідає віку дитини, а також її індивідуальним особливостям, потребам. Безперечно, кожний метод, який застосовується в сімейній педагогіці, має свої особливості. Адже він є індивідуальним і неповторним для кожного батька, для кожної дитячої особистості. Потенційні можливості виховання дітей у сім'ї полягають у глибокому знанні батьками дитячої психології, характеру дитини та оволодінні багатьма прийомами спілкування.

Святий обов'язок батьків – подбати про нормальний тілесний (фізичний), духовно-моральний і розумовий розвиток своїх дітей. Тіло, душа, розум – ось три кити батьківської педагогіки. На цьому принципі базується виховна пансофія нашого народу, українська етнопедагогіка, народна виховна система, споконвічна практика родинного виховання, вся вітчизняна та світова педагогічна практика. Для нас завжди актуальними лишаються слова К.Д. Ушинського, який писав: «Виховання бере людину всю, якою вона є, з усіма її народними і поодинокими особливостями, – її тіло, душу, розум».

Системне здійснення тілесного, духовного та розумового розвитку охоплює весь комплекс формування особистості, в тому числі трудове, патріотичне, світоглядне й естетичне виховання як невід'ємний компонент і наслідок дії головної системи. Всі її ланки взаємопов'язані. Тілесне, духовне та розумове виховання теж перебувають між собою в органічній єдності. Вони виділені нами в окрему групу умовно, для зручності розгляду й докладнішого аналізу. Природовідповідність спонукає розпочати аналіз з тілесного, фізичного виховання.

Мету фізичного виховання диктують реальні потреби кожної людини – бути здоровою, сильною, загартованою, спритною та витривалою для повноцінного власного життя, праці, переборення різних труднощів, оборони рідної землі. Кожен знає, що бути здоровим і сильним значно краще, ніж хворим і кволим («Хвороба нікого не

красить», «Хворому нічого не миле»). Перевага віддається тому, хто сильніший («Хто дужчий, той ліпший», «Де сила, там і міць», «Коли немає сили, то й світ немилий»).

Духовність сім'ї – основа виховання дитини. Духовність – це сукупність психічних явищ, що характеризують внутрішній, суб'єктивний світ людини, основні риси культурної особистості. «Добрий початок – половина справи», – кажуть у народі. Для домашнього виховання цей мудрий вислів має особливо важливе значення. На перші роки життя дитини припадає найбурхливіше формування особистості, засвоєння рідної (материнської) мови, найактивніше пізнання нею навколишнього світу. Саме на цьому етапі закладаються основи здоров'я, розумового, фізичного, духовно-морального, трудового й естетичного розвитку людини, фундамент її вихованості, національної свідомості та патріотизму. «Якщо ви до п'яти років не виховаєте дитину як треба, – писав А.С. Макаренко, – потім доведеться перевиховувати. Головні основи виховання закладаються до п'яти років. І те, що ви зробили до п'яти років, – це 90 % усього виховного процесу».

Процес виховання дитини в сім'ї – це передусім збагачення її духовними цінностями, вираженими в суспільній моралі, етиці, естетиці, та формування поведінки як певної і послідовної системи відносин, дій, вчинків, зумовлених соціальними умовами й обставинами найближчого соціального середовища. Причому виховання не зводиться лише до передачі дитині морально-етичних норм і правил – воно передбачає і практичну реалізацію цих норм, переведення їх у стійку звичку.

Духовність виховання – це система, уклад життя сім'ї, умова, яка забезпечує здійснення розумового, інтелектуального, емоційно-чуттєвого розвитку дитини та формування її світогляду: передача молодим поколінням морально-етичних ідеалів, ідей, уявлень народу, виражених у народній творчості.

Створені протягом віків родинні традиції українського народу завжди були міцним фундаментом сімейного дому. В них містяться справжні скарби загальнолюдських цінностей – любов до людей, взаємоповага у сім'ї, гостинність, привітність, щедрість та взаємодопомога. У багатотисячолітніх звичаях, обрядах, традиціях народу – унікальна школа сімейного виховання поведінки, етики, праці й дозвілля. Завдяки дотриманню звичаїв, традицій постійно збагачується і поглиблюється в сім'ї родинно-побутова культура, вдосконалюються сімейні стосунки, краще засвоюється і пізнається духовна спадщина батьків, дідів і прадітів.

Рекомендована література:

1. Борисенко М.С. Весільні звичаї та обряди на Україні / М.С. Борисенко. – К., 1988.
2. Грушевський М. Історія України-Русі / М. Грушевський. – К., 1994.
3. Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі / Золотослов. – К., 1988. – С. 55.
4. Кравець О. Сімейний побут і звичаї українського народу / О. Кравець. – К., 1966.
5. Крип'якевич І.П. Історія України / І.П. Крип'якевич. – Л., 1993.
6. Липа Ю. Призначення України / Ю. Липа. – Л., 1992.
7. Любар О.О. Історія української школи і педагогіки : навч. посіб. / О.О. Любар, М.Г. Стельмахович, Д.Т. Федоренко / За ред. О.О. Любара. – К.: Т-во “Знання”, 2003. – 450 с.
8. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Є. Маланюк. – К., 1992.
9. Пісні родинного життя. – К., 1988.
10. Стельмахович М. Українське родинознавство / М. Стельмахович. – Івано-Франківськ, 1994.
11. Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред. М.С. Грушевского и др.: В 2 т. – 1914. – Т. 1. – С. 56.
12. Українська душа. – К., 1992.
13. Українські народні думи та історичні пісні. – К., 1990. – С. 5.

***Сім'я як провідний компонент системи
соціального формування особистості***

План.

- 1 Місце і роль сім'ї в соціалізації особистості дитини.
- 2 Виховання дитини в сім'ї як соціально-педагогічне явище.
- 3 Педагогічні шляхи подолання суперечності між ціннісними орієнтаціями сім'ї та суспільства.

1. Місце і роль сім'ї в соціалізації особистості дитини

Моральне і культурне оновлення суспільства, політичні та економічні перетворення зумовлюють процес духовного відродження, викликають потребу у вдосконаленні всіх ланок життя, особливо навчання та виховання молоді, її соціальної адаптації. Це створює, по суті, нові соціально-педагогічні умови роботи тих соціальних інститутів, що займаються підготовкою молоді до життя, ефективності її соціалізації.

Не можна сказати, що сучасна сім'я, в основному, зберегла всі функції попередніх форм сім'ї. Проте вони набувають нового змісту, змінюється їх характер. Необхідно підкреслити, що значення функцій, які задовольняють емоційні та соціально-психологічні потреби в сучасній сім'ї, зростає. Навіть функції переважно матеріального характеру набувають помітного емоційного відтінку. Матеріально-економічна функція сім'ї виступає як одна з головних. Всі попередні форми сім'ї (до нуклеарної) були виробничими одиницями. В умовах рабовласницького та феодального ладу всі члени сім'ї, як правило, займаються одним видом трудової діяльності, з малих років привчаються до певних виробничих навичок та обов'язків. Економічною функцією сім'ї є також організація споживання та побуту. Капіталізм віддаляє працю від сім'ї: керування великими підприємствами здійснюють менеджери, сільське господарство набуває характеру фермерського, де використовується праця найманих робітників. Головною стає функція нагромадження матеріальних благ у сім'ї. В суспільстві, яке довгий час називалося соціалістичним, функція накопичення ма-

теріальних благ поступово втратила своє значення, залишилася лише господарча функція та організація споживання та побуту.

У сучасній сім'ї деякі відмінності визначаються у репродуктивній функції. По-перше, намітилася стійка тенденція до малодітного типу відтворення населення. По-друге, сім'я, зберігаючи за собою функцію ранньої соціалізації дітей, все більше поділяє вирішення цього завдання з громадськими виховними закладами. Підготовка до трудової діяльності, прищеплення професійних навичок майже повністю здійснюється поза сімейними інститутами виховання: школою, ПТУ, технікумами, інститутами тощо. Сім'я формує морально-психологічне ставлення до вибору виду трудової діяльності, але майже повністю загубила можливість професійної підготовки до майбутнього трудового життя.

Важливою проблемою сучасного суспільства є різке зменшення кількості народжених. Омолодження шлюбів, економічна, моральна, психологічна непередготовленість до сімейного життя молодих людей, що вступили у шлюб, виявляється в небажанні мати дітей взагалі, відсунути їх появу або обмежитися однією дитиною. Погіршення становища молоді сім'ї, збільшення кількості розлучень молодих людей, що живуть поза сім'ями, стимулює не тільки зниження народжуваності, а й збільшення кількості неблагополучних сімей, дитячих захворювань, девіантної поведінки.

Рекреативна функція включає в себе надання фізичної, матеріальної та психологічної взаємодопомоги, зміцнення здоров'я членів сімей, організацію дозвілля. В наш час помітно поширюється сімейний туризм, сімейна організація фізичного загартування. Але в цілому рекреативна функція сім'ї все більше передається державним і громадським інститутам, культурно-дозвільним установам. Зростає значення школи.

Важливого значення набуває роль сім'ї у забезпеченні морального, психологічного захисту своїх членів, зберігається також функція надання матеріальної та фізичної допомоги непрацездатним або літнім родичам.

Комунікативна функція задовольняє потребу членів сім'ї у спілкуванні та взаєморозумінні. Психолого-педагогічні дослідження підтверджують, що процес формування різних соціальних орієнтацій та установок, емоційної культури, морального та психічного здоров'я людини знаходиться в прямій залежності від характеру внутрісімейного спілкування, морально-психологічної атмосфери сім'ї. Регулятивна

функції включає в себе систему регулювання відносин між членами сім'ї, в тому числі первинний соціальний контроль, реалізацію влади та авторитету. У минулому держава сприяла ствердженню в сім'ї влади та авторитету голови сім'ї, який протягом усього життя ніс відповідальність за поведінку своїх нащадків. Були передбачені покарання за неслухняність.

У демократичній сім'ї комунікативна та регулятивна функції сімейного виховання набувають нового змісту, в своїй переважній більшості сучасні сім'ї складаються з двох поколінь: батьків і дітей. Дідусі та бабусі живуть, як правило, окремо. Внаслідок цього батьки не мають можливості користуватися досвідом і підтримкою старших поколінь. В той же час доцільність застосування цього досвіду в нових соціально-історичних умовах в деяких випадках має проблематичний характер.

За останні роки стосунки між батьками та дітьми зазнали суттєвих змін. Вони стали більш емоційно-психологічними, тобто почали відзначатися глибиною і будуватися на основі взаємної прихильності. В цілому в сім'ї спостерігається руйнування усталених традицій та форм сімейного виховання. Батько, як правило, перестає бути головою, сучасний побут знищує необхідність у виконанні ним багатьох традиційних чоловічих обов'язків в домашньому господарстві. Натомість зростає значення матері-господині.

Виховна функція сім'ї зберігає своє домінуюче значення серед інших функцій і набуває в сучасних умовах інтегрованого соціального змісту. В її реалізації знаходять своє відбиття всі інші функції сім'ї. Виховна функція сприяє фізичній досконалості членів сім'ї, зміцненню їх здоров'я, виробленню навичок щодо санітарно-гігієнічної культури.

Сімейна соціалізація враховує всю сукупність факторів та обставин, які впливають на формування і розвиток особистості. Тому соціальна педагогіка розглядає виховні функції сім'ї в широкому плані. Іншими словами, вона включає сюди не тільки цілеспрямоване виховання дітей, а й усю систему взаємовідносин в сім'ї, формуючих особистість (структуру, рольову поведінку, психологічні механізми сімейної соціалізації тощо).

Провідний методологічний принцип соціальної педагогіки в роботі з сім'єю є таким: сім'я – це головний осередок суспільства, де здійснюється базисна соціалізація дітей за рахунок посилення всіх її основних функцій, і в першу чергу – виховної, рекреативної (фізич-

ної, матеріальної, моральної, психологічної взаємодопомоги, організації дозвілля), регулятивної та феліцітологічної (відчуття щастя в сім'ї).

До проблем, що становлять зміст соціально-педагогічної роботи з сім'єю, входять:

- систематизація та оновлення найбільш доцільних форм і методів роботи з сім'єю;
- пошук нових шляхів взаємодії сім'ї з „відкритою” школою, із залученням всіх елементів мікро середовища;
- опора в співробітництві з сім'єю на діяльність соціального педагога з метою посилення ролі сім'ї в соціалізації дітей та юнацтва.

2. Виховання дитини в сім'ї як соціально-педагогічне явище

Соціальна дієздатність сім'ї, рівень виконання нею завдань перед суспільством залежить від багатьох характеристик, які вимагають вивчення сім'ї та сімейного виховання як соціально-педагогічного явища.

Сім'я – один з найважливіших інститутів соціалізації особистості. Вона є персональним середовищем життя та розвитку підростаючих поколінь. Персональне середовище розвитку – це середовище, яке зумовлює спосіб життя дитини, її соціальне існування. В персональному середовищі формуються нові соціальні якості дитини, її вміння та навички.

Якість і зміст персонального середовища розвитку дитини, орієнтація на соціально-позитивний або соціально-негативний вплив визначаються за допомогою таких параметрів:

- соціально-культурний, що передбачає освітній рівень батьків, їх участь у суспільному житті. Оцінка рівня культури сім'ї полягає не тільки в кількості педагогічних і загальнокультурних знань. Важливого значення набувають питання про те, чи вміють батьки та інші дорослі члени сім'ї поважати особистість дитини, усвідомлювати те, що вона формується під впливом сімейної атмосфери, враховувати це у побутовому спілкуванні, чи розуміють вони необхідність взаємного виховання та самовиховання;
- соціально-економічний, який визначається майновими характеристиками сім'ї, а також завантаженістю батьків на роботі;

- техніко-гігієнічний – залежить від умов проживання, влаштованості житла, особливостей способу життя;
- демографічний – визначається структурою сім'ї.

Сім'я – це той різновіковий колектив, членом якого стає дитина з перших років свого існування і вплив якого відчуває упродовж довгих років. Структура цього колективу закріплюється звичаями, культурними та національно-сімейними традиціями, моральними та правовими нормами. В межах цієї структури формується певна система стосунків між старшими та молодшими, батьками і дітьми, що визначають психологічний клімат сім'ї. Тут формується і світогляд дитини, ставлення до навколишнього світу. Спільне ведення домашнього господарства впливає на рівень матеріальної забезпеченості, визначає можливості спільного дозвілля, смаки, уподобання, ціннісні орієнтації сім'ї, культуру її побутово-предметного середовища. Непомітно для себе дитина оволодіває вміннями та навичками в різних сферах функціонування суспільства: насамперед, навичками людського спілкування. Поступово в дітей формується досвід сімейного життя, ставлення до родини як найвищої цінності.

Сучасні сім'ї є досить різноманітними, і від цього залежить, яким змістом наповнюються механізми сімейної соціалізації. Важливого значення в соціальній педагогіці набуває питання про типологізацію сімей на основі аналізу наслідків впливу на формування соціальних навичок дитини. Умовно сім'ї поділяються на благополучні та неблагополучні. Сімейне благополуччя визначається високим рівнем внутрісімейної моральності, духовності, задоволеності емоційно-психологічних потреб усіх її членів. Воно залежить не стільки від матеріально-економічної забезпеченості сім'ї, прибутків, скільки від гуманізму взаємовідносин, вміння любити і поважати одне одного.

Спільне життя в родині вимагає координації дій її членів у вирішенні всіх питань внутрісімейного життя. У благополучній сім'ї взаємоповага і взаєморозуміння формують позитивну моральну атмосферу. Виконання взаємних обов'язків узгоджуються із взаємними прагненнями та інтересами членів сім'ї. Спільність інтересів у багатьох сферах духовного життя впливає на оцінку різних життєвих ситуацій, визначення раціональних способів вирішення всіх сімейних проблем, розуміння завдань сімейного виховання.

Благополучна сім'я створює душевний комфорт, врятовує від нервових перевантажень не тільки дорослих, а й дітей. Дитина відчуває себе рівноправним членом сімейного колективу: її люблять, але

не балують, залучають до сімейної праці, але враховують і її особисті інтереси та потреби. Матеріальна забезпеченість та освітній рівень батьків сприяють зміцненню дружби між батьками та дітьми, їх бажанню проводити разом вільний час, в довірливому спілкуванні вирішувати сімейні проблеми, виходити переможцями із складних життєвих ситуацій. У нормальній сімейній атмосфері дитина зростає доброзичливою, гуманною, спокійною та оптимістичною. У неї формуються такі цінні соціальні якості, як доброта, взаємодопомога, почуття впевненості, щастя. Механізми соціалізації функціонують активно – діти цінують поради і допомогу батьків, наслідують їх особистий приклад.

Видатний педагог В. О. Сухомлинський підкреслював, що у хорошій сім'ї, де батько і мати живуть у злагоді, де панують тонкі стосунки добра, злагоди, взаємної поваги батьків, перед дитиною розкривається все те, на чому стверджується її віра в людську красу, її душевний спокій, рівновага.

Аналіз сучасних сімей має певні особливості й не може вмішуватися в жорсткі рамки визначених характеристик. Тому у визначенні соціально-педагогічного діагнозу щодо “благополучних” або “неблагополучних” сімей необхідно враховувати так звані “перехідні” форми, в яких персональне середовище розвитку дитини залежно від конкретної ситуації наповнюється позитивним або негативним змістом.

Існують сім'ї, де дорослі намагаються не стільки “формувати” особистість дитини, дисциплінувати її, скільки допомагати її індивідуальному розвитку, добиватися емоційної єдності, розуміння, співчуття. В інших батьків метою є підготовка дитини до життя за допомогою тренування її волі, навчання необхідним та корисним навичкам (на думку батьків). Своєрідну групу становлять батьки, які в сімейному вихованні доповнюють цю систему прагненням жорстко контролювати не тільки поведінку, а й внутрішній світ дитини, її думки, бажання тощо. Нерідко це призводить до глибоких сімейних криз і конфліктів. Так поступово втрачаються навіть зовнішні ознаки благополучної сім'ї. Цілеспрямоване, частіше стихійне виховання подібними “методами” викликає обурення дитини, небажання виконувати накази батьків. Сім'я втрачає для дитини свій зміст, душевний дискомфорт змушує шукати притулку в різних соціальних середовищах. Дитина потребує поважливого ставлення до себе, опіки і розвитку здібностей й можливостей, що в неї закладені. Мета сімей-

ної соціалізації – формування її як особистості, що буде допомагати створенню демократичного, гуманного суспільства і діяти в ньому.

Сучасна соціальна психотерапія визначає два типи сімей: тоталітарні (домінаторні) і партнерські. Показниками формування тоталітарних відносин в сім'ї американські психотерапевти Беррі та Дженней Уайнхолд визначають: зловживання владою, відсутність рівноправ'я, конкурентні (змагальні) структури, суворі правила сімейних заходів, сімейної єдності та співчуття. Основними ознаками партнерської сім'ї вважаються відкритість сімейних стосунків, гнучкі правила розпорядку, тісна сімейна згуртованість, співчутливі відносини, почуття захищеності тощо. Зрозуміло, що в жодній сім'ї немає і не може бути повного набору характеристик домінаторної сім'ї, як і ознак партнерської. Проте домінування тих чи інших показників багато в чому визначає стиль сімейної соціалізації і ставлення дитини до сім'ї.

Дослідження особистості диктаторів ХХ ст. наводить на роздуми про те, що є прямий в'язок між структурою їх сімей і рисами їх особистості. Еліс Міллер у книзі «Для нашого власного блага: прихована жорстокість у вихованні дітей та коріння насильства» підкреслює, що сім'я Гітлера була точним прототипом тоталітарного режиму. Єдиним абсолютним правилом був батько. Жінка і діти були повністю підкорені його владі і залежали від його примх, настрою, волі.

Дослідження вчених доводять, що недостатність батьківської любові, ласки, доброти, уваги, турботи породжують явище депривації, коли дитина не може тривалий час задовольнити достатньою мірою свої людські психологічні потреби. Це не тільки веде до зниження інтелекту, зривів у поведінці, нервовості, а й посилює агресивність особистості, що може позначитися на її майбутньому дорослому житті. Неправильне виховання, нестійка психологічна (або негативно стійка) атмосфера персонального середовища розвитку дитини загострює негативні риси характеру, спричинює нескладні ураження центральної нервової системи (які в умовах нормального сімейного виховання проходять самі собою), інші патології. Все це вияви дезорганізації сім'ї як інституту соціального виховання. Існування сімей, які соціальна педагогіка визначає як неблагополучні, є фактичним доказом наведених теоретичних положень.

Неблагополучними називають сім'ї, які в силу тих чи інших причин повністю або частково втратили свої виховні можливості, внаслідок чого складаються несприятливі умови для виховання дитини.

До неблагополучних належать:

- сім'ї, де батьки зловживають спиртними напоями, ведуть аморальний спосіб життя, вступають у конфлікт з морально-правовими вимогами суспільства (припускаються різних видів правопорушень);
- сім'ї з низьким морально-культурним рівнем батьків;
- сім'ї зі стійкими конфліктами у взаємостосунках між батьками, батьками та дітьми;
- неповні сім'ї;
- сім'ї, зовні благополучні, які допускають серйозні помилки, прорахунки в системі сімейного виховання внаслідок невміння будувати правильні взаємини між членами сім'ї, низької педагогічної культури та неосвіченості.

Особливу групу неблагополучних сімей складають сім'ї, які зовні мають благополучний характер, але допускають серйозні помилки в сімейному вихованні. Внаслідок невміння будувати правильні взаємостосунки між членами сім'ї, низької педагогічної культури та неосвіченості батьків їх спілкування з дітьми є формальним.

Помилки в системі виховання такої сім'ї мають стійкий характер і полягають:

- у відсутності вимог до дитини;
- безконтрольності з боку батьків за поведінкою та успішністю дитини;
- надмірній батьківській любові;
- надмірній суворості виховання;
- відсутності врахування вікових та індивідуально-психологічних особливостей дитини.

Всі ці недоліки негативно позначаються на соціалізації дитини. Крім того, існують показники внутрісімейного життя, які створюють негативний емоційно-психологічний мікроклімат сім'ї. Серед них:

- споживацький характер ставлення до життя, негативне ставлення до праці;
- невідповідність морально-естетичних принципів сім'ї загальноприйнятим суспільним нормам;
- відсутність єдності життєвих позицій;
- невміння раціонально вирішувати сімейні конфлікти;

- негативний стиль життєвих взаємовідносин.

Вихована в таких умовах дитина відрізняється негативним ставленням до сім'ї, відсутністю потреб до спілкування з батьками, конфліктністю, негативним ставленням до суспільства, замкненістю, неадекватною самооцінкою.

Соціальному педагогу необхідно пам'ятати, що параметри визначення конкретної неблагополучної сім'ї і наслідків її виховання мають багато спільних рис, незалежно від характеру неблагополуччя. Батьки в таких сім'ях потребують кваліфікованої суспільно-соціальної та методичної допомоги. Тому робота школи, соціальних служб з цими сім'ями не втрачає своєї актуальності. Діти з таких сімей не мають необхідних умов для повноцінного розвитку і потребують посиленої уваги з боку всіх соціальних інститутів суспільства. Організацію методичної допомоги батькам (якщо вони мають бажання нею скористатися, здійснює соціальний педагог, школа на основі формування стосунків співробітництва, взаємодопомоги, взаєморозуміння.

Кожна неблагополучна сім'я має свою специфіку, свій характер сімейного неблагополуччя. Неповна сім'я викликає особливе занепокоєння. В Україні зростає кількість розлучень. Це означає, що зростає і кількість дітей, які не отримують повноцінного виховання і матеріального забезпечення. У виховній практиці школи склалася думка про те, що в неповній сім'ї не завжди зростають важко-виховувані діти. Інколи їх навчання, поведінка в школі, ставлення до батьків та суспільства не викликають занепокоєння педагогів. Цей висновок має право на життя, проте необхідно підкреслити, що неповні сім'ї – явище неоднорідне і його характеристика не може бути однозначною.

Неповними сім'ї стають з різних причин: розлучення подружжя або смерть одного з батьків, позбавлення одного з батьків батьківських прав, перебування в місцях позбавлення волі, позашлюбна дитина тощо. Негативно впливає на дитину розлучення батьків. Незалежно від причин припинення шлюбних, відносин між батьками виховання дітей в таких сім'ях має ряд проблем, зокрема, проблеми побутового змісту, збіднення змістовності й тривалості спілкування з дитиною (внаслідок завантаження іншими проблемами). Ці та інші складності неповної сім'ї такого типу знаходять відображення у стилі спілкування: втрачається врівноваженість, доброзичливість, заявляється роздратованість, байдужість, погіршується емоційна атмосфера в сім'ї.

Стійкі внутрісімейні конфлікти формують так звані конфліктні сім'ї. Вони виникають внаслідок відсутності у взаємостосунках між батьками взаєморозуміння, взаємодопомоги, щирості, морально-емоційної вихованості. В цих сім'ях панують грубість, чвари, взаємні погрози та образи. Проблеми виникають як результат суперечливих потреб подружжя, незгод і т. п. Накопичуються проблеми та досвід їх деструктивного вирішення. Виникає стійке незадоволення, що призводить до сімейної кризи.

Особливості конфліктної сім'ї залежать від стадії її розвитку та особливостей індивідуальності кожного її члена. На стадії взаємної адаптації формуються і шляхи виходу з конфлікту. Рівень сприятливості до конфліктної ситуації, установка особистості на її подолання скорочують або продовжують цей період.

Найбільш серйозними проблемами в таких сім'ях є те, що взаємостосунки між батьками не тільки позначаються на морально-емоційній атмосфері сім'ї, а й можуть викликати нервово-психічні розлади, особливо молодших членів сімейного колективу. Дитина перебуває у стані постійної тривожності. У неї виникають суперечливі почуття до батьків (особливо батька). Формуються такі "дефекти" характеру, як підвищена збудливість, страх, невпевненість у своїх силах. Відсутність позитивних емоцій компенсується їх пошуком у вуличних компаніях, бродяжництві, зверненні до алкоголю, наркотиків.

Проблема алкоголізму батьків давно відома в педагогічній теорії та практиці. Сім'ї, де вона існує, вбирають в себе всі негативні якості неблагополучних сімей. Формування дитини в такій сім'ї спотворюється. Вона народжується слабкою, хворобливою, страждає на нервово-психічні захворювання, зростає без турботи, достойної опіки, не має найнеобхіднішого.

В останні роки важливого значення в системі сімейного виховання набуває морально-культурний розвиток батьків. Його низький рівень теж є показником всіх типів неблагополуччя сімей. Внаслідок духовної обмеженості, примітивізму життєвих потреб сім'я самоусувається від життя суспільства. Батьки є далекими від того, щоб створювати дитині сприятливі умови для формування і розвитку її особистості. Відповідно рівень її розумового становлення не відповідає вимогам сучасного суспільства. Вона не може адекватно сприймати шкільні вимоги, конфліктує з учителями та однолітками.

Захистити дитину від сімейного неблагополуччя може тільки система регулювання сімейного виховання. Ця робота неможлива без встановлення тісного контакту з батьками. Вони повинні відчувати з боку соціального працівника доброзичливе ставлення, його розуміння дитини і турботу про її долю, щире бажання допомогти.

Найважливішим у роботі з неблагополучною сім'єю є встановлення контактів з батьками, демократизація і гуманізація стосунків співробітництва, нейтралізація негативного впливу сімейного неблагополуччя та особистість дитини. Найбільш ефективними формами цієї роботи світова практика визнає індивідуальну та індивідуально-групову. Це можуть бути індивідуальні бесіди, активізація співробітництва батьків із школою, консультації тощо.

Отже, сім'я – це складне соціально-педагогічне явище, яке має інтегровану структуру і визначається певними соціально-педагогічними параметрами. Первинна соціалізація дитини в сімейному вихованні відбувається за допомогою психологічних механізмів, які мають суто індивідуальний характер і залежать від типу сім'ї (благополучна – неблагополучна). Педагогічне середовище розвитку дитини створюється в процесі сімейного виховання і залежить від структури сім'ї, стилю її соціалізації, національних традицій та звичаїв виховання.

Розуміння сім'ї як соціально-педагогічного явища створює умови для формування більш широких зв'язків між сім'єю та іншими інститутами соціального виховання, державою в цілому, можливостей щодо професійної корекції сімейного виховання, компенсації його недоліків, підвищення педагогічної культури батьків, захисту дитини від несприятливого впливу сім'ї.

3. Педагогічні шляхи подолання суперечності між ціннісними орієнтаціями сім'ї та суспільства

Найважливішою умовою ефективності виховного процесу у сімейній соціалізації особистості є інтеграція сил всіх соціальних інститутів, які складають оточуюче середовище дитини. Поряд з цим необхідно використовувати індивідуально-психологічні засоби впливу на особистість та індивідуально-групові форми роботи з конкретним сімейним колективом. У зв'язку з цим зростає значення роботи соціального педагога як посередника між сім'єю та іншими інститутами соціалізації дитини і як особи, котра здійснює різні види соціальної та

соціально-терапевтичної допомоги на індивідуально-психологічному рівні.

Криза сучасної сім'ї як інституту первинної соціалізації особистості та осередку суспільства, що переживає складний період соціально-економічного і соціально-політичного розвитку, вимагає визначення тих проблемних ситуацій, які негативно впливають на виховання дитини. Серед них:

- нестабільність шлюбу, нестійкість сім'ї, неповної сім'ї;
- розрив вікових, а також інтелектуальних та інших рівнів сім'ї, руйнування традицій сімейного виховання;
- дефіцит чоловічого впливу на виховання дітей, водночас – висока завантаженість жінок виробничими та економічно-господарськими проблемами;
- педагогічна та психологічна неосвіченість дорослих членів сім'ї;
- дестабілізуючий вплив пияцтва та алкоголізму, цинізму та бездуховності на стійкість сімейних стосунків;
- значне і різке скорочення міжсімейних, міжособистісних і навіть внутрісімейних контактів, зниженні контактності, здатності до комунікації;
- проблеми сімейного дозвілля.

Виникнення цих проблемних ситуацій тісно пов'язано з тим тривожним становищем в організації системи соціального виховання, яке спостерігається в суспільстві, і низьким рівнем втручання батьків у соціально-педагогічну сферу розвитку дитини, порівняно невисокий обсяг їх участі в житті дитини та спілкування з нею.

Негативне ставлення до себе є однією з головних психологічних причин поширення злочинності серед молоді. Приниження почуття власної гідності призводить до наркоманії, алкоголізму, агресивної поведінки та психічних відхилень.

Заглиблення кризового стану суспільства, сім'ї, а також потреба надати дієву педагогічну, психологічну, медичну допомогу в організації і проведенні сімейного дозвілля, висунули на перший план питання про створення міжвідомчих закладів, які повинні реалізувати нові підходи щодо ранньої профілактики антигромадської поведінки неповнолітніх. Прикладом може стати створення міжвідомчого центру творчості молоді як суспільно-громадського закладу міжвідомчого типу за місцем проживання. Об'єктами його діяльності повинні стати неповні, неблагополучні, багатодітні сім'ї, а також ті, які за умов, що

склалися, звертаються за допомогою, зокрема діти з важкою долею, схильні до асоціальних дій, з медико-біологічними відхиленнями, що мають бажання і потребу одержати кваліфіковану допомогу. У створенні подібних центрів повинні брати участь всі соціальні інститути, що розташовані в зоні його дії (за місцем проживання).

Систематизація та оновлення найбільш доцільних форм співробітництва між школою і сім'єю, перебудова організаційних форм роботи з сім'єю, внесення змін у зміст і методику педагогічного керівництва – все це є сферою діяльності СПК. Перспективними шляхами в роботі з сім'єю є формування нових взаємин між сім'єю і школою.

Націленість сучасної школи на сім'ю створює умови для формування єдиної відкритої соціально-педагогічної системи. Провідною ідеєю сучасних систем такого типу є:

- опора на сім'ю з метою підвищення її педагогічної освіченості й культури батьків;
- організація суспільно корисної та культурно-дозвільної спільної діяльності батьків та дітей, залучення до цих процесів громадських формувань, виробничих колективів мікрорайону;
- використання національних звичаїв і традицій виховання.

Уведення в структуру «відкритої» школи нових посад та об'єднань (соціальних педагогів і психологів, організаторів за місцем проживання, формування різновікових об'єднань в соціумі тощо) також сприяє формуванню нових відносин між школою і сім'єю.

Форми роботи соціального педагога з сім'єю в межах школи: оновлення системи педагогічної освіти батьків.

Обов'язковим елементом системи є диференціація сімей на групи відповідно до ставлення до своїх батьківських обов'язків, морально-психологічної атмосфери в сім'ї. Дієвість визначених методів залежить від ретельності та об'єктивності їх вивчення. Допомогти в цьому може система критеріїв, зокрема:

- кількісний та якісний склад сім'ї;
- професійні та любительські інтереси її членів;
- морально-психологічний клімат сім'ї.

Для їх визначення застосовуються індивідуальні та групові методи дослідження.

Проведена диференціація сімей дозволяє зробити розумне планування та організувати роботу соціального педагога в соціумі, надати відповідні рекомендації шкільній адміністрації. План повинен мати не менше трьох розділів: педагогічна освіта, організація спільної

діяльності дітей та батьків у мікрорайоні, індивідуальна робота з сім'ями.

Пошук нових форм педагогічного просвітництва включає застосування ділових ігор, диспутів, зустрічей за круглим столом. Покращання стосунків між батьками та дітьми може сприяти діяльність проблемної групи «Сім'я: проблеми, пошуки, рішення», яка під керівництвом соціального педагога обговорює актуальні питання сучасної сім'ї та сімейного виховання, проводить соціально-психологічний аналіз сімей, створює умови для виявлення стану піклування про хворих, літніх людей, малозабезпечених, допомагає неповним сім'ям тощо. Програма дій проблемної групи охоплює різні види сприяння розвитку та допомоги сім'ї, створення в мікрорайоні служби добрих послуг, клубів милосердя, методичних центрів для консультування батьків тощо. В цьому плані цікавим є досвід роботи, яку проводить асоціація батьків Фінляндії. Асоціація є головною організацією місцевих відділень. Її мета – підвищення благополуччя дітей на основі співробітництва між школою і сім'єю. Діяльність асоціації полягає у розвитку нових форм співробітництва батьків і школи, постійній увазі досліджень у галузі освіти, наданні членам асоціації інформації про тенденції розвитку шкільної освіти, публікації відповідних матеріалів, організації семінарів, зустрічей, створенні навчальних програм.

Головним завданням Асоціації округу Леннокс Хіл (США) є піклування про дітей. Асоціація створена більше ста років тому, і до цього часу зона її діяльності поширилася і на дорослих. Штатні співробітники працюють з дітьми, важкими підлітками, неповними сім'ями, людьми, які потребують соціальної допомоги. Існує програма психо-соціальної реабілітації. В асоціації надають допомогу дітям усіх вікових груп - від дошкільнят до випускників. Старшокласникам надаються робочі місця після уроків. Асоціація має свій табір для відпочинку, туристичні табори.

Цікавим є вирішення проблеми з організації посередницької діяльності між школою та сім'єю в американській програмі «Школа – дім», яка була започаткована в діяльності асоціації вже з 1960 року. Вона орієнтована на роботу з сім'ями густо заселених неблагополучних районів.

У вітчизняній моделі соціально-педагогічної системи мікрорайону також відбуваються зміни в індивідуальній роботі з сім'ями, яку веде соціальний педагог.

Обов'язки соціального педагога:

- веде журнал спостережень та індивідуальної роботи з сім'ями та їх дітьми;
- вивчає і регулює морально-психологічну атмосферу в сім'ї; сприяє розвитку інтересів учнів;
- організує участь дітей та дорослих у суспільній діяльності.

Соціальну основу співробітництва школи і сім'ї у вихованні дітей складає спільність мети шкільного і сімейного виховання. Тому так важливо для соціального педагога уникнути негативних факторів спілкування з батьками, які гальмують розвиток співробітництва. Найпоширеніші з них:

- авторитарний характер дій;
- відсутність вміння трансформувати сучасні соціальні вимоги в педагогічні завдання;
- низька педагогічна культура і відсутність гнучкості педагогічних позицій, низька комунікабельність і культура спілкування;
- недостатній розвиток організаційних здібностей;
- невміння реально оцінити виховний потенціал сім'ї, батьків.

Необхідно пам'ятати про можливість негативного ставлення батьків до співробітництва. Тому в організації співробітництва з сім'єю багато залежить від особистісних якостей соціального педагога, його загальнокультурної та педагогічної досконалості.

Цікаві підходи до діяльності вчителя – посередника між школою та сім'єю – сформувалися в американській та британських моделях програми «Школа – дім». Коло його обов'язків досить широке. До нього входять: відвідування сімей, бесіди з дітьми, батьками, представниками установ, робота в групах підтримки батьків, консультації тощо.

Важливого значення набувають такі особистісні характеристики, як гнучкість, вміння формувати контакти на основі взаємодовіри та взаєморозуміння з сім'ями. Інколи досліджують діяльність учителів-посередників, вивчають потреби батьків, якщо треба – вносять поправки в шкільне законодавство. Рух на шляху співробітництва з сім'єю вимагає майстерності від учителів-посередників, свідомого підходу до своєї роботи.

У підвищенні виховної функції сім'ї великого значення набуває використання національних традицій та звичаїв. Відродження національних звичаїв, впровадження їх у спільну культурно-дозвільну діяльність батьків та дітей сприяє формуванню взаєморозуміння і злагоди в сім'ях.

Великий інтерес в системі міжвідомчих культурно-дозвільних центрів відкритого типу викликають дошкільні мікрорайонні центри. Вони реалізують можливості ранньої соціалізації дітей за рахунок залучення до цієї роботи колективів дитячих садків, батьків, школи, різних клубів, підприємств, громадських організацій.

Яке ж місце займають суспільні форми дошкільного виховання? Діти дошкільного віку мають природну потребу у спілкуванні з навколишнім світом, взаємодії з ним та пізнанні. Ці процеси відбуваються незалежно від умов існування. Діти не можуть не вступати у взаємодію із своїм оточенням, адже воно різними засобами впливає на них. Характер цього впливу може бути позитивним або негативним. У зв'язку з цим необхідно усвідомлювати, що всі дошкільні заклади повинні вирішувати і виховні, і освітні завдання.

Процес соціалізації дитини дошкільного віку найбільш ефективно здійснюється за умов співробітництва батьків і вихователів. Проте сучасні моделі освіти в більшості випадків орієнтуються на перебування дитини або у виховному, або в освітньому закладі. Тому при переході з дитячої садка до школи діти змушені пристосовуватися до нового режиму, який негативно впливає на їх психіку, викликає нервову перевантаженість, стомлює.

Цікавий досвід вирішення проблеми має місце в роботі общинного центру сімейного виховання, що у Великобританії. Провідним принципом його діяльності є підтримка і допомога сім'ям і дітям, розвиток потенційних виховних можливостей кожної сім'ї. Общинний центр існує на кошти благодійних фондів, що дозволяє розробляти і впроваджувати різні проекти щодо догляду та вихованню малолітніх дітей. Так, з метою створення найбільш сприятливих умов соціалізації дітей розробляються різні форми дошкільних закладів, в діяльності яких враховуються не тільки поради психологів, психотерапевтів, соціальних педагогів, а й бажання та інтереси батьків. Головними вихователями дитини залишаються батьки, вплив сімейного середовища є визначальним. Допомога дошкільних закладів полягає у створенні рівних можливостей для раннього розвитку дитини. Тому більш перспективними, на думку організаторів центру, є заклади, в яких розвиток дитини в плані навчання відбуватиметься в процесі виховання.

Загальноприйнята модель дитячих садків нині поступово втрачає свою актуальність. Все актуальнішою стає потреба у дитячих дошкільних закладах, де термін перебування дітей не має регламентованого характеру (особливо для працюючих батьків), де дитина могла б тіль-

ки відвідувати денні заняття, а догляд за нею здійснювала б сім'я, дитячих садків з індивідуальним режимом відвідування (один-два дні на тиждень – перебування у дитсадку, а в інший час – удома з батьками).

Зміст курсу виховання в дошкільних закладах зорієнтовано на вирішення ряду завдань: розвиток в дитині почуття самоповаги, поваги до інших, прагнення до взаєморозуміння і співробітництва (засвоєння головних навичок спілкування), сприяння розвитку сім'ї та сімейного виховання як головного інституту первинної соціалізації дитини. Курс виховання на кожному етапі обговорюється з батьками. З сім'ями проводяться консультації. В обговоренні питань беруть участь і місцеві общини.

Отже, сім'я є головним інститутом соціалізації. Вона пройшла великий історичний шлях розвитку, який призвів до суттєвих змін у функціях і значенні сім'ї в суспільстві. Сучасні сім'ї як у дзеркалі відбивають всі складності та протиріччя соціально-економічного й морально-духовного розвитку суспільства. Це позначається на якості існування сім'ї, виконанні нею своїх завдань, серед яких провідним є виховання дітей. Сім'я вимагає захисту, уваги і поважливого ставлення до себе. Тому діяльність соціального педагога і скерована на те, щоб в процесі посередницької діяльності створювати найбільш сприятливі умови життєдіяльності сім'ї, залучати до цієї роботи всі виховні інститути.

Рекомендована література:

1. Сисоєва С.О. Нариси з історії розвитку педагогічної думки : навчальний посібник / С.О. Сисоєва, І.В. Соколова. – К. – Центр навчальної літератури. – 2003. – 208 с.
2. Коваль А.Г. Соціальна педагогіка / Соціальна робота : навч. посібник / А.Г. Коваль, І.Д. Зверєва, С.Р. Хлебнік. – К.: ІЗМН, 1997. – 392 с.
3. Постовий В.Г. Сучасна сім'я та її педагогіка / В.Г. Постовий. – К., 1994.
4. Робоча книга вихователя. Випуск 1 / Укладачі О.І. Тимчишин, В.І. Уруський. – Тернопіль: ТОІППО, 2000. – 300 с.
5. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / За ред А.Й. Капської, І.М. Пінчук, С.В. Толстоухової. – К., 2000. – 260 с. – С. 185-187.

6. Соціальна педагогіка : навчальний посібник / За ред. А.Й. Капської. – К., 2000. – 264 с. – С. 181-205.

Додаток К.

Ідеї сімейного виховання у творах А.С. Макаренка

План

1. Виховання і перевиховання дитини.
2. Структура сім'ї, кількість дітей у сім'ї, неповна сім'я.
3. Мета виховання.
4. Особистість вихователя.
5. Батьківський авторитет. Види несправжнього батьківського авторитету (авторитет пригнічення, віддаленості, педантизму, резонерства, любові, доброти, дружби, підкупу). Справжній батьківський авторитет.
6. Дисципліна і режим.
7. Гра. Стадії гри. Помилки батьків при організації дитячої гри. Види іграшок.
8. Сімейне господарство.
9. Виховання в праці.
10. Статеве виховання.

1. Виховання і перевиховання дитини

Під цілями виховання А.С. Макаренка розумів програму людської особи, проблему людського характеру, причому в поняття характеру він вкладав весь зміст особистості, тобто і характер зовнішніх проявів, і внутрішньої переконаності, і політичне виховання, і знання, і геть усю картину людської особи. Він також вважав, що педагоги повинні мати таку програму людської особи, до якої всі повинні прагнути.

Тема ця актуальна на даний час, бо виховання дітей у кожній сім'ї стоїть на першому місці. Погляди А.С. Макаренка на дану тему можна коротко описати так: "Виховання дітей – найважливіша галузь нашого життя. Наші діти – це майбутні громадяни нашої країни й громадяни світу. Вони творитимуть історію. Наші діти – це майбутні батьки й матері, вони теж будуть вихователями своїх дітей. Наші діти повинні вирости прекрасними громадянами, хорошими батьками й матерями. Але й це – не все: наші діти – це наша старість. Правильне

виховання – це наша щаслива старість, погане виховання – це наше майбутнє горе, це наші сльози, це наша провина перед іншими людьми”.

Перед тим, як говорити про методи виховної роботи, звернемо нашу увагу на деякі питання, що мають загальне значення, що стосуються всіх напрямів, усіх деталей виховання, які завжди треба пам’ятати. Розглянемо погляди А.С. Макаренка на перевиховання.

Насамперед звертаємо нашу увагу ось на що: виховати дитину правильно й нормально набагато легше, ніж перевиховати. Правильне виховання з раннього дитинства – це зовсім не така важка справа, як багатьом здається. За своєю трудністю ця справа під силу кожній людині, кожному батькові й кожній матері. Добре виховати свою дитину легко може кожна людина, якщо тільки цього справді, захоче, а, крім того, це – справа приємна, радісна, щаслива. Зовсім інше – перевиховання. Якщо дитина виховувалася неправильно, коли батьки чогось не досягнули, мало про неї думали, а то буває й полінувалися, занедбали дитину, тоді вже багато доведеться переробляти. І ця робота виправлення, перевиховання – уже не така легка справа. Перевиховання вимагає і більших сил, і більших знань, більшого терпіння, а не в кожного з батьків усе це знайдеться. Дуже часто трапляються такі випадки, коли сім’я вже ніяк не може подолати труднощі перевиховання, і доводиться відправляти сина або дочку в трудову колонію. А буває і так, що й колонія нічого зробити не може, і виходить у життя людина не зовсім правильна. Візьмімо навіть такий випадок, коли переробка допомогла, вийшла людина в життя і працює. Усі дивляться на неї, і всі задоволені, і батьки в тому числі. Але того ніхто не хоче підрахувати, скільки все-таки втратили. Якби цю людину із самого початку правильно виховували, вона більше взяла б від життя, вона вийшла б у життя ще сильнішою, більш підготовленою, а значить, і щасливою. А, крім того, робота перевиховання, переробки – це робота не тільки важка, але й гірка. Така робота, навіть при цілковитому успіху, завдає батькам постійних прикростей, виснажує їх нерви, часто псує характер батьків.

Дуже багато помилок у сімейній роботі виходить через те, що батьки немов забувають, в який час вони живуть. Буває, що батьки на роботі, взагалі в житті, в суспільстві виступають як гарні громадяни, а до дітей ставляться жорстоко. Батькам тепер треба рекомендувати набагато тонше, обережніше й вміліше керівництво. Сім’я перестала бути сім’єю батька. Жінка користується такими самими правами, як і

чоловік, наша мати має права, рівні з правами батька. Сучасна сім'я підкоряється не єдиновладству батька, а являє собою колектив. У цьому колективі батьки мають певні права.

Батьки відповідають за свою сім'ю перед усім суспільством. Тому вони мають велику владу і повинні мати авторитет у своїй сім'ї. Хоч кожна сім'я є колектив рівноправних членів суспільства, вже ж батьки її діти відрізняються тим, що перші керують сім'єю, а другі виховуються в сім'ї.

Про все це кожен батько повинен мати цілком ясне уявлення. Кожен повинен розуміти, що в сім'ї він – не цілковитий, безконтрольний хазяїн, а тільки старший відповідальний член колективу. Якщо ця думка буде добре усвідомлена, то правильно піде вся виховна робота.

2. Структура сім'ї, кількість дітей у сім'ї, неповна сім'я

Ми знаємо, що ця робота не в усіх однаково успішно проходить. Це залежить від багатьох причин і насамперед залежить від застосування правильних методів виховання. Але дуже важливою причиною є і самий устрій сім'ї, її структура. Можна, наприклад, категоричного твердити, що виховання єдиного сина або єдиної доньки набагато важча справа, ніж виховання кількох дітей. Навіть тоді, коли сім'я зазнає деяких матеріальних труднощів, не можна обмежуватися однією дитиною. Єдина дитина дуже скоро стає центром сім'ї. Піклування батька і матері, зосереджені на цій дитині, звичайно, перевищують корисну норму. Батьківська любов у такому разі має певну нервозність. Захворювання цієї дитини або смерть переноситься такою сім'єю дуже тяжко, і страх такого нещастя завжди стоїть перед батьками і позбавляє їх потрібного спокою. Дуже часто єдина дитина звикає до свого виняткового становища і стає справжнім деспотом у сім'ї. Для батьків дуже важко буває загальмувати свою любов до неї та свої турботи, і мимоволі вони виховують егоїста.

Тільки в сім'ї, де є кілька дітей, батьківське піклування може мати нормальний характер. Воно рівномірно розподіляється між усіма. У великій сім'ї дитина звикає з наймолодшого віку до колективу, набуває досвіду взаємного зв'язку. Якщо в сім'ї є старші і молодші діти, між ними встановлюється досвід любові й дружби в найрізноманітніших формах. Життя такої сім'ї дає дітям можливість вправлятися в різних видах людських відносин. Перед ними проходять такі

життєві завдання, які єдиній дитині недоступні: любов до старшого брата й любов до молодшого брата – це зовсім відмінні почуття, уміння поділитися з братом або сестрою, звичка поспівчувати їм. Ми вже не говоримо, що у великій сім'ї на кожному кроці навіть у грі, дитина звикає бути в колективі.

Бувають і інші випадки неповної сім'ї. Дуже хворобливо позначається на вихованні дитини, якщо батьки не живуть разом, якщо вони розійшлися. Часто діти стають предметом розбрату між батьками, які відверто ненавидять один одного і не ховають цього від дітей.

Треба рекомендувати таким батькам, що з якоїсь причини розводяться, щоб у своїй сварці, у своєму розходженні вони більше думали про дітей. Будь-які незгоди можна розв'язати делікатніше. Можна приховати від дітей і свою неприязнь, і свою ненависть до колишньої дружини. Важко, звичайно, чоловікові, що залишив сім'ю, якось продовжувати виховання дітей. І якщо він уже не може благотворно впливати на свою стару сім'ю, то вже краще постаратися, щоб вона зовсім його забула, це буде чесніше. Хоч, зрозуміло, свої матеріальні зобов'язання щодо залишення дітей він повинен виконувати, як і раніше.

Питання про структуру сім'ї – дуже важливе, і до нього треба ставитись цілком свідомо. Якщо батьки по-справжньому люблять своїх дітей і хочуть їх виховати якнайкраще, вони намагатимуться і свої взаємні незгоди не доводити до розриву і цим не ставити дітей у найскрутніше становище.

3. Мета виховання

Друге питання, на яке слід звернути найсерйознішу увагу, – це питання про мету виховання. В деяких сім'ях можна спостерігати цілковиту безтурботність у цьому питанні: просто живуть поруч батьки й діти, і батьки сподіваються, що все само собою вийде. У батьків немає ні ясної мети, ні певної програми. Звичайно, в такому разі й результати будуть завжди випадкові, і часто такі батьки дивуються, чому це в них вирости погані діти. Ніякої справи не можна добре зробити, коли не відомо, чого хочуть досягти.

Кожен батько і кожна мати повинні добре знати, що вони хочуть виховати у своїй дитині. Треба ясно усвідомлювати свої власні батьківські бажання. Чи ви хочете виховати справжнього громадянина,

людину знаючу, енергійну, чесну, віддану своєму народові, працьовиту, бадьору і ввічливу? Потрібно добре міркувати над цим питанням.

І при цьому батьки завжди повинні пам'ятати: Ви виховуєте дітей не тільки для власної батьківської радості. Але під вашим керівництвом росте майбутній громадянин, майбутній діяч і майбутній борець. Якщо батьки схиблять і виховують погану людину, горе від цього буде не тільки їм, але й багатьом людям і всій країні.

Перед тим, як почати виховувати своїх дітей, потрібно перевірити власну поведінку. Є такі люди, що на роботі серед людей почувають себе громадянами, а домашні справи проходять у них зовсім незалежно від цього: дома вони просто мовчать, або, навпаки, поводяться так, як не повинен поводитись громадянин.

Не можна відділити сімейні справи від справ громадських. Активність у суспільстві або на роботі повинна позначатися і в сім'ї, сім'я повинна бачити як політичне й громадське обличчя і не відділяти його від обличчя батька. Все, що діється в країні, через вашу душу і вашу думку повинно приходити до дітей, те, що діється на вашій роботі, що радує або засмучує вас, повинно цікавити і ваших дітей. Вони повинні знати, що батько – громадський діяч, і пишатися їм, його успіхами, заслугами перед суспільством. І тільки в тому разі ця гордість біде здоровою гордістю, якщо її громадська суть дітям зрозуміла, якщо вони не пишаються просто хорошим костюмом, дорогим автомобілем чи мисливською рушницею.

4. Особистість вихователя

Отже, власна поведінка – вирішальна річ. Не думайте, що виховуєте дитину тільки тоді, коли з нею розмовляєте або повчаєте її, чи наказуєте їй. Ви виховуєте її у кожний момент вашого життя, навіть тоді, коли вас немає дома. Як ви одягаєтесь, як ви розмовляєте з іншими людьми і про інших людей, як ви радієте або сумуєте, як ви поводитесь з друзями і з ворогами, як ви смієтесь, читаєте газету, - усе це має для дитини велике значення. Найменші зміни в тоні дитина бачить або відчуває, всі повороти вашої думки доходять до неї невидимими шляхами, ви їх не помічаєте. А якщо дома ви грубі або хвастливі, або ви пиячите, а ще гірше, якщо ви ображаєте матір, вам уже не треба думати про виховання: ви вже виховуєте своїх дітей і виховуєте погано, і ніякі найкращі поради й методи вам не допоможуть.

Батьківська вимога до себе, батьківська пошана до своєї сім'ї, батьківський контроль над кожним своїм кроком – ось перший і найголовніший метод виховання!

Виховання дітей потребує найсерйознішого тону, найпростішого й щирого. В цих трьох якостях повинна полягати найвища правда вашого життя. Щонайменше додавання брехливості, штучності, зубо-скальства, легковажності прирікають виховну роботу на невдачу. Це зовсім не значить, що ви повинні завжди бути надуті, набундючені, – будьте просто щирі, хай ваш настрій відповідає моментові і суті того, що діється у вашій сім'ї.

Фокуси перешкоджають людям бачити справжні завдання, що стоять перед ними, фокуси насамперед розважають самих батьків, фокуси забирають час. А багато батьків так любить скаржитись на брак часу!

Звичайно, краще, коли батьки частіше бувають із дітьми, дуже погано, якщо батьки ніколи їх не бачать. Та все-таки треба сказати, що правильне виховання зовсім не вимагає, щоб батьки не спускали з дітей очей. Таке виховання може завдати тільки шкоди. Воно розвиває пасивність характеру, такі діти надто звикають до товариства дорослих, і духовне зростання їх іде надто швидко.

Батьки повинні добре знати, що робить, де перебуває, ким оточена ваша дитина, але ви повинні дати їй потрібну свободу, щоб вона була не тільки під вашим особистим впливом, а під багатьма різноманітними впливами життя. Не думайте при цьому, що ви повинні боязко відгороджувати її від поганих або навіть ворожих. Адже в житті однаково їй доведеться зіткнутися з різними спокусами, із чужими й шкідливими людьми та обставинами. Ви повинні виробити в дитині вміння розбиратися в них, боротися з ними, пізнавати їх вчасно. У парниковому вихованні, в ізольованому висиджуванні не можна цього виробити. Тому, цілком природно, ви повинні допустити, щоб ваші діти мали найрізноманітніше середовище, але ніколи не упускайте їх з уваги.

Дітям треба вчасно допомогти, вчасно спинити їх, спрямувати. Отже, від вас вимагаються тільки корективи до життя дитини, але зовсім не те, що називається «водити за руку». Для виховання потрібний не великий час, а розумне використання малого часу.

Справжня суть виховної роботи полягає зовсім не у ваших розмовах із дитиною, не в безпосередньому вашому впливі на дитину, а в організації вашої сім'ї, вашого особистого й громадського життя і

в організації життя дитини. Виховна робота – це насамперед робота організатора. Тому в цій справі немає дрібниць. Ви не маєте права нічого назвати дрібницею і забути про неї. Страшною помилкою буде думати, що у вашому житті або в житті вашої дитини ви що-небудь виділене велике й віддасте цьому великому всю вашу увагу, а все інше відкинете геть. Який-небудь бант, що його ви зав'язуєте у волоссі дівчинки, та чи інша шапочка, яка-небудь іграшка – усе це такі речі, які можуть мати в житті дитини величезне значення. Гарна організація в тому й полягає, що вона не випускає з уваги найменших подробиць і випадків. Дрібниці діють регулярно, щодня, щогодини, з них і складається життя. Керувати цим життям, організувати його і буде найвідповідальнішим завданням батьків.

5. Батьківський авторитет. Види несправжнього батьківського авторитету. Справжній батьківський авторитет

Виховання дітей починається з того віку, коли ніякі логічні докази й пред'явлення громадських прав узагалі неможливі, а тим часом без авторитету неможливий вихователь.

Батько і мати в очах дитини повинні мати цей авторитет. Часто доводиться чути запитання: що робити з дитиною, коли вона не слухається? Ось це саме “не слухається” і є ознакою того, що батьки в її очах не мають авторитету.

Звідки береться авторитет, як він організується?

Ті батьки, в яких діти “не слухаються”, схильні іноді думати, що авторитет із природи, що це – особливий талант. Якщо таланту нема, то нічого і зробити не можна, залишається тільки позаздрити тому, в кого такий талант є. Ці батьки помиляються. Авторитет може бути організований у кожній сім'ї, і це навіть не дуже важка справа.

На жаль, трапляються батьки, які організовують такий авторитет на фальшивих основах. Вони прагнуть, щоб діти їх слухалися, це їхня мета. А насправді – це помилка. Авторитет і слухняність не можуть бути метою. Мета може бути тільки одна: правильне виховання. Тільки цієї одної мети й треба прагнути. Дитяча слухняність може бути одним із шляхів до цієї мети. Саме ті батьки, які про справжню мету виховання не думають, добиваються слухняності ради самої слухняності. Якщо діти слухняні, батькам живеться спокійніше. От цей самий спокій і є їх справжньою метою. На перевірку завжди виходить, що ні спокій, ні слухняність не зберігаються довго. Авто-

ритет, побудований на фальшивих основах, тільки дуже короткий час допомагає, скоро все руйнується, не залишається ні авторитету, ні слухняності. Буває й так, що батьки добиваються слухняності, але всяка інша мета виховання занедбана: виростають, правда, слухняні, але слабкі діти.

Є багато видів такого фальшивого авторитету. І тому ми розглянемо більш-менш десяток цих видів. Після такого розгляду легше буде з'ясувати, який повинен бути авторитет справжній.

Авторитет придушення. Це – найстрашніший вид авторитету, хоч і не найшкідливіший. Найчастіше такий авторитет має батько. Якщо батько дома завжди гарчить, завжди сердитий, за кожну дрібницю вибухає громом, при кожній слухній чи неслухній нагоді хапається за палицю або ремінь, на кожне запитання відповідає грубістю, за кожну провину дитини карає, то це і є авторитет придушення. Такий батьківський терор тримає в страху всю сім'ю, не тільки дітей, але й матір. Він завдає шкоди не тільки тому, що залякує дітей, але й тому, що робить матір нульовою істотою, яка здатна бути тільки служницею. Не треба доводити, наскільки шкідливий такий авторитет. Він нічого не виховує, він тільки привчає дітей якнайдалше триматися від страшного татуса, він породжує дитячу брехню та людське боягузтво, і водночас він виховує в дитині жорстокість. Із затурканих і безвольних дітей виходять потім або нікчемні люди, або самодури, які все своє життя мстяться за придушене дитинство.

Авторитет віддалі. Є такі батьки, та й матері, які серйозно переконані: щоб діти слухалися, треба менше з ними розмовляти, якнайдалше триматися, зрідка тільки виступати у вигляді начальства. Особливо любили цей вид у деяких старих інтелігентських сім'ях. Тут часто в батька буває який-небудь окремий кабінет, із якого він з'являється коли-не-коли. Обідає він окремо, розважається окремо, навіть свої розпорядження по ввіреній йому сім'ї він передає через матір. Бувають і такі матері: у них своє життя, свої інтереси, свої думки. Діти перебувають у віданні бабусі або навіть домашньої робітниці.

Авторитет чванства. Це особливий вид авторитету віддалі, але, мабуть, ще шкідливіший. У кожного громадянина держави є свої заслуги. Але деякі люди вважають, що вони – найбільш заслужені, найважливіші діячі, і показують цю важливість на кожному кроці, показують і своїм дітям. Дома вони навіть більше бундючаться та надуваються, ніж на роботі, вони тільки й роблять, що говорять про

свої достоїнства, вони з висока дивляться до інших людей. Буває дуже часто, що вражені таким виглядом батька, починають чванитись і діти. Перед товаришами вони теж виступають не інакше, як з хвастовитим словом, на кожному кроці, повторюючи: мій тато – начальник, мій тато – письменник, мій тато – командир, мій тато – знаменитість. У цій атмосфері зарозумілості поважний тато вже не може розібрати, куди йдуть його діти і кого він виховує. Трапляється такий авторитет і в матерів: яке-небудь особливе плаття, важливе знайомство, поїздка на курорт – усе це дає їм підставу для чванства, для відокремлення від інших людей і від своїх власних дітей.

Авторитет педантизму. У цьому випадку батьки більше звертають уваги на дітей, більше працюють, але працюють, як бюрократи. Вони переконані, що діти повинні кожне батьківське слово вислуховувати з трепетом, що їхнє слово – це святиня. Свої розпорядження вони дають холодним тоном, і раз воно дане, то негайно стає законом. Такі батьки найбільше бояться, щоб діти не подумали, що тато помилився, що тато – людина нетверда. Татові не сподобалась яка-небудь кінокартина, він узагалі заборонив дітям ходити в кіно, в тому числі на хороші картини. На кожний день вистачає для такого тата діла, в кожному русі дитини він бачить порушення порядку та законності і пристає до неї з новими законами й розпорядженнями. Життя дитини, її інтереси, її ріст проходять повз такого тата непомітно; він нічого не бачить, крім свого бюрократичного начальування в сім'ї.

Авторитет резонерства. Тут батьки просто заїдають дитяче життя нескінченними повчаннями та повчальними розмовами. Замість того, щоб сказати дитині кілька слів, може, навіть і в жартівливому тоні, батько садовить її проти себе і починає нудну й надокучливу промову. Такі батьки певні, що в повчаннях полягає головна педагогічна мудрість. У такій сім'ї завжди мало радості та усмішки. Батьки щосили намагаються бути доброчесними, але вони забувають, що діти – це не дорослі, що у дітей своє життя і що треба це життя поважати. Дитина живе емоційніше, палкіше, ніж дорослий, вона менше всього вміє розмірковувати. Звичка мислити повинна приходити в неї поступово й досить повільно, а постійні розглагольствання батьків, постійне їх пиляння й балакучість проходять майже безслідно для їх свідомості. В резонерстві батьків діти не можуть побачити ніякого авторитету.

Авторитет любові. Це в нас найпоширеніший вид фальшивого авторитету. У багатьох батьків переконання: щоб діти слухалися, треба, щоб вони любили батьків, а щоб заслужити цю любов, слід на кожному кроці показувати дітям свою батьківську любов. Ніжні слова, нескінченні поцілунки, пестощі, признання сиплються на дітей у надмірній кількості. Якщо дитина не слухається, її негайно питають: “Значить, ти тата не любиш?” Батьки ревниво стежать за виразом дитячих очей і вимагають ніжності й любові.

Така сім’я настільки занурюється в море сентиментальності і ніжних почуттів, що вже нічого іншого не помічає. З уваги батьків випадає багато важливих дрібниць сімейного виховання. Дитина все повинна робити з любові до батьків.

У цій лінії багато небезпечних місць. Тут виростає сімейний егоїзм. У дітей, зрозуміло, не вистачає сил на таку любов. Дуже скоро вони помічають, що тата й маму можна як завгодно обдурити, тільки треба це робити з ніжним виразом. Тата й маму можна навіть залякати, досить лише надутися й показати, що любов минає. Змалку дитина починає розуміти, що до людей можна підлещуватися. А через те, що вона не може любити так само сильно й інших людей, то підлещується до них вже без ніякої любові, із холодним і цинічним розрахунком. Іноді буває, що любов до батьків зберігається надовго, але всі інші люди розглядаються як сторонні й чужі, до них немає симпатії, немає почуття товариства.

Це дуже небезпечний вид авторитету. Він вирощує нещирих і брехливих егоїстів. І дуже часто першими жертвами такого егоїзму стають батьки.

Авторитет доброти. Це найнерозумніший вид авторитету. В цьому випадку дитяча слухняність також організовується через дитячу любов, але вона викликається не поцілунками та ласкавими словами, а поступливістю, лагідністю, добротою батьків. Тато або мама виступають перед дитиною в образі доброго ангела. Вони все дозволяють, їм нічого не шкода, вони не скупі, вони чудові батьки. Вони бояться всяких конфліктів, вони люблять сімейний мир, вони ладні чим завгодно пожертвувати, аби тільки все було гаразд. Дуже скоро в такій сім’ї діти починають просто командувати батьками, батьківське непотривлення відкриває найширший простір для дитячих бажань, примх, вимог. Іноді батьки дозволяють собі невеликий опір, але вже пізно, в сім’ї вже створився шкідливий досвід.

Авторитет дружби. Досить часто ще й діти не народились, а між батьками вже є договір: наші діти будуть нашими друзями. Узагалі це, звичайно, добре. Батько й син, мати і дочка можуть бути друзями і повинні бути друзями, але все-таки батьки залишаються старшими членами сімейного колективу, і діти все-таки залишаються вихованцями. Якщо дружба досягне крайніх меж, виховання припиняється або починається протилежний процес: діти починають виховувати батьків. В цих сім'ях діти називають батьків по імені, сміються з них, грубо обривають, повчають на кожному кроці, ні про яку слухняність не може бути й мови. Але тут немає і дружби, бо ніяка дружба неможлива без взаємної пошани.

Авторитет підкупу – найбільш аморальний вид авторитету, коли слухняність просто купується подарунками та обіцянками. Батьки, не соромлячись, так і кажуть: будеш слухатись, куплю тобі коника, підемо в цирк.

Зрозуміло, в сім'ї теж можливе певне заохочування, щось подібне до преміювання; але ні в якому разі не можна дітей преміювати за слухняність, за добре ставлення до батьків. Можна преміювати за добре навчання, за виконання справді якоїсь важкої роботи. Але і в цьому разі ніколи не можна наперед оголошувати премію і підхльостувати дітей у їх шкільній або іншій роботі спокусливими обіцянками.

Ми розглянули кілька видів фальшивого авторитету. Крім них, є ще багато інших видів. Є авторитет веселості, авторитет ученості, авторитет “хлопця друзяки”, авторитет краси. Але буває часто так, що батьки взагалі не думають ні про який авторитет, живуть як-небудь, як попало і як-небудь тягнуть волинку виховання дітей. Сьогодні батько нагрімав і за дурницю покарав хлопчика, завтра він признається йому в любові, післязавтра що-небудь йому обіцяє порядком підкупу, а на другий день знов покарав та ще й докорив за всі свої добрі діла. Такі батьки завжди мечуться, як очманілі коти, в повному безсиллі, в повному нерозумінні того, що вони роблять. Буває й так, що батько додержує одного виду авторитету, а мати – іншого. Дітям у такому разі доводиться бути насамперед дипломатами і навчитися лавірувати між татом і мамою. Нарешті, буває і так, що батьки просто не звертають уваги на дітей і думають тільки про свій спокій.

У чому ж має полягати справжній батьківський авторитет?

Головною основою батьківського авторитету тільки й може бути життя і робота батьків, їх громадське обличчя, їх поведінка. Сім'я є

велика й відповідальна справа, батьки керують цією справою і відповідають за неї перед суспільством, перед своїм щастям і перед життям дітей. Якщо батьки цю справу роблять чесно, розумно, якщо перед ними поставлена велика і прекрасна мета, якщо вони самі завжди цілком усвідомлюють свої дії та вчинки, – це значить, що в них є і батьківський авторитет і не треба шукати ніяких інших основ, а тим більше не треба вигадувати нічого штучного.

Авторитет конче потрібний у сім'ї. Треба відрізнити справжній авторитет від авторитету фальшивого, що побудований на штучних принципах і намагається створити слухняність всякими засобами.

6. Дисципліна і режим

Слово дисципліна має кілька значень. Одні під дисципліною розуміють збірку правил поведінки, другі називають дисципліною сталі, виховані звички людини, треті вбачають у дисципліні лише слухняність. Усі ці окремі думки більш-менш наближаються до істини, але для правильної роботи вихователя необхідно мати точніше уявлення про саме поняття “дисципліна”.

Іноді дисциплінованою називають людину слухняну. Звичайно, в переважній більшості випадків від кожної людини вимагається точне й швидке виконання наказів і розпоряджень вищестоящих органів та осіб, і все-таки в суспільстві так звана слухняність є зовсім недостатньою ознакою людини дисциплінованої – проста слухняність нас задовольнити не може, тим більше не може задовольнити сліпа слухняність, якої звичайно, вимагали в старій, дореволюційній школі.

У суспільстві дисциплінованою людиною ми маємо право назвати тільки таку, яка завжди, в усяких умовах зуміє вибрати в собі твердість продовжувати таку поведінку до кінця, незважаючи ні на які труднощі та неприємності.

Само собою зрозуміло, що не можна виховати таку дисципліновану людину тільки з допомогою самої дисципліни, тобто вправ у слухняності. Дисциплінований громадянин може бути вихований тільки всією сумою правильних впливів, серед яких найвидатніше місце повинні посідати: широке політичне виховання, загальна освіта, книга, газета, праця, громадська робота і навіть такі, начебто другорядні речі, як гра, розваги, відпочинок. Тільки при спільній дії всіх цих впливів може бути правильне виховання, і тільки в результаті його може вийти справжній дисциплінований громадянин.

Особливо рекомендую батькам пам'ятати завжди це важливе положення: дисципліна створюється не окремими якими-небудь “дисциплінарними” заходами, а всією системою виховання, всією обстановкою життя, всіма впливами, яких зазнають діти. В такому розумінні дисципліна є не причина, не метод, не спосіб правильного виховання, результат його. Правильна дисципліна – це той добрий кінець, якого повинен прагнути вихователь усіма своїми силами і з допомогою всіх засобів, що є в його розпорядженні. Тому кожний батько повинен знати, що даючи синові або доньці книгу для читання, знайомлячи його з новим товаришем, розмовляючи з дитиною про міжнародне становище, про справи на своєму заводі або про свої успіхи, він разом з іншими справами добивається й мети більшого чи меншого дисциплінування.

Отже, під дисципліною ми будемо розуміти широкий загальний результат усієї виховної роботи.

Але є й вузький відділ виховної роботи, який найближче стоїть до виховання дисципліни і який часто змішують із дисципліною: це режим. Якщо дисципліна є результат усієї виховної роботи, то режим є тільки засіб, тільки спосіб виховання. Різниця між режимом і дисципліною – дуже важлива; батьки повинні добре в ній розбиратися. Дисципліна, наприклад, належить до тих явищ, від яких ми завжди вимагаємо досконалості. Ми завжди хочемо, щоб у нашій сім'ї, в нашій роботі була найкраща, найсуворіша дисципліна. Інакше й не може бути: дисципліна – це результат, а в усякій справі ми звикли боротися за найкращі результати.

Зовсім інша справа – режим. Режим, як ми вже говорили, – це тільки засіб, а ми взагалі знаємо, що всякий засіб у будь-якій галузі життя треба застосовувати тільки тоді, коли він відповідає меті, коли він доречний.

Сімейний режим не може й не повинен бути однаковим у різних умовах. Вік дітей, їх здібності, навколишнє оточення, сусіди, величина квартири, її вигоди, дорога до школи, рух на вулиці та багато інших обставин визначають і змінюють характер режиму.

Один режим повинен бути у великій сім'ї, де багато дітей, і зовсім інший у такій сім'ї, де одна дитина. Режим, корисний для малих дітей, може завдати великої шкоди, якщо його застосовувати до дітей старших. Так само свої особливості має режим для дівчаток особливо в старшому віці.

Отже, під режимом не можна розуміти щось стале, незмінне. У деяких сім'ях часто роблять таку помилку, свято вірять у цілющість раз встановленого режиму, зберігаючи його недоторканість на шкоду інтересам дітей і своїм власним. Такий непорушний режим скоро стає мертвим пристосуванням, яке не може дати користі, а тільки шкодить.

Режим не може бути сталим щодо свого характеру саме тому, що він є тільки засобом виховання. Виховання має певну мету, причому вона завжди змінюється та ускладнюється. В ранньому дитинстві, наприклад, перед батьками стоїть серйозне завдання – привчити дітей до чистоти. Ідучи до цієї мети, батьки встановлюють для дітей особливий режим, тобто правила вмивання, користування ванною, душем або лазнею, правила прибирання, правила додержання чистоти кімнати, ліжка, стола. Такий режим треба регулярно підтримувати, батьки ніколи не повинні забувати про нього, стежити за його виконанням, допомагати дітям у тих випадках, коли вони самі не можуть чогось зробити, вимагати від дітей доброякісної роботи. Якщо весь порядок організовано добре, він дає велику користь, і, нарешті, настає такий час, коли в дітей утворюються звички до чистоти, коли сама дитина вже не може сісти до столу з брудними руками. Значить, можна вже говорити про те, що мети досягнуто. Той режим, який був потрібний для досягнення цієї мети, тепер стає зайвим. Звичайно, це зовсім не значить, що його можна скасувати протягом одного дня. Поступово цей режим повинен замінювати іншим режимом, який має на меті закріпити утворену звичку до чистоти, а коли ця звичка закріплена, перед батьками виникає нова мета, складніша й важливіша. Продовжувати і в цей час морочитися із самою тільки чистотою буде не лише зайвою витратою батьківської енергії, але й шкідливою витратою: таким саме способом виховуються бездушні чистьохи, в яких за душею нічого немає, крім звички до чистоти, і які можуть іноді с'як-так виконати роботу, щоб тільки не забруднити руки.

На цьому прикладі з режимом чистоти ми бачимо, що правильність режиму – явище тимчасове і минуле; так це буває і з усяким іншим засобом, а режим є тільки засіб.

Значить, не можна радити батькам будь-який один режим. Режимів є багато, і треба з них вибрати один, найпридатніший у даних умовах.

Насамперед ми звертаємо увагу батьків ось на що: який би ви не вибирали режим для вашої сім'ї, він повинен бути передусім доцільний. Усяке правило життя треба запроваджувати в сім'ї не тому, що хтось інший запровадив його в себе, і не тому, що з таким правилом жити приємніше, а тільки тому, що це необхідно для досягнення поставленої розумної мети. Цю мету повинні знати батьки і їх діти. В усякому разі й у батьківських очах, і в очах дітей режим повинен мати характер розумного правила. Якщо батьки вимагають, щоб діти в певний час сходилися до обіду й сідали за стіл разом з іншими, то діти повинні розуміти, що такий порядок, потрібний для того, щоб полегшити роботу матері або хатньої робітниці, а також для того, щоб кілька разів на день зібратися всією сім'єю, побути разом, поділитися своїми думками або почуттями. Якщо батьки вимагають, щоб діти не залишали недоїдених шматків, то діти повинні розуміти, що це потрібно і з пошани до праці людей, які виробляють харчові продукти, і з пошани до праці батьків, і з міркувань сімейної економіки. Був такий випадок, коли батьки вимагали, щоб діти за столом мовчали. Діти, звичайно, корилися цій вимозі, але ні вони, ні батьки не знали, для чого запроваджене таке правило. Коли батьків спитали про це, вони пояснили, що, розмовляючи за обідом, можна вдаватися. Таке правило, звичайно, безглузде: в усіх людей заведено за столом розмовляти, і від цього ніяких нещасних випадків не буває.

Другою важливою особливістю кожного режиму є його певність. Якщо сьогодні треба чистити зуби, то треба їх чистити й завтра; якщо сьогодні треба прибрати після себе постіль, то треба це зробити й завтра. Не повинно бути так, що сьогодні мати вимагала прибирання постелі, а завтра не вимагала і сама прибрала. Така непевність позбавляє режим усякого значення і перетворює його в набір випадкових, не зв'язаних між собою розпоряджень. Правильний режим повинен бути певний, точний і не допускати винятків, крім таких випадків, коли винятки справді, необхідні й викликані важливими обставинами. А як правило, в кожній сім'ї повинен бути такий порядок, щоб найменше порушення режиму не проходило поза увагою. Це треба робити з наймолодшого віку дитини, і чим суворіше батьки стежитимуть за виконанням режиму, тим менше й менше буде порушень і тим рідше потім доведеться вдаватися до покарань.

Певність режиму, його точність і обов'язковість у великій небезпеці, якщо батьки самі ставляться до режиму нещиро, якщо вони

вимагають його виконання від дітей, а самі живуть безладно, не підкоряючись ніякому режимові. Звичайно, цілком природно, що режим самих батьків відрізнятиметься від режиму дітей, але ця різниця не повинна бути принциповою. Якщо батьки вимагають, щоб діти не читали книжку, то й самі цього не повинні робити. Наполягаючи, щоб діти мили руки перед обідом, не забудьте й від себе вимагати того самого.

Режим у самій сім'ї, дома, обов'язково повинен мати такі деталі: точно повинен бути визначений час, коли вставати, і час, коли лягати – той самий як у робочі дні, так і в дні відпочинку; правила акуратності й додержання чистоти, строки і правила; діти повинні привчатися до того, що всі речі мають своє місце, повинні після роботи чи гри залишати все в порядку; із найбільш раннього віку діти повинні вміти користуватися умивальником, ванною; повинні стежити за електричним світлом, вмикати й вимикати його коли треба. Особливий режим треба встановити за столом. Кожна дитина повинна знати своє місце за столом, приходити до столу вчасно, вміти поводитися за столом, користуватися ножем і виделкою, не бруднити скатерки, не накидати шматків на столі, з'їдати все, покладене на тарілку і тому не просити собі зайвого.

Строгому режимові повинен підлягати розподіл робочого часу дитини, що надто важливо, коли вона починає ходити до школи. Але вже й раніше бажано точно розподілити час приймання їжі, гри, прогулянки тощо. Велику увагу треба приділяти питанням руху. Дехто думає, ніби дітям треба багато бігати, кричати, взагалі буйно виявляти свою енергію. Що в дітей є більша потреба в русі, ніж у дорослих, – не підлягає сумніву, але не можна й сліпо йти за цією потребою. Треба виховувати в дітей звичку до доцільного руху, до вміння гальмувати його, коли це потрібно. В усякому разі в кімнаті не слід допускати ні біганини, ні стрибків, для цього більше придатний майданчик у дворі, садок. Так само треба привчати дітей до вміння стримувати свої голоси: крик, вереск, голосний плач – усе це явища одного порядку; вони свідчать більше про нездорові нерви дитини, ніж про якусь справжню потребу. Батьки самі бувають винні в такій нервовій галасливості дітей. Вони іноді самі підвищують голос до крику, самі нервують, замість того, щоб в атмосферу сім'ї внести тон упевненого спокою.

Сім'я – дуже важлива, дуже відповідальна справа людини. Сім'я дає повноту життя, сім'я дає щастя, але кожна сім'я, особливо в житті

суспільства, є насамперед велика справа, яка має державне значення. Тому сімейний режим повинен будуватися, розвиватися й діяти насамперед як ділове установа. Ділового тону батьки не повинні боятися. Вони не повинні думати, що діловий тон суперечить любовному почуттю батька або матері, що він може привести до сухості у взаєминах, до їх холодності. Ми запевняємо, що тільки справжній серйозний діловий тон може створити ту спокійну атмосферу в сім'ї, яка необхідна для правильного виховання дітей, і для розвитку взаємної пошани та любові між членами сім'ї.

Батьки якнайраніше повинні засвоїти спокійний, урівноважений, привітний, але завжди рішучий тон у своєму діловому розпорядженні, а діти з наймолодшого віку повинні звикнути до такого тону, звикнути коритися розпорядженню й виконувати його охоче. Можна бути хоч яким ласкавим із дитиною, жартувати з нею, гратися, але коли виникає потреба, треба вміти розпорядитися коротко, один раз, розпорядитися з таким виглядом і в такому тоні, щоб ні у батьків, ні, у дитини не було сумніву в правильності розпорядження, в неминучості його виконання.

Батьки повинні навчитися давати такі розпорядження дуже рано, коли першій дитині півтора-два роки. Справа ця зовсім неважка. Треба тільки стежити за тим, щоб ваше розпорядження відповідало таким вимогам:

- воно не повинно даватися злісно, з криком, із роздратуванням, але воно не повинно бути подібним і до упрощування;
- воно повинно бути посильним дитині, не вимагати від неї надто великого напруження;
- воно повинно бути розумним, тобто не повинно суперечити здоровому розумові;
- воно не повинно суперечити іншому вашому розпорядженню, розпорядження батька не повинно суперечити розпорядженню матері.

Найважливіше в цій галузі – стежити, щоб у дітей не нагромаджувався досвід неслухняності, щоб не порушувався сімейний режим. Дуже погано, якщо ви допустили такий досвід, якщо ви дозволили дітям дивитися на ваші розпорядження, як на щось не обов'язкове.

Якщо режим розвивається правильно із самого початку, якщо батьки уважно стежать за його розвитком, покарання не будуть потрібні. У хорошій сім'ї покарання ніколи не буває, і це – найправильніший шлях сімейного виховання.

Але бувають сім'ї, де виховання вже таке занедбане, що без покарань обійтися не можна. В такому разі батьки вдаються до покарань звичайно дуже невміло й часто більше псують справу, ніж виправляють.

Покарання – дуже важка річ; воно вимагає від вихователя величезного такту й обережності, тому ми рекомендуємо батькам по можливості уникати застосування покарань, а намагатися насамперед відновити правильний режим. На це, звичайно, потрібно багато часу, але треба бути терплячим і спокійно чекати результатів.

У крайньому разі можна допустити деякі види покарань, а саме: затримка втіхи чи розваги (якщо було призначено відвідування кіно або цирку, відкласти його); затримка кишенькових грошей, якщо вони видаються; заборона виходити до товаришів.

Так само треба бути обережним і з заохочуванням. Ніколи не слід оголошувати наперед якість премії для нагороди. Найкраще обмежитися простою похвалою й схваленням. Дитяча радість, втіха, розвага повинні даватися дітям не як нагорода за хороші вчинки, а в природному порядку задоволення правильних потреб.

7. Гра. Стадії гри. Помилки батьків при організації дитячої гри. Види іграшок

Гра має важливе значення в житті дитини, має те саме значення, яке в дорослого має діяльність, робота, служба. Яка дитина в грі, така з багатьох поглядів вона буде в роботі, коли виросте. Тому виховання майбутнього діяча відбувається насамперед у грі. І всю історію окремої людини як діяча і працівника можна показати в розвитку гри і поступовому переході її у роботу. Цей перехід відбувається дуже повільно. В наймолодшому віці дитина переважно грається, її робочі функції дуже незначні й не виходять за межі найпростішого самообслуговування: вона починає самостійно їсти, вкриватися ковдрою, надягати штанці. Але навіть і в цю роботу дитина вносить ще багато гри. В добре організованій сім'ї ці робочі функції поступово ускладнюються, дитині доручається складніша робота, спочатку тільки з метою самообслуговування, а потім і така робота, яка має значення для всієї сім'ї. Але гра в цей час є головним заняттям дитини, найбільше її захоплює, цікавить. У шкільному віці робота вже займає дуже важливе місце, вона зв'язана із серйознішою відповідальністю, вона зв'язана і з певнішими і яснішими уявленнями про майбутнє

життя дитини, це вже така робота, яка близько стоїть до громадської діяльності. Але і в цей час дитина ще дуже багато грається, любить гру, їй навіть доводиться переживати досить складні колізії, коли гра здається настільки симпатичнішою, ніж робота, що хочеться відкласти роботу й погратися. Якщо такі колізії виникають, це значить, що виховання дитини у грі та в робочих функціях відбувалося неправильно, що батьки допустили якість перегини. З цього вже видно, яке важливе значення має керівництво грою дитини. В житті ми зустрічаємо багато дорослих людей, що давно закінчили школу, але в яких любов до гри переважає над любов'ю до роботи. Сюди треба зарахувати всіх людей, які занадто активно ганяються за розвагами, які забувають про роботу заради хорошої, веселої компанії. До такої категорії людей треба зарахувати й тих, що позують, задаються, фіглярують, брешуть без будь-якої мети. Вони принесли з дитинства в серйозне життя ігрові настанови, у них ці настанови не були правильно перетворені в робочі настанови, – це значить, що вони погано виховані, і це погане виховання відбувалося переважно в неправильно організованій грі.

Щоб керувати грою дитини та виховувати її у грі, батьки повинні добре подумати над питанням про те, що таке гра і чим вона відрізняється від роботи. Якщо батьки не подумують над цим питанням, не розберуться в цьому як слід, вони не зможуть керувати дитиною і губитимуться в кожному окремому випадку, більше псуватимуть дитину, ніж виховуватимуть.

У кожній хорошій грі є насамперед робоче зусилля й зусилля думки. Якщо ви купите дитині заводну мишку, цілий день будете заводити її та пускати, а дитина цілий день дивитиметься на цю мишку й тішитиметься, – в цій грі не буде нічого хорошого. Дитина в цій грі залишається пасивною, вся її участь полягає в тому, що вона тільки дивиться. Якщо дитина займатиметься тільки такими іграми, із неї виросте пасивна людина, що лише звикла дивитися на чужу роботу, людина, позбавлена ініціативи й незвична творити в роботі нове, незвична перемагати труднощі. Гра без зусилля, гра без активної діяльності – завжди погана гра.

Гра дає дитині радість. Це буде або радість творчості, або радість перемоги, або естетично – радість якості. Таку саму радість дає й хороша робота.

Чим же все-таки відрізняється гра від роботи? Ця різниця полягає тільки в одному: робота: – це участь у громадському виробництві,

у створенні матеріальних, культурних, інакше кажучи, суспільних цінностей. Гра не має такої мети, громадських цілей вона безпосередньо не стосується, але вона стосується їх посередньо: вона привчає людину до тих фізичних і психічних зусиль, які потрібні для роботи.

Тепер уже ясно, чого ми повинні вимагати від батьків у керуванні дитячою грою. Перше – це стежити, щоб гра не стала єдиним прагненням дитини, щоб не захоплювала її на шкоду громадської мети. Друге – щоб у грі виховувалися ті психічні та фізичні навички, які потрібні для роботи.

Дитяча гра проходить кілька стадій розвитку, і в кожній стадії потрібний особливий метод керівництва. Перша стадія – це час кімнатної гри, час іграшки. Перша стадія характеризується тим, що дитина воліє гратися сама, рідко допускає участь одного-двох товаришів. У ці роки дитина любить гратися своїми іграшками і неохоче грається іграшками чужими. У цій стадії саме розвиваються особисті здібності дитини. Не слід боятися, що, граючись сама, дитина виросте егоїстом, треба давати їй можливість гратися на самоті, але треба стежити, щоб ця перша стадія не затяглася, щоб вона вчасно перейшла в другу стадію.

У деяких дітей раніше, в інших пізніше – це переважання гри на самоті починає переростати в інтерес до товаришів, до групової гри. Треба допомогти дитині з найбільшою користю зробити цей досить важкий перехід. Потрібно, щоб розширення кола товаришів відбувалося в умовах найбільш сприятливих. Звичайно, цей перехід відбувається у вигляді підвищення інтересу дитини до рухливих ігор на свіжому повітрі, до ігор у дворі. Ми вважаємо найкращим таке становище, коли в групі дітей у дворі є одна старша, яка користується загальним авторитетом і виступає як організатор молодших.

Друга стадія дитячої гри важча для керівництва, бо в цій стадії діти уже не граються на очах батьків, а виходять на ширшу громадську арену. Друга стадія триває до 11–12 років, захоплюючи частину шкільного часу.

Школа дає ширшу компанію товаришів, ширше коло інтересів і важчу арену, зокрема, для ігрової діяльності, зате вона дає і готову, чітку організацію, певний і точніший режим і, найголовніше, допомогу кваліфікованих педагогів. У другій стадії дитина виступає як член суспільства, але суспільства ще дитячого, яке дає і те, й інше, школа і є формою переходу до третьої стадії гри.

На цій третій стадії дитина вже виступає як член колективу, до того ж колективу не тільки ігрового, але й ділового, навчального. Тому і гра в цьому віці набуває чіткіших колективних форм і поступово стає грою спортивною, тобто зв'язаною з певною фізкультурою метою, правилами і, найголовніше, – із поняттями колективного інтересу і колективної дисципліни.

На всіх трьох стадія розвитку гри вплив батьків має велике значення. Звичайно, на першому місці щодо значення цього впливу треба поставити першу стадію, коли дитина ще не є членом іншого колективу, крім сімейного, коли, крім батьків, часто й немає інших керівників. Але на інших стадіях вплив батьків може бути дуже великий і корисний.

Найголовніше в дитячій грі добитись ось чого:

- щоб дитина справді гралася, творила, будувала, комбінувала;
- щоб не кидалася від одного завдання до другого, не закінчивши першого, щоб доводила свою діяльність до кінця;
- щоб у кожній іграшці вона вбачала певну, потрібну для майбутнього цінність, зберігала її, дбала про неї. В іграшковому царстві завжди повинен бути цілковитий порядок, треба робити ремонт, якщо він важкий, то з допомогою батьків.

Особливу увагу повинні звернути батьки на ставлення дитини до іграшки. Дитина не повинна ламати іграшку, повинна любити її, але не повинна і дуже страждати, якщо вона зіпсувалася або поламалася. Цієї мети буде досягнуто, якщо дитина справді звикла вважати себе хорошим хазяїном, якщо вона не боїться окремих пошкоджень і відчуває себе в силі виправити біду. Завдання батька і матері – завжди допомогти дитині в таких випадках, підтримати її у розпачі, довести їй, що людська винахідливість та праця завжди можуть врятувати становище.

Гра має важливе значення в житті людини, вона є підготовкою до праці й повинна поступово замінятися працею.

Багато батьків не звертають достатньої уваги на керування грою й залишають дитину саму на себе, або оточують її зайвим піклуванням і зайвими іграшками.

Батьки повинні застосовувати різні методи на різних стадіях гри, але завжди повинні давати дитині можливість самодіяльності і правильного розвитку її здібностей, не відмовляючи водночас допомогти їй у важких випадках.

На другій і третій стадіях треба вже керувати не стільки грою, скільки ставленням до інших людей та до свого колективу.

8. Сімейне господарство

Кожна сім'я має своє господарство. Це господарство може рости й збільшуватися, але не тому, що члени сім'ї одержують які-небудь прибутки, а тільки завдяки підвищенню заробітку членів сім'ї та сімейній економії.

Дитина є член сім'ї, значить, учасник сімейного господарства. Господарське виховання дітей повинно полягати у вихованні не тільки хазяйновитого члена сім'ї, але й у вихованні господаря громадянина.

Багато батьків думають, що виховна робота відбувається тільки під час бесід і розмов з дітьми, під час керування їх грою або їх ставлення до людей. В усіх цих галузях справді багато можна зробити педагогічно корисного, але ця користь буде незначна, якщо дитина не виховується і в господарській галузі.

Сімейне господарство являє собою дуже зручне поле для виховання багатьох дуже важливих особливостей характеру майбутнього громадянина-господаря.

За допомогою правильного керівництва в галузі сімейного господарства виховуються: колективізм, чесність, дбайливість, бережливість, відповідальність, здатність до орієнтування, оперативна здатність.

Отже, ми розглянемо окремо кожен з цих важливих якостей характеру.

Колективізм. У найпростішому визначенні колективізм означає солідарність людини із суспільством. Протилежністю колективізму є індивідуалізм. В деяких сім'ях через недостатню увагу батьків до цих питань виховуються такі індивідуалісти. Якщо дитина до самого юнацтва не знає, звідки беруться кошти сім'ї, якщо вона звикає тільки задовольняти свої потреби, а не помічає потреб інших членів сім'ї, якщо вона не зв'язує свою сім'ю з усім суспільством, якщо вона росте жадібним споживачем, – то це є виховання індивідуаліста, який потім може завдати багато шкоди і всьому суспільству, і собі самому.

Це дуже хибний і шкідливий шлях виховання, і найбільше та найшвидше від цієї хибності страждатимуть батьки. Тільки виховання колективіста може бути правильним вихованням у нашій країні, і батьки повинні регулярно проводити це виховання. Для цього є такі рекомендації: якнайраніше дитина повинна узнати, де працює батько

і мати, і в чому полягає ця робота, наскільки вона важка, яке в ній напруження, які досягнення. При першій нагоді батьки повинні познайомити дитину з деякими своїми колегами й співробітниками, розказати про значення їх роботи. Взагалі якнайраніше дитина повинна добре зрозуміти, що ті гроші, які батьки приносять додому, становлять не тільки зручну річ, яку можна витратити, але й становлять заробіток на основі великої й корисної громадської праці. Батьки завжди повинні знайти час і прості слова, щоб розповісти дитині про все це.

Якнайшвидше дитина повинна ознайомитися із сімейним бюджетом. Вона повинна знати заробіток батька й матері. Від неї не треба приховувати фінансовий сімейний план, а, навпаки, поступово залучати її до обговорення сімейних фінансових заміток. Вона повинна знати, чого потребує батько або мати, наскільки ця потреба велика й невідкладна, і повинна навчитись відмовлятися від задоволення деяких своїх потреб, щоб краще задовольнити потреби інших членів сім'ї.

Якщо сім'я живе в дуже добрих матеріальних умовах, не можна допускати, щоб дитина пишалася цими умовами перед іншими сім'ями, щоб вона звикала хвалитися своїм костюмом, своєю квартирою. Вона повинна розуміти, що в сімейному багатстві немає ніяких підстав для чванства.

Але якщо сім'я з різних причин ледве задовольняє свої потреби, слід добиватися, щоб дитина не заздрила іншим сім'ям і не хотіла перейти до них. Дитина повинна знати, що в наполегливій боротьбі за поліпшення життя більше гордості, ніж у зайвій копійці.

Чесність. Чесність не падає з неба, вона виховується в сім'ї. Батьки повинні уважно стежити за розвитком чесності в дитини. Вони нічого не повинні навмисне ховати від дитини, але й повинні привчати дитину нічого не брати без дозволу, навіть коли це лежить перед очима, не замкнене, не закрите. Можна спеціально залишати на видноті всякі спокусливі речі і привчати дитину ставитися до них спокійно, без жадібного бажання. Ще раз звертаємо увагу батьків на те, що чесність треба виховувати з найбільш раннього віку.

Дбайливість. Речі, що становлять господарство сім'ї, поступово старіють і повинні замінюватись новими. Нові речі треба купити, отже, витратити певну кількість зароблених батьками або іншими членами сім'ї грошей. Треба, щоб дитина змалку привчалася розумно користуватися речами, не допускати, щоб речі керували нею. Найголовніша риса дбайливості: вона не схожа на жадність. Треба, щоб

дитина дбала більше про інших членів сім'ї, ніж про себе, а особливо, щоб вона дбала про спільні речі сім'ї.

Бережливість. Бережливість є особливий вид дбайливості, тільки дбайливість виявляється більше в думках, у міркуваннях людини, а бережливість виявляється у звичках. Можна бути дуже дбайливим господарем і одночасно зовсім не мати звичок бережливості. Ці звички треба виховувати якнайраніше. З наймолодшого віку дитина повинна вміти їсти, не забруднивши скатерки або костюма, вона повинна вміти користуватися речами, не забруднюючи і не ламаючи їх. Ці звички даються з певними труднощами, і все-таки треба добиватися будь-що утворення цих звичок. Звичка утворюється завдяки багаторазовим вправам.

Бережливість має поширюватися не тільки на речі своєї сім'ї, але й на речі людей та особливо на предмети громадського користування. Тому ніколи не дозволяйте недбало ставитись до речей на вулиці, в парку, в театрі.

Відповідальність. Відповідальність полягає не тільки в тому, що людина боїться покарання, але ще й у тому, що людина й без покарання почуває себе ніяково, коли з її провини зіпсувалася або знищена річ. Саме таку відповідальність треба виховувати в громадянина, і саме тому не слід карати за псування речей, а треба, щоб дитина сама побачила шкоду, якої вона завдала недбалим поведінням із річчю, і пожаліла про своє недбальство. Про це дитині треба, звичайно, сказати, треба пояснити їй усі результати недбайливості, але ще корисніше буде, якщо дитина на власному досвіді відчує ці результати.

Надто важливо виховувати відповідальність у тих випадках, коли зачіпають інтереси інших членів сім'ї або навіть інтереси громадські. Якщо в сім'ї є правильний колективний тон, це виховання здійснювати дуже неважко.

Здатність до орієнтування. Це найважливіша здатність, без якої не може бути хорошого господарника. В чому вона полягає? Вона полягає в умінні бачити й розуміти всі подробиці, що оточують даний випадок. Коли людина щось робить, вона не повинна забувати й про те, що за нею та поруч неї теж є люди і теж чимось зайняті. Орієнтування неможливе, якщо людина звикла бачити тільки те, що діється навколо, не бачить і не відчуває. В господарській діяльності здатність до орієнтування має велике значення. Роблячи одну справу, дитина не повинна забувати і всіх інших своїх справ і справ навколишніх людей.

Оперативна здатність. Така здатність потрібна для виховання триваліших господарських робіт, що виходять за межі одного короткого доручення. Вже з семи-восьми років, а часто й раніше, треба давати дитині такі триваліші завдання, наприклад: поливати квіти, тримати в порядку книжки, годувати кішку, дивитися за молодшим братом. Особливо ж важлива галузь грошових витрат. Тут автор наполегливо радить кожній сім'ї дати дитині певну самостійність у витрачання грошей для задоволення її власних, а в деяких випадках і загальних сімейних потреб. Для цього треба один або кілька разів на місяць видавати їй певну суму грошей з точним зазначенням, на що ці гроші слід витратити.

Треба при цьому стежити за тим, як виконує хлопчик або дівчинка доручені завдання, чи не зловживають вони свободою на розваги, а не на діло. Іноді такі помилки бувають через те, що сума призначена неправильно, але буває й так, що хлопчик просто не досить серйозно ставиться до свого права та своїх можливостей. В такому разі не слід надокучати дитині постійними перевірками, а тим більше постійним недовір'ям. Треба просто вміти бачити поведінку дитини в дорученій їй галузі.

Господарська діяльність сім'ї – це найважливіша арена для виховної роботи. Саме в сімейному господарстві виховуються:

- колективізм, тобто реальна солідарність людини з роботою та інтересами інших людей, з інтересами всього суспільства. Колективізм виховується методом наближення дитини до умов діяльності батьків, методом участі дитини в сімейному бюджеті, скромністю під час достатку й гідністю під час нестатків у сім'ї;
- чесність, тобто відверте, щире ставлення до людей і речей;
- дбайливість, тобто постійна уважність до сімейних потреб і до плану їх задоволення;
- бережливість, тобто звичка берегти речі;
- відповідальність, тобто почуття вини і ніяковості в разі псування або знищення речі;
- здатність до орієнтування, інакше кажучи, вміння охоплювати увагою групу речей і питань;
- оперативна здатність, тобто вміння розпорядитися часом і роботою.

Усе сімейне господарство повинно бути господарством колективу й вестися в спокійних тонах, без нервовості.

9. Виховання в праці

Людина розвивається духовно й фізично тільки в праці. Без праці вона деградує. Будь-які спроби уникнути продуктивної праці призводять до негараздів і для особистості, і для суспільства. З цього приводу К. Ушинський писав: “Якби люди винайшли філософський камінь, то біда була б ще невелика: золото перестало б бути монетою. Але якби вони знайшли казковий мішок, з якого вискакує все, чого душа забажає, або винайшли машину, яка цілком заміняє всяку працю людини, то самий розвиток людства припинився б: розбещеність і дикість полонили б суспільство”.

Праця завжди була основою для людського життя, для створення добробуту й культури. В нашій країні праця перестала бути предметом експлуатації, вона стала справою честі, слави, доблесті й геройства.

Тому й у виховній роботі праця має бути одним з основних елементів.

Спробуємо докладніше проаналізувати зміст і значення трудового виховання в сім'ї. Перше, про що особливо повинні пам'ятати батьки, це таке. Дитина буде членом суспільства, отже, її значення в цьому суспільстві, цінність її як громадянина залежатимуть виключно від того, наскільки вона зможе брати участь у суспільній праці, наскільки вона буде до цієї праці підготовлена. Але від цього залежатиме і її добробут, матеріальний рівень її життя.

Отже, трудова підготовка, виховання трудової якості людини – це підготовка і виховання не тільки майбутнього хорошого чи поганого громадянина, але й виховання його майбутнього життєвого рівня, його добробуту.

Друге: працювати можна з потреби, із життєвої необхідності. В людській історії здебільшого праця завжди мала такий характер примусової тяжкої дії, необхідної для того, щоб не вмерти з голоду. Але вже і за старих часів люди намагалися бути не тільки робочою силою, але й творчою силою. Навчити творчо працювати – особливе завдання вихователя.

Творча праця, можлива тільки тоді, коли людина ставиться до роботи з любов'ю коли вона свідомо вбачає в ній радість, розуміє користь і необхідність праці, коли праця робиться для неї основною формою виявлення особистості й таланту. Таке ставлення до праці можливе тільки тоді, коли створилася глибока звичка до трудового

зусилля, коли ніяка робота не здається неприємною, якщо в ній є якийсь смисл.

Третє: у трудовому зусиллі виховується не тільки робоча підготовка людини, але й підготовка товариша, тобто виховується правильне ставлення до інших людей, – це вже буде моральна підготовка. Людина, яка намагається на кожному кроці від роботи ухилитися, як інші працюють, користується плодами їх праці, така людина – найаморальніша людина в суспільстві. Тільки участь у колективній праці дає змогу людині виробити правильне, моральне ставлення до інших людей – родинну любов і дружбу до кожного трудящого, обурення й засудження до ледаря, до людини, що ухиляється від праці.

Четверте: неправильно думати, що в трудовому вихованні розвиваються тільки мускули або зовнішні якості – зір, дотик, розвиваються пальці тощо. Фізичний розвиток у праці, звичайно, також має велике значення як важливий і цілком необхідний елемент фізичної культури. Але головна користь праці позначається у психічному, духовному розвитку людини.

П'яте: треба вказати ще на одну обставину, якій у нас, на жаль, не надають великого значення. Праця має не тільки значення суспільно-виробниче, але має велике значення і в особистому житті. Педагог добре знає, наскільки веселіше й щасливіше живуть люди, які багато що вміють робити, в яких усе вдається і ладиться, які не розгублюються ні за яких обставин, які вміють володіти речами і командувати ними. І навпаки, завжди викликають нашу жалість ті люди, які перед кожною дрібницею безпорадно спиняються, не вміють обслуговувати самі себе, а завжди потребують то няньок, то дружньої послуги, то допомоги, а якщо їм ніхто не допоможе, живуть у незручній обстановці, неохайно, брудно, розгублено.

Під працею ми розуміємо не тільки фізичну працю, мускульну роботу. З розвитком машинного виробництва фізична праця поступово втрачає своє колишнє значення в людському суспільному житті. Людина стає дедалі більше володарем великих, організованих механічних сил, від неї тепер усе більше й більше вимагається не фізичної, а розумової сили: розпорядливості, уважності, розрахунку, винахідливості, кмітливості, вправності.

Виникає запитання, якими засобами можна й треба викликати в дитини те чи інше трудове зусилля? Заходи ці можуть бути найрізноманітніші. В ранньому дитинстві, звичайно, багато дитині треба підказати і показати, але взагалі слід вважати ідеальною нормою,

коли дитина сама помічає потребу тої чи іншої роботи, бачить, що матері або батькові ніколи її виконати, коли вона з власної ініціативи приходить на допомогу своєму сімейному колективу. Виховати таку готовність до праці, таку уважність до потреб свого колективу – значить виховати справжнього громадянина.

Дуже часто буває, що через свою недосвідченість, через погане орієнтування дитина не може самостійно помітити потреби в тій чи іншій роботі. Батьки повинні в таких випадках обережно підказати, допомогти дитині в'яснити своє ставлення до цього завдання та взяти участь у його виконанні. Це можна найкраще зробити, викликаючи простий технічний інтерес до роботи, але й зловживати цим засобом не слід. Дитина повинна вміти виконувати й такі роботи, які не викликають у неї особливого інтересу, які стають у перший момент роботами нудними. Узагалі вона повинна виховуватися так, щоб вирішальним моментом у трудовому зусиллі була не його цікавість, а його користь, його необхідність. Батьки повинні виховувати в дитині здатність, терплячі і без хникання виконувати роботи неприємні. Потім, із розвитком дитини, навіть найнеприємніша робота даватиме їй радість, якщо суспільна цінність роботи буде для неї очевидна.

Виховання наших дітей повинно йти так, щоб у нашому суспільстві не було готових об'єктів для експлуатації, щоб ніякі експлуаторські апетити в нас не могли розвиватися навіть у домашніх умовах.

Тут батьки особливо уважно повинні стежити, щоб старші брати не користувалися працею молодших інакше, як порядком взаємної допомоги, щоб у сім'ї не було ніякої трудової нерівності.

Також не треба дитину карати за погану роботу або за роботу невиконану. Найважливіше в цьому разі – добитися того, щоб робота була все-таки виконана.

10. Статеве виховання

Питання про статеве виховання вважається одним із найважливіших педагогічних питань. І справді, в жодному іншому питанні не було стільки наплутано і стільки висловлено неправильних думок. А тим часом практично – це питання зовсім не таке важке, і в багатьох сім'ях воно розв'язується дуже просто й без болючих вагань. Воно стає важким тільки тоді, коли його розглядають окремо і коли йому надають занадто великого значення, виділяючи із загальної суми інших виховних питань.

Питання про статеве виховання в сім'ї може бути розв'язане правильно тільки тоді, коли батьки добре собі уявляють саму мету, до якої вони повинні йти в статевому вихованні своїх дітей. Якщо ця мета буде ясна, ясними стануть і шляхи її досягнення.

У статевому вихованні насамперед необхідно враховувати вікові особливості школярів. Так, у молодшому шкільному віці відбувається самоусвідомлення дітьми своєї статевої належності, закладаються психологічна та емоційна основи сексуальності – сором'язливість чи розв'язність, різкість чи м'якість, ласкавість чи грубість, доброта чи злість, щедрість чи скупість тощо. Еротична чутливість виявляється через внутрішню рецепцію (зона геніталій). У цьому віці діти активно засвоюють принципи спілкування людей різної статі. Більшість молодших школярів ще шукають розгадку секрету дітонародження, таємниці материнства. Власне сексуальна сфера перебуває у стадії спокою.

У період статевого дозрівання в підлітка зростає інтерес до протилежної статі, збільшується статевий потяг, стає актуальною інформація сексуального характеру. Велику увагу представники обох статей звертають на вторинні статеві ознаки. Їх своєчасна поява і типовий для цього віку стан дає змогу відчувати себе повноцінними чоловіками і жінками, проте вони відчують невпевненість щодо пов'язаних із цим статусом ролей і функцій. З'являється схильність виділяти вторинні статеві ознаки як переваги зовнішності саме представників іншої статі.

Статево дозрівання впливає і на психіку підлітка: починають формуватися чоловіча і жіноча психологія, з'являються викликані статевим потягом відповідні думки, інтерес до протилежної статі, книг, кінофільмів, розмов дорослих на інтимні теми. Статевий потяг і енергія знаходять вихід не обов'язково в статевому об'єкті. Це можуть бути різні види діяльності (туризм, спорт, музика та ін.), що вельми важливо для виховання особистості, оскільки раннє збудження дитячої сексуальності психологічно шкідливе, затримує подальший психосексуальний розвиток.

В юнацькому віці особистість загалом досягає фізичної зрілості, остаточно формується статева система. У юнаків цей період бурхливіший, ніж у дівчат, і характеризується підвищеною статевою збудливістю, різким зростанням еротичних інтересів і фантазій, потягом до осіб протилежної статі й підвищеною закоханістю. Завершується первинна соціалізація, громадське становлення особистості, її соціальне

самовизначення, активне входження в суспільне життя, формування духовних цінностей.

У статевому вихованні молоді важливо зосередитися на формуванні моральних “гальм”, які б запобігали відхиленням від норм у статевій поведінці, підготовці до сімейного життя. Батьки повинні акцентувати увагу на морально-психологічних питаннях, розв’язання яких сприяло б формуванню правильних взаємин між статями, унеможливило статево розпусту, заклало підвалини міцної сім’ї у майбутньому. Передусім необхідно виховувати в дітях повагу до себе, чоловічу та жіночу гідність.

А.С. Макаренко вважав за доцільне проведення серйозних бесід (окремо з хлопцями і дівчатами) з питань статевої гігієни, а в старшому віці – із проблем небезпеки венеричних захворювань. Такі бесіди повинні торкатися “статевої моралі”. Привід до них – цинічні розмови, підвищений інтерес до чужих сімейних справ, підозріле і не цілком пристойне ставлення до закоханих пар, легковажна дружба з дівчатами, неповага до жінки та ін.

Виняткове значення у статевому вихованні має формування у хлопців і дівчат сором’язливості, почуття відповідальності за свої дії. Вони мають усвідомити, що статеві зв’язки без справжнього почуття є вульгаризацією статевої бажань, яка позбавляє людину високого й прекрасного почуття. Легковажне статево життя може стати причиною трагедій майбутньої сім’ї.

Звідси ясна мета статевого виховання. Ми повинні так виховати наших дітей, щоб вони тільки в любові могли втішатися статево життям і щоб свою насолоду, свою любов і своє щастя вони реалізували в сім’ї.

Говорячи про виховання майбутнього статевого почуття нашої дитини, ми повинні, власне, говорити про виховання її майбутньої любові і про виховання її як майбутнього сім’янина. Кожен батько і кожна мати повинні поставити перед собою таку мету, щоб майбутній громадянин або майбутня громадянка, яких вони виховують, могли бути щасливі тільки в сімейній любові і щоб тільки в цій формі вони могли шукати й радощів статевого життя. Якщо батьки такої мети перед собою не поставлять, якщо вони її не досягнуть, їх діти житимуть безладним життям статі, отже, житимуть життям, повним усяких драм, нещастя, всякого бруду й суспільної шкоди.

Статево виховання повинно бути вихованням саме любові, тобто великого почуття, почуття, прикрашеного єдністю життя, прагнень і надій. Але таке статево виховання слід проводити без занадто відвер-

того й по суті цинічного розгляду вузько фізіологічних питань. Але ж, як проводити таке статеve виховання? В цій справі найголовніше місце посідає приклад. Справжня любов між батьком і матір'ю, їх пошана одного до одного, допомога і піклування, допустимі вияви ніжності й ласки, якщо все це відбувається на очах у дітей з першого року їх життя, служать могутнім виховним фактором, неминуче викликають у дітей увагу до таких серйозних і гарних взаємин між чоловіком і жінкою.

Другим дуже важливим фактором є взагалі виховання почуття любові в дитини. Якщо, виростаючи, дитина не навчилася любити батьків, братів і сестер, свою Батьківщину, якщо в її характері вихованні задатки грубого егоїзму, дуже важко сподіватися, що вона буде здатна глибоко полюбити обрану нею людину. Такі люди виявляють дуже часто найсильніші статеві почуття, але завжди схильні не поважати ту людину, що їх вабить, не дорожити її духовним життям і навіть не цікавитися нею. Тому вони легко міняють симпатії і дуже недалеко стоять від звичайної розпусти.

У такому вихованні корисно діятиме і правильний режим, встановлений у сім'ї. Хлопчик або дівчинка, що з дитинства звикли до порядку і не мають досвіду безладного і безвідповідального життя, цю свою звичку потім перенесуть і на ставлення до чоловіка та дружини. Правильний режим сприяє просто правильному фізичному самопочуттю дитини, при якому ніколи не виникне ніяке занадто раннє статеve переживання.

Другою важливою умовою статевого виховання є нормальна завантаженість дитини турботою й роботою.

Дуже ефективно впливають на дітей висловлювання батьків, спрямовані на адресу сторонніх осіб, якщо в їх поведінці поставлені проблеми статевого характеру. В таких висловлюваннях батьки зовсім вільно можуть виявити й почуття різкого осуду і навіть огиди, можуть при цьому показати, що від сина або дочки вони сподіваються інших зразків поведінки і настільки певні цьому, що навіть не говорять про своїх дітей. В такому випадку ніколи не слід говорити: "Ніколи так не робіть, це – погано", а краще сказати так: "Я знаю, що ти так не зробиш, – ти не такий".

На даний час існування нашого суспільства з особливою силою виявляється об'єднуюча роль міцної сім'ї для повноцінного виховання дітей. Міцність сім'ї, навіть за несприятливих умов, компенсує багато вад у громадському середовищі. Відчуття любові батьків і дітей, навіть у кризовий підлітковий вік, коли вони прагнуть бути

самостійними, залишається, хоч для більшості типовим виявом самостійності є “автономна моральність”, яка нерідко призводить до педагогічної занедбаності, відчуженості від батьків.

Серед загально педагогічних проблем, розроблених у теорії та практиці А.С. Макаренка, значне місце посідають питання дошкільного виховання. Зокрема, це стосується ролі сім'ї у вихованні дітей, змісту та методів педагогічного впливу на дитину. Педагог-практик високо оцінював значення раннього періоду у формуванні гармонійно розвиненої людини й особливо підкреслював значення саме дошкільного віку.

Питання виховання дошкільнят А.С. Макаренко розглядає у тісному зв'язку з розв'язанням загальних виховних завдань у суспільстві. Він говорить про дітей, як про маленьких громадян країни, від правильного виховання яких залежить її майбутнє. У своїх виступах перед батьками з питань родинного виховання педагог гостро ставить питання щодо вирішального значення сім'ї у вихованні дітей, особливо в ранньому віці.

Звідси й погляди на суспільну роль родини: А.С. Макаренко розглядає її як складову суспільства, в якій формуються громадянські почуття дітей. Кожен крок у житті родини має поєднуватися з її виховними функціями. “Дитина – це не лише ваша радість, а й майбутній громадянин ... ви відповідаєте перед нею і перед країною”.

У працях А.С. Макаренка, в його виступах перед педагогами та батьками (“Лекції про виховання дітей”, “Сім'я й виховання дітей” та ін.) чітко визначено основний зміст, умови та засоби виховання дітей, починаючи з раннього віку. Серед таких умов значну роль відіграє структура родини, її склад (у сім'ї, яка має кілька дітей, власне, вже відбувається залучення дітей до колективного життя). Чимало важать і приклад самих батьків, їхнє громадянське обличчя, ставлення до праці, до інших людей.

А.С. Макаренко визначав вимоги щодо того, на чому має будуватися батьківський авторитет: як мають бути організовані дисципліна дітей, їхня участь у житті родини та суспільства; як виховувати в дітей культуру поведінки; як залучати їх до життя.

Особливе місце в педагогічній теорії А.С. Макаренка відведено проблемам гри та праці в житті дітей: “Гра має важливе значення в житті дитини, має те саме значення, яке в дорослого мають діяльність, робота, служба. Яка дитина в грі, така вона буде й у роботі, коли виросте. Тому виховання майбутнього діяча відбувається насамперед у грі”.

3-поміж трьох стадій гри визначених А.С. Макаренком, важливе місце відводиться дошкільному вікові, коли дитина набуває початкових ігрових навичок, вчиться діяти з іграшкою. Але поступово вже в цьому віці (перша стадія триває до 11–12 років) діти залучаються до спільних, а далі до колективних ігор, у яких виявляється інтерес до інших учасників гри, формуються взаємини.

Водночас треба розрізняти власне гру й працю дітей, хоча в них є чимало спільного. Робота відрізняється від гри тим, що в ній створюються певні матеріальні цінності.

А.С. Макаренко розробив чітку систему трудових доручень для дітей різного віку; методику керівництва дитячою працею та засоби її організації; методи залучення дітей до праці, індивідуального підходу, побудови колективних взаємин; засоби заохочення та оцінювання дитячих зусиль.

Хоча А.С. Макаренкові ідеї загалом стосуються сімейного виховання, вони, безсумнівно, прислужилися й збагаченню теорії та практики виховання дітей у дошкільних закладах, розвиваючої дитячої психології та педагогіки.

Оцінюючи педагогічні принципи А.С. Макаренка та стан їх розв'язання в сучасній педагогічній теорії та практиці загалом та в шкільному вихованні зокрема, слід зазначити, що багато дечого з розробленого педагогом-новатором і досі не реалізовано.

Рекомендована література:

1. Макаренко А.С. Книга для батьків / А.С. Макаренко. – К.: Рад. школа, 1978. – 264 с.
2. Макаренко А.С. Книга для родителей. Лекции о воспитании детей / А.С. Макаренко. – М.: Правда, 1986. – 448 с.
3. Макаренко А.С. Загальні умови сімейного виховання: Твори в 7 т. / А.С. Макаренко. – К. – 1954. – Т.4.
4. Макаренко А.С. Избранные произведения: В 3-х т. / А.С. Макаренко. / Редкол.: Н.Д. Ярмаченко и др. – К.: Радянська школа, 1984. – Т. 2. – С. 321–571.
5. Макаренко А.С. Лекции о воспитании детей / А.С. Макаренко. – Твори в 7 т. – К. – 1954. – Т. 3,4.
6. Макаренко А.С. О воспитании / А.С. Макаренко. – М.: 1991.
7. Макаренко А.С. Семья и воспитание детей / А.С. Макаренко. // Пед. соч. в 8 т. – М., 1986. – Т. 4.
8. Макаренко А.С. Советы родителям / А.С. Макаренко.. – М., Знание, 1970.

Погляди В.О. Сухомлинського на сімейне виховання

План

1. Життєвий та творчий шлях Василя Олександровича Сухомлинського.
2. Погляди В.О. Сухомлинського на сімейне виховання у книзі «Батьківська педагогіка».
3. Трудове виховання дітей в сім'ї.
4. Виховання громадянина-патріота в сім'ї.
5. Виховання дітей засобами природи.
6. “Серце віддаю дітям” – книга творчості та безцінних педагогічних ідей педагога-гуманіста В.О. Сухомлинського.
7. Погляди В.О. Сухомлинського на проблеми сімейного виховання.

**1. Життєвий та творчий шлях
Василя Олександровича Сухомлинського**

28 вересня 2013 року ми відсвяткували 95-ту річницю з дня народження видатного педагога-новатора Василя Олександровича Сухомлинського. Це настільки дивовижна людина, що хочеться знову і знову згадувати про його життєвий шлях та внесок в педагогіку.

В.О. Сухомлинський – педагог, публіцист, новатор, гуманіст. Народився 28 вересня 1918 р. в с. Василівка Василівської волості Олександрійського повіту Херсонської губернії (Кіровоградська обл.) в бідній українській сім'ї.

Навчався спочатку у Василівській семирічці (1926–1933 рр.), літом 1934 р. вступив на підготовчі курси при Кременчуцькому педагогічному університеті і в тому ж році став студентом факультету мови та літератури. Але у зв'язку з хворобою повинен був перервати навчання у вузі (1935 р.).

17-річним юнаком почав практичну педагогічну роботу. Протягом 1935–1938 рр. він викладає українську мову та літературу у Василівській та Зибковській семирічних школах Онупрїївського району.

Своє навчання В.О. Сухомлинський продовжив з 1936 р. в Полтавському педагогічному інституті (заочне відділення), де отри-

мав спочатку кваліфікацію вчителя української мови та літератури неповної середньої школи, а згодом викладача цих же предметів середньої школи (1938 р.). З теплим почуттям згадував він двохрічний період навчання в Полтаві. «Мені, – писав Василь Олександрович, – випало щастя два роки навчатись у Полтавському педагогічному інституті... Говорю – випало щастя, тому що нас, двадцятирічних юнаків і дівчат, охоплювала в інституті атмосфера творчої думки, допитливості, жаги до знань. Я з гордістю називаю Полтавський педагогічний інститут своєю альма-матір'ю ...»

В 1939 р. на «відмінно» закінчив Полтавський педагогічний інститут. З вересня 1939 по червень 1941 р. працював вчителем української мови та літератури в школі села Онуфріївки Онуфріївського району Кіровоградської області.

Учасник Великої Вітчизняної війни. В 1941 р. був призваний в Червону Армію. В званні молодшого політрука воював на Західному і Калінінському фронтах, приймав участь в Смоленській битві і битві під Москвою. В січні 1942 р. був важко поранений осколком снаряду під саме серце. Чудом вижив. Після виписки з уральського шпиталю селища Ува Удмуртської АССР, повернувся на Батьківщину.

З 1944 р. – завідувач Онуфріївським районним відділом народної освіти. З 1948 р. до останнього року свого життя працював директором середньої школи с. Павлиш Онуфріївського району Кіровоградської області УРСР. В 1955 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: «Директор школи – організатор навчально-виховного процесу».

2 вересня 1970 р. серце В.О. Сухомлинського перестало битися. Втім фізична смерть не поклала край життю його творчих надбань, не зупинила його жертвовного служіння школі, учительству, вітчизняній педагогічній науці. «Людина, – любив повторювати педагог, – народжується на світ не для того, щоб зникнути безвісною пилінкою, людина народжується, щоб лишити по собі слід вічний».

За свою педагогічну працю він був нагороджений двома орденами Леніна, орденом Червоної Зірки, багатьма медалями Союзу РСР, з 1958 року Сухомлинський – член-кореспондент Академії педагогічних наук РРФСР, з 1958 р. – заслужений вчитель УРСР, в 1968 року йому було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, був обраний членом-кореспондентом Академії педагогічних наук СРСР, у 2011 р. на честь В. Сухомлинського названа вулиця в м. Києві.

В.О. Сухомлинський – автор біля 30 книг і більше 500 статей, присвячених вихованню і навчанню молоді. Найпопулярніші твори: «Серце віддаю дітям», «Сто порад вчителю», «Народження громадянина», «Батьківська педагогіка», «Як виховати справжню людину», «Методика виховання колективу», «Листи до сина», «Про виховання». Книга його життя – «Серце віддаю дітям» (Державна премія УРСР – 1974 р., посмертно). Його життя – виховання дітей, особистості. Він виховав в дітях особисте ставлення до навколишньої діяльності, розуміння своєї справи і відповідальності перед рідними і суспільством і, що головне, перед особистою совістю.

Він створив оригінальну педагогічну систему, що ґрунтується на принципах гуманізму, на визнанні особистості дитини найвищою цінністю, на яку повинні бути орієнтовані процеси виховання і освіти. Для Сухомлинського формування естетичного почуття дитини, її емоційної культури – основне завдання гуманістичного виховання, а сприйняття й осмислення прекрасного – основа естетичної культури, без якої почуття лишаються глухими до всього високого і благородного. «Чим різкіший дисонанс між передбаченими, навмисними засобами виховання й засобами ненавмисними, які являють собою середовище для формування суспільних інстинктів людини, тим важче виховувати, тим важче формувати те, що в практиці зветься голосом совісті».

Таким чином, ми ще раз із цікавістю зазирали в життєвий та творчий шлях В.О. Сухомлинського. Його вклад в педагогіку дійсно безцінний, тому ми переконані, що будемо використовувати його досвід у подальшій нашій соціально-педагогічній діяльності.

2. Погляди В.О. Сухомлинського на сімейне виховання у книзі «Батьківська педагогіка»

Наприкінці свого життя В.О. Сухомлинський розпочав роботу над дуже потрібною книжкою – енциклопедією сімейного виховання «Батьківською педагогікою». Та не встиг Василь Олександрович підготувати до друку задуману ним працю. Вже після його смерті вдалося зібрати рукописні та деякі надруковані статті й підготувати видання «Батьківської педагогіки».

В.О. Сухомлинський був справжнім знавцем і дослідником психології людини, він глибоко розумів душу дитини, її переживання, почуття, прагнення і сподівання, досконало знав психологію взаємин

батьків і дітей, молодшого і старшого поколінь, міжособових стосунків у дитячих колективах, психологічний клімат у соціальних групах і ті фактори, що його зумовлюють.

В.О. Сухомлинський виявив дуже важливу особливість психіки дитини – чим молодший її вік, тим вразливіша, сприятливіша вона до виховного впливу, тим легше пробудити в ній благородні почуття, виховати чи перевиховати.

У своїй педагогічній практиці Василь Олександрович Сухомлинський прагнув створити організовану систему впливів на вихованців, яка б сприяла всебічному розвитку дитини і була побудована на принципах гуманізму.

У багатьох своїх творах педагог доводив, що розвиток особистості багато в чому залежить від культури батька й матері, що людські стосунки і суспільне оточення пізнаються здебільшого на прикладі батьків.

Василь Олександрович не вірив у рятівну силу покарань, виступав проти, як він говорив, “педагогічного екстремізму”, був переконаний, що виховання можна організувати так, щоб потреби в покаранні взагалі не було. Це дійсно можливо, якщо між вихователем і вихованцями встановлюється духовна єдність.

Тільки поважаючи гідність іншої особи, людина може здобути повагу до себе: “Як важливо, щоб діти навчилися почувати щиро-сердечний стан товариша, розпізнавати чуже горе, переживати його, як своє особисте”.

Як відповідь на тисячі листів схвильованих батьків, що задавали одне і те ж питання : «Що ж далі?» була написана Сухомлинським «Батьківська педагогіка». Вона складається із семи бесід, що забезпечують правильне виховання дитини.

Бесіда перша називається «До батьківства та материнства потрібно готувати з коліски». На думку В.О. Сухомлинського, ми не вчимо в школі головному – не навчаємо жити. Не замислюємося ми – ні педагоги, ні батьки, що найважливіша мудрість життя, яку має освоїти кожен наш громадянин – це людські взаємовідносини. Я не перебільшую, – каже Сухомлинський, якщо скажу, що молоді батьки, які не вміють бути чоловіком та дружиною, зачасту такі ж безпорадні як і діти. Не всім бути фізиками й математиками, а батьками бути обов’язково всім.

Бесіда друга присвячена темі «Про громадську та моральну відповідальність батьків». У ній В.О. Сухомлинський зазначає, що

немає бдагороднішої і вищої місії для людини – творця, ніж батьківство та материнство. Кожної миті, дивлячись на свою дитину, ти бачиш себе. Виховуючи свою дитину, ти виховуєш себе, самостверджуєш своє почуття гідності. Діти – це щастя, створене вашою працею.

У бесіді третій йде мова про «Бачення власного морального образу». Чудові діти виростають в тих сім'ях, де мати й батько по-справжньому кохають один одного і разом з тим люблять і поважають людей. По-справжньому кохати – це віддавати, вкладати душевні сили, бачити частину вкладеного тобою добра в іншу людину. Найголовніше в оточуючому тебе світі – людина.

Четверту бесіду присвячено темі «Що возвеличує вас в очах ваших дітей». Піднімайте самі себе в очах ваших дітей, прагніть, щоб діти бачили найвищу суть вашого життя в посіві того зерна, з якого виростає буйно порость людського щастя. Ми батьки, виховуємо своїх дітей передусім своїми взаємовідносинами.

Бесіда п'ята називається «Бережіть в душі дитини віру в високе, ідеальне, непохитне». В.О. Сухомлинський вважає, що в хорошій сім'ї, де мати і батько живуть в злагоді, де переважають чуйні відносини до слова, думки і почуттів, у відносинах добра і злагоди, взаємодопомоги і підтримки, довіри і взаємної поваги батьків, перед дитиною розкривається все те, на чому ґрунтується її віра в людську красу, її душевний спокій, рівновага. Якщо ця віра зруйнована, в дитячу душу ввірветься трагедія, горе. Безцінне багатство сімейного життя - взаємна любов, вміння творити велике.

Бесіда шоста присвячена темі «Бережіть людську любов». Людська любов – могутня сила виховання. Любити – означає відчувати серцем найтонші духовні потреби людини. Ця здатність відчувати людину серцем передається від батька та матері без слів та пояснень, передається прикладом. Вмійте берегти і поважати, возвеличувати та вдосконалювати людську любов.

У останній, сьомій бесіді на тему «Моральні цінності сім'ї» зазначається, що могутня духовна сила виховання закладена в тому, що діти вчаться дивитись на світ очима батьків, вчаться у батька поважати матір, бабусю, жінку, людину. Моральне багатство створюється взаємовідносинами, в яких тісно переплітаються любов і добро з обов'язком і працею, з особистим прикладом.

3. Трудове виховання дітей в сім'ї

Актуальність даного питання полягає у важливості трудового виховання дітей в сім'ї. Саме в родині закладаються основи моральності людини, формуються норми поведінки, розкриваються внутрішній світ та індивідуальні якості особистості. Сім'я сприяє не тільки формуванню особистості, але і самоствердженню людини, стимулює її соціальну, творчу активність, розкриває індивідуальність.

Сім'я – це найменша клітина нашого суспільства, в якій, як і в фокусі, відображається все життя нашої країни – говорив В.О. Сухомлинський. Шлюб двох людей не є ще сім'єю, вона виявляється і зміцнюється з народженням дітей. Ще з малечку дітей привчали до праці.

Велику увагу трудовому навчанню дітей приділяв і В.О. Сухомлинський. «Трудове виховання, – зазначав він, – це, образно кажучи, гармонія трьох понять: треба, важко, прекрасно».

Працю дитини видатний педагог розглядав у нерозривній єдності з вихованням високих моральних почуттів до батьків та інших дорослих людей. І якщо батьки хочуть, щоб їхні діти виростили справжніми людьми, вони повинні забути про легке безтурботне дитинство для них. Життя дітей немислиме без праці, без фізичної і духовної напруги. «Життя тисячу разів переконувало мене в тому, що справжнє щастя дістається тому, хто починає своє трудове життя одночасно з початком навчання у школі. Не гру в працю, а саме справжнє трудове життя».

Всі ви, батьки, прагнете до того, щоб ваша дитина зростала працелюбною, доброю. Як цього досягти? На ці та інші запитання ми спробуємо знайти відповіді у багатій педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського.

Велику зацікавленість викликали не тільки лекційні, а й дискусійні, семінарські заняття, обговорення педагогічних ситуацій, виступи досвідчених батьків, оформлення класних кімнат виставкою дитячих та родинних робіт, що розкривали інтереси і вподобання сімей. Для узагальнення та підсумку ми пропонували батькам пам'ятки з виховання працьовитості.

- Щодня привчайте дитину до праці. Доберіть їй посильні трудові доручення і терпляче домагайтесь їх виконання.

- Радійте успіхам дитини, заохочуйте її трудові починання. Нехай вас не дратують невдачі. Навчіть малюка, як треба робити правильно.

- Ніколи не карайте дітей працею.
- Виховуйте працелюбність і повагу до праці інших особистим прикладом, намагайтеся робити так, щоб у вас слово не розходилося з ділом.
- Обов'язково розповідайте дітям про свою виробничу і громадську діяльність, про працю ваших знайомих, яких вони знають.
- Не залишайте поза увагою розповідь сина чи доньки про шкільні справи. Вислуховуйте їх до кінця.
- Сприяйте участі дитини в трудових справах, які проводяться в дитячому закладі.
- Намагайтеся самі надавати групі й дошкільному закладу посильну допомогу.

Значну роль у формуванні позитивного ставлення учнів до праці відіграє громадське визнання. Це піднімає настрій дитини, виявляє в неї свідоме ставлення до необхідності працювати на загальну користь.

Трудове виховання ґрунтується на певних принципах. В.О. Сухомлинський сформулював їх досить вдало.

Принципи трудового виховання:

1. Єдність трудового виховання і загального розвитку – морального, інтелектуального, естетичного, фізичного.
2. Розкриття, виявлення, розвиток індивідуальності в праці.
3. Висока моральність праці, її суспільно корисна спрямованість.
4. Раннє залучення до продуктивної праці.
5. Різноманітність видів праці.
6. Постійність, безперервність праці.
7. Наявність рис продуктивної праці дорослих у дитячій праці.
8. Творчий характер праці, поєднання зусиль розуму і рук.
9. Наступність змісту трудової діяльності, умінь і навичок.
10. Загальний характер продуктивної праці.
11. Посильність трудової діяльності.
12. Єдність праці і багатогранного життя.

Трудове виховання має також своїм завданням здійснення початкової професійної освіти та профорієнтації, формування працелюбності, моральних рис, естетичного ставлення до цілей, процесу та результатів праці.

Трудове виховання в сім'ї проникає в усі явища суспільного життя і повинне здійснюватися всіма педагогічними засобами у процесі будь-якої педагогічно доцільної діяльності з дитиною.

Праця – головний вихователь. Необхідно допомогти дитині побачити в ній джерело розвитку своїх здібностей і моральних якостей, підготувати її до активного трудового та суспільного життя, до свідомого вибору професії.

У сучасній сім'ї повинно здійснюватися вирішення завдань щодо формування у дитини моральних рис у процесі трудового виховання.

Трудове виховання – процес залучення дітей до різноманітних педагогічно організованих видів суспільно корисної праці з метою передання їм певного виробничого досвіду, розвитку в них творчого практичного мислення, працьовитості й свідомості людини праці.

4. Виховання громадянина-патріота в сім'ї

В.О. Сухомлинський, розвиваючи ідеї А.С. Макаренка, збагатив радянську педагогіку новими формами високоідейних ритуалів і традицій, показав чудові зразки й способи організації естетичного і патріотичного виховання учнів. Василь Олександрович Сухомлинський вважав, що Батьківщина починається із сім'ї, що найважливіші риси і якості радянського громадянина-патріота зароджуються в сімейному вихованні, що діти – продовження не тільки нашого роду, а й нашого соціального ладу, наших завоювань і благородних намірів. Ідея вірності і відданості Батьківщині стає переконанням лише тоді, коли Батьківщина постає перед дитиною в ореолі героїчного і прекрасного. Переживання краси героїчного – це духовна сила, що возвеличує людину в її очах. Це нова проблема в теорії і практиці виховання, що потребує пильної уваги дослідників.

У Павлиській середній школі В.О. Сухомлинським були створені прекрасні традиції, звичаї, що сприяли формуванню високих моральних якостей у школярів, згуртовували дитячий колектив, створювали сприятливу психологічну атмосферу в дитячих групах і колективах. Це передусім культ героїв війни і мирної праці, традиційне вшанування пам'яті тих, хто віддав своє життя за визволення і незалежність нашої Батьківщини. Це не тільки урочисте проведення пам'ятних днів, а й повсякденна практична діяльність – догляд за могилами воїнів-героїв, праця в Музеї Слави, створення Алеї Героїв, участь у відтворенні історичних подій героїчного минулого, допомога інвалідам війни і праці тощо.

У системі роботи Павлиської середньої школи ці традиції і звичаї входили в життя вже з самого початку навчання дитини в

школі, коли вона своїми руками прикрашалаobelіски, висаджувала і доглядала квіти на братських могилах, виготовляла пам'ятні подарунки знатним трудівникам. Активна участь у громадських справах старших школярів, освоєння пустирів і запущених ділянок землі, боротьба з ерозією ґрунту, насадження лісозахисних смуг, парків, садів, участь у збиранні врожаю, урочисте відзначення свята Першого Снопа і Першого Хліба – все це сприяло не тільки створенню в дитячому колективі культу величного і героїчного, але й культу праці, вихованню поважного ставлення до праці, високої пошани і поваги до трудівників.

5. Виховання дітей засобами природи

В.О. Сухомлинський надзвичайно любив природу, тому в численних своїх працях пропагував вивчення природи як величезного значення виховний фактор. Природа сама собою не виховує. Марно було б, залишивши людину наодинці з природою, чекати, що вона під її впливом стане розумною, морально прекрасною, доброю і непримирною до зла. Виховує тільки активне взаємодіяння людини з природою.

В.О. Сухомлинський широко використовував у своїй педагогічній роботі „уроки мислення” серед природи, які умовно можна поділити на два види:

- логічного типу, які спрямовані на формування системи наукових знань про закономірності розвитку природи і розвиток пізнавальних здібностей дітей („Живе і неживе”, „Неживе пов'язане з живим”, „Все в природі змінюється”, „Сонце – джерело життя”);

- художнього типу, що сприяли розвиткові естетичних сприймань, емоційної пам'яті, образного мовлення („Перший зимовий ранок”, „Світ квітів серед зими”, „Сонце після літнього дощу”, „Веселка над річкою”, „Дванадцять відтінків вбрання осіннього лісу – як їх назвати”).

Постійне спілкування з природою і взаємодія з нею стає істотною стороною виховного процесу. Природа впливає на всебічний розвиток дітей.

„Привести дітей на луг, сказати їм: “Подивіться, як красиво!” Діти можуть відповісти, що так, красиво, але це зовсім не означає, що їх зачепила ця краса. Сухомлинський розказує, що іноді доводиться чекати протягом років, поки раптом, в якийсь день, в якусь мить, при якихось збігах обставин і настроїв серце дитини затремтить, пере-

повниться щастям... Треба чекати, вірити в дитину і тоді вона полюбить прекрасне”.

Те, що людина любить природу, само по собі теж не є показником вихованості. Роль природи в моральному вихованні не можна перебільшувати, ідеалізувати, розглядати поза зв'язком з духовним світом людини. Виховна роль природи залежить від того, в ім'я чого живе людина, в чому вона вбачає добро і зло, до чого вона прагне, які її ідеали. Роль природи як вихователя в кінцевому підсумку визначається взаємодіями людини з природою.

В.О. Сухомлинський стверджував, що завдання вихователя полягає в тому, „щоб відкрити перед кожним вихованцем усі джерела, якими живиться могутнє почуття любові до Батьківщини. Це й природа рідного краю, і мати з батьком, і рідне село, місто, колгосп, де працюють батьки”. „Від почуття прив'язаності до рідного куточка – материнської колиски, верби, що схилилася над ставком, родючого поля – до розуміння історичних доль народів, – такими джерелами повинна житися душа нашого вихованця, щоб в ній, як у краплі води, в мініатюрі відобразився портрет народу”.

В.О. Сухомлинський писав: „Світ дитини – це насамперед природа, яка оточує її в дитинстві, піклування матері і батька, казка, пісня. Спогади про цей світ складаються на все наступне життя, надають емоційного забарвлення усім прагненням, помислам, поривам.

Входячи в життя дитини з першими відчуттями, сприйняттями, поняттями, уявленнями, природа стає для неї наочним мірилом цінностей, джерелом багатств. У цьому факті закладено величезні можливості становлення гармонійної, всебічно розвиненої людини.

Загалом В.О. Сухомлинський обґрунтовував роль природи в навчальному процесі за такими напрямками:

1. Активна діяльність учнів у пізнанні природи: „Світ природи стає невичерпним джерелом знань завдяки тому, що знання надходять у дитячу душу складним шляхом: через руки, через працю, через взаємовідносини з іншими людьми, через почуття і переживання, які забарвлюють діяльність”.

2. Спілкування з природою для розвитку розумових здібностей, допитливості, працелюбності: „... ми намагаємося якнайбільше ввести дітей у світ праці серед природи, саме там, де і в явищах природи, і в людській праці безліч проблем, питань, таємниць”.

3. Використання методів викладання і навчання учнів: „...так зване проблемне викладання і вивчення матеріалу починається в активній взаємодії з природою. Якщо я хочу, щоб мислення дітей було особливим, інтенсивним, щоб у них виникло багато запитань (а чим більше відкривається незрозумілого під час осягнення зрозумілого, тим допитливішою стає людина), ми ідемо з дітьми в сад, на ділянку, у теплицю і засукуємо рукава”.

Природа впливає на всебічний розвиток дітей. У системі Сухомлинського велика роль приділяється природі як об’єкту пізнання, сфері активної діяльності, відчутнішої частини дитячого життя. Разом з тим В.О. Сухомлинський дійшов висновку, що природа сама собою не виховує, а виховує тільки активна взаємодія людини з природою.

Сухомлинський спочатку учить відчувати красу природи, потім красу мистецтва і нарешті підводить вихованців до розуміння вищої краси: краси людини, її праці, її вчинків і життя. Ні в чому вчителю не доводиться бути таким терплячим, як у вихованні відчуття краси. Виховання відчуттів – найважче в роботі педагога.

6. “Серце віддаю дітям” – книга творчості та безцінних педагогічних ідей педагога-гуманіста В.О. Сухомлинського

Розбудова української держави неможлива без інтелектуально і творчо обдарованих громадян, саме тому Указом Президента України 2013 рік оголошено Роком дитячої творчості.

Сьогодні вимагає від педагогів переосмислення багатьох освітніх питань. Те, що сьогодні ми називаємо інтерактивною методикою, В.О. Сухомлинський впроваджував багато років тому – тоді й слова такого не було. Тому нині є актуальним звернення до гуманістичних основ педагогічної спадщини В.О. Сухомлинського. Особливо доцільно звернути увагу на його новаторські здобутки – це школа радості, школа під блакитним небом, уроки мислення серед природи, бесіди з людинознавства, що описуються у книзі “Серце віддаю дітям”. Як прекрасно, що зв’язок з минулим можна отримати через книги, які залишилися нам у спадок. Мені не пощастило зустрітися віч-на-віч з педагогом-гуманістом. Але його книги, безмежний океан думок! Це найбільший подарунок для мого серця. Вдумайтеся у фразу “Серце віддаю дітям” – нею сказано все. Таким має бути

вчитель. І таким був Василь Сухомлинський – вчитель із маленької сільської школи на Кіровоградщині.

У праці “Серце віддаю дітям” педагог оригінально розглядав проблеми організації навчально-виховного процесу з учнями молодшого шкільного віку. За рік до систематичного навчання у Павлівській середній школі взяли на облік 6-річних дітей. Це було потрібно, щоб пізнати кожну дитину, глибоко вивчити індивідуальні особливості її сприймання, мислення і розумової праці.

В.О. Сухомлинський вважав: перш ніж давати знання, треба навчити дітей думати, сприймати, спостерігати. За цей же час треба добре вивчити індивідуальні особливості здоров'я майбутнього першокласника. Ці завдання педагог успішно вирішував у “школі радості” – об'єднанні дошкільнят. Заняття під блакитним небом, де здійснювалися мандрівки в природу, – джерело мислення й мови, розвиток думок, почуттів, бажань, поглядів засобами казки, оповідань, подорожі до першоджерел живого слова, у світ праці, створення куточку мрії, турбота про живе і прекрасне, – ці та інші знахідки талановитого педагога збагатили арсенал виховних засобів багатьох вчителів і вихователів дошкільних закладів.

У початковій школі педагог домагався того, щоб навчання було частиною багатого духовного життя, яке б сприяло розвитку дитини, збагачувало її розум. Він категорично засудив навчання, що зводиться до тренування пам'яті, зубріння, механічного заучування та одноманітності.

Навчання в “зелених класах”, складання книжок-картинок про природу, подорожі на природу, проведення уроків мислення, використання і розв'язування задач із “живого задачника”, кімната казки, острів чудес, куточок краси, використання в духовному житті пісні, книжки, проведення свят Матері, троянд, польових квітів, праця в Саду Матері, написання дітьми оповідань, казок – все це знахідки педагога, які сприяють розумовому розвитку дітей, засвоєнню духовних цінностей свого народу.

В.О. Сухомлинський спочатку вчить відчувати красу природи, потім красу мистецтва і нарешті підводить вихованців до розуміння вищої краси: краси людини, її праці, її вчинків і життя. Ні в чому вчителю не приходиться бути таким терплячим, як у вихованні почуття краси. Виховання почуттів – найважче в роботі педагога. Привести дітей в ліс, сказати їм: “Подивіться, як красиво!”. Діти можуть відпо-

вісти, що так, красиво, але це зовсім не означає, що їх вразила ця краса.

В.О. Сухомлинський розповідає, що іноді доводиться чекати роками, доки раптом, у якийсь день, у якусь мить, при якихось обставинах і настроях серце дитини розмерзнеться, переповниться щастям. Треба чекати, вірити в дитину і тоді вона полюбить прекрасне.

Педагог широко використовував казки, оповіді, приказки і прислів'я, пісні, народні традиції і обряди у повсякденній вчительській роботі, у своїх творах показував їх доцільність у духовному зростанні учнівської молоді. Так, у праці “Серце віддаю дітям” він надає казці таку роль: “Діти розуміють ідею лише тоді, коли вона втілена у яскравих образах. Казка – благородне і нічим не замінне джерело виховання любові до Вітчизни. Патріотична ідея казки – в глибині її змісту, створені народом казкові образи, що живуть тисячоліття, доносять до серця і розуму дитини могутній творчий дух трудового народу, його погляди на життя, ідеали, прагнення. Казка виховує любов до рідної землі вже тому, що вона – творіння народу”. Така ж висока оцінка у вихованні дітей дається народній пісні та традиціям.

В.О. Сухомлинський, працюючи з дітьми, переконався, що “Творчість не приходить до дітей з якогось натхнення. Творчості треба вчити”. Головна характеристика творчості – створення нового. Бути творчою людиною означає в усе навколо вносити своє, індивідуальне, унікальне, оригінальне й неповторне. Для цього потрібно вміти виходити за узвичаєні рамки, не боятися мислити, уявляти, фантазувати. В.О. Сухомлинський вмів це робити і через свої праці навчає нас. “На любові до дітей тримається світ”. В усі епохи кращі педагоги саме цю думку вважали головною в справі виховання. Василь Олександрович Сухомлинський був з їхнього числа. “Що саме головне було в моєму житті? Без роздумів відповідаю: любов до дітей” – так писав він у головній книзі свого життя “Серце віддаю дітям”. І назва її зовсім не красивий літературний зворот, а чиста правда.

“Любов до дитини в нашій спеціальності – це плоть і кров вихователя як сили, здатної впливати на духовний світ іншої людини. Педагог без любові до дитини – все одно, що співак без голосу, музикант без слуху, живописець без відчуття кольору” – зазначав В.О. Сухомлинський.

7. Погляди В.О. Сухомлинського на проблеми сімейного виховання

Педагогічна творчість В.О. Сухомлинського багатогранна і невичерпно багата. В.О. Сухомлинський увійшов в історію світової культури як видатний педагог і письменник, як полум'яний патріот і поборник найгуманніших ідей у вихованні, як політичний трибун і громадський діяч, безмежно відданий своєму народові.

Виходячи з того, що сім'я – це цеглинка великої споруди, що зветься суспільством і від її міцності залежить міць держави, сімейному вихованню Сухомлинський відводив особливе місце у своїй творчості, при цьому відзначаючи, що воно мусить бути одночасно і громадянським. Адже не тільки для себе плекають дитину батьки, вони виховують її для суспільства: «У сім'ї найтоншими доторканнями батька і матері до дитячого серця і розуму пишеться наймудріша, найскладніша і водночас найпростіша, тому що вона доступна кожному батькові, кожній матері, сторінка книги, яку ми всі називаємо суспільним вихованням».

Суспільство – це величезний будинок, споруджений з маленьких цеглинок – сімей. Міцні цеглини – міцний будинок, крихкі цеглини – о, це небезпечно для суспільства явище, йому доводиться лікувати себе. А крихкість ця полягає найчастіше в безвідповідальності. Якщо у вас немає дитини – ви просто людина. А якщо у вас є дитина – ви три, чотири, тисячу разів людина, цю думку В.О. Сухомлинський намагається червоною ниткою провести через усю виховну роботу з батьками. Даючи життя новій людині, ви ніби вписуєте своє ім'я в літопис свого народу.

На думку В.О. Сухомлинського, почуття відповідальності і громадського обов'язку за майбутнє своїх дітей запобігає такому різновиду нерозумної батьківської любові, як любов підкупу. Адже є батьки і матері, які щиро переконані в тому, що, забезпечуючи всі матеріальні потреби дітей, вони виконують свій батьківський обов'язок. Величиною матеріальних витрат вони вимірюють глибину батьківської любові.

Дві важливі соціально-педагогічні проблеми – оптимізація стосунків особистості і соціуму та соціалізація в сім'ї – не тільки тісно пов'язані між собою, а лише їх поєднання забезпечує успіх сімейного виховання: «Нерідко ми буваємо свідками парадоксального на перший погляд, факту: в хорошій трудовій сім'ї, де батьки душі не чують

у дітях, віддають їм усі сили свого серця, діти іноді виростають байдужими, безсердечними. Але ніякого парадоксу тут немає: так буває тому, що дитина знає лише радощі споживання».

«Дорогі товариші батьки й вчителі, всі ми пам'ятаємо народну мудрість, дитину треба виховувати тоді, коли вона лежить упоперек лавки. Тож нехай кожна дитина вже в роки раннього отроцтва починає трудитися...», – такими словами звертається до вихователів мудрий педагог для того, щоб з раннього дитинства привчали дітей до праці.

Звертаючись до батьків, Сухомлинський говорить: «Якою не була б твоя спеціальність, де б ти не працював – у суворій тиші наукової лабораторії, в конструкторському бюро, за кермом трактора або біля операційного стола лікарні, ким би ти не був – ученим, письменником, конструктором, хліборобом, шахтарем, лікарем, – нехай пізнає твій син-підліток, що таке проста праця на землі ...».

Добитися того, щоб батьки оволоділи мудрістю батьківської і материнської любові – в цьому ми бачимо одне з найважливіших завдань навчально-виховного процесу.

Учити дитину бачити і відчувати людей – це одна з найскладніших речей у важкій справі виховання людини. Батьківська любов повинна бути такою, щоб у дитини пробуджувалася чуйність серця до навколишнього світу, до всього, що створює людина, що служить людині, і звичайно, насамперед до самої людини.

Одна з найважливіших практичних порад Сухомлинського, що стосується і розумового, і морального виховання молодого покоління, звучить так: «Знання, наука, освіта – велике духовне багатство нашого народу. Це могутня ріка, хвилі якої несуть уперед культуру, творчість, думку геніїв народу. А живиться ця ріка мільйонами могутніх струмочків – родинних вогнищ культури, освіти, знань. Виховуючи дітей дбайте, шановні батьку й мати, щоб у вашій сім'ї яскраво горіло це вогнище, щоб материнська й батьківська мудрість освітлювалася мудрістю, створеною нагромадженою десятками поколінь і втіленою в книгах, у науці. Разом з школою добивайтеся того, щоб у освіченості, культурі діти ваші вбачали моральну гідність, а неуцтво щоб осоруджувалося як приниження честі й гідності людської ...»

Рекомендована література:

1. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка / В.О. Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1978. – 263 с.
2. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям / В.А. Сухомлинский. – К. : Радянська школа, 1971. – 242 с.
3. Сухомлинський В.О. Народження громадянина / В.О. Сухомлинський // Вибр. тв.: У 5 т. – К, 1987. – Т. 3. – 300 с.
4. Українська педагогіка в персоналіях. У 2-ох кн.: навч. посібник. Кн. 2: ХХ ст. / під ред. Сухомлинської О.В., Дічек Н.П., Самоплавської Т.О. та ін. – Київ: Либідь, 2005. – Кн. 2. – 550 с.
5. В.А. Сухомлинский: Библиография / Сост. А.И. Сухомлинская, О.В. Сухомлинская. – К.: Рад. шк., 1987. – 255 с.
6. Сухомлинський В.О. Сто порад вчителю / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори: В 5 т. – К.: Радянська школа, 1976.
7. Дуда О.О. Організація трудового самовиховання школярів у педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського / О.О. Дуда // Проблеми педагогічних технологій: Зб. наук. праць ВДУ ім. Лесі Українки. – Вип. 3. – Луцьк, 2000.
8. Сухомлинський В.О. Виховання у учнів любові і готовності до праці (узагальнення досвіду роботи Павлиської школи Кіровоградської області) / В.О. Сухомлинський. – К.: Радянська школа, 1959. – 46 с.
9. Сухомлинський В.О. Павлиська середня школа / В.О. Сухомлинський // Т. 4. – К. : Радянська школа, 1977. – С. 145–154.
10. Сухомлинский В.А. О воспитании / В.А. Сухомлинский. – М., 1979.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

- Авторитарна сім'я, 51
- Альтруїстична сім'я, 50
- Антипедагогічна сім'я, 103

- Багатодітна сім'я, 47
- Благополучна сім'я, 52
- Виховна функція сім'ї, 38
- Виховуючі ситуації, 121
- Віддалена сім'я, 47
- Відкрита сім'я, 50

- Гнучка сім'я, 51
- Гра, 122

- Девіантні родини, 48
- Демократична сім'я, 51
- Дистантна сім'я, 47
- Діагностична функція соціального педагога в роботі з родиною, 87
- Єдиновладна (авторитарна) сім'я, 51
- Житлово-побутова функція сім'ї, 35
- Закрита сім'я, 50
- Заохочення, 123
- Зовні благополучна сім'я, 52
- Інертна сім'я, 51
- Класифікація методів виховання, 115
- Комунікативна функція сім'ї, 36
- Конфліктна сім'я, 56
- Корпоративна (прагматична) сім'я, 50
- Маргінальна сім'я, 48
- Матеріально-економічна функція сім'ї, 35
- Метод виховання, 115
- Молода сім'я, 74
- Навіювання, 119
- Неблагополучна сім'я, 52
- Неповна сім'я, 47

Нестандартна дитина, 61
Нуклеарна сім'я, 46
Однорідна сім'я, 47
Організаторська функція соціального педагога в роботі з родиною, 88
Організаційно-комунікативна функція соціального педагога в роботі з родиною, 88
Педагогічна вимога, 120
Педагогічно неспроможна сім'я, 103
Педагогічно пасивна сім'я, 103
Переконання, 118
Повна сім'я, 46
Покарання, 124
Правозахисна функція соціального педагога в роботі з родиною, 88
Проблемна сім'я, 66
Прогнозування, 121
Прогностична функція соціального педагога в роботі з родиною, 88
Програма допомоги родині, 65
Профілактична функція соціального педагога в роботі з родиною, 88
Психогігієнічна функція сім'ї, 41
Психологічний клімат сім'ї, 36

Рекреативна функція сім'ї, 40
Репродуктивна (демографічна) функція сім'ї, 36

Сім'я „групи ризику”, 65
Сім'я зі зведеними дітьми, 47
Сім'я зі специфічними проблемами, 48
Сім'я, 17
Сімейна психотерапія, 68
Соціальна діагностика, 64
Соціальна допомога, 66
Соціальна профілактична робота з сім'єю, 66
Соціальна реабілітація, 67
Соціальна робота з сім'єю, 63
Соціальний патронаж, 67
Соціальні служби для молоді, 14

Соціально-побутова функція соціального педагога в роботі з родиною, 88

Соціально-психологічна функція соціального педагога в роботі з родиною, 88

Форми роботи соціального педагога з сім'єю, 87

Центри соціальних служб для молоді, 14

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Азаров Ю.П., 7

Волкова Н.П., 7

Галузинський В.М., 7

Галузяк В.М., 7

Гончар О., 10

Добсон Дж., 277

Зайцева З.Г., 7, 9

Зверєва І.Д., 7, 9

Капська А.Й., 7, 9

Карпенчук С.Г., 7, 262

Кемпбелл Р., 8, 73

Ключников В.П., 31

Коваль Л.Г., 7

Копиленко О., 10

Кузьмінський А.І., 7

Лаптев С.А., 31

Лесгафт П.Ф., 125

Макаренко А.С., 7, 10, 29, 113, 115, 121, 122, 127, 323

Маслоу А., 26

Наумов Б.І., 262, 276

Нікітін Б.П., 8, 60

Нікітіна Л.А., 8, 60

Омелянєнко В.Л., 7

Песталлоці Й.Г., 10

Петровський А.В., 249

Постовий В.Г., 7

Рабле Ф., 10

Руссо Ж.-Ж., 10
Ряшенцев В.А., 31

Сарапулова Є.Г., 7, 125, 250
Свердлов Г.М., 31
Семиченко В.А., 7
Сластьонін В.А., 116
Соловейчик С.Л., 277
Спок Б., 8, 107
Стельмахович М.Г., 8, 10, 111
Сухомлинський В.О., 7, 10, 44, 101, 356

Трубавіна І.М., 7, 249

Ухтомський О.О., 277
Ушинський К.Д., 8, 90

Фесюкова Л.Б., 8
Фіцула М.М., 7

Харчев А.Г., 32
Хлебнік С.Р., 7

Цьома А.П., 11

Шацький С.Т., 122

Щур В.Г., 262

Юркевич Н.Г., 32

Якобсон С.Г., 262

Навчальне видання

Маценко Леся Миколаївна

ПЕДАГОГІКА СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ
ПІДРУЧНИК

Редагування
Комп'ютерний набір
Комп'ютерне верстання

Г.І. Смолянченко
Л.М. Маценко
І.Т. Булах